

ISSN 2411-2143

Серія: Історія. 2021. Вип. 37.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБІНСЬКОГО

ISSN 2411-2143 (print)

ISSN 2709-2453 (online)

*Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 8414 від 06.02.2004 р.*

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ:

ІСТОРІЯ

ВИПУСК 37

ВІННИЦЯ
2021

УДК 93/94(06)

Н 35

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 37. Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. О. А. Мельничука. – Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2021. – 116 с.
DOI: 10.31652/2411-2143-2021-37

Збірник включений до переліку наукових фахових видань (кат.Б), в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з історичних наук (Нак МОН України №409 від 17.03.2020 р.)
Видання індексується в *Index Copernicus* та *Google Scholar*.

Рекомендовано до друку Вченою радою ВДПУ імені Михайла Коцюбинського
(протокол №1 від 30.08.2021 р.)

Редакційна колегія:

Головний редактор: Олег Мельничук, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); **заступник головного редактора:** Юрій Зінько, кандидат історичних наук, професор, декан факультету історії, права і публічного управління Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); **відповідальний секретар:** Анатолій Войнаровський, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України, Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна).

Члени редколегії: Сергій Гальчак, доктор історичних наук, професор кафедри журналістики, реклами та зв'язків із громадськістю Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Віктор Даниленко, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу історії України другої половини ХХ століття Інституту історії України НАН України (Україна); Ганна-Магдалена Зовчак, доктор гуманітарних наук, професор, завідувач кафедри теорії та досліджень сучасних культурних практик Варшавського університету (Польща); Тетяна Каросва, доктор історичних наук, професор кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Ольга Коляструк, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Валерій Кононенко, доктор історичних наук, професор кафедри правових наук та філософії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Сергій Корновенко, доктор історичних наук, професор кафедри інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін, проректор з наукової, інноваційної та міжнародної діяльності Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (Україна); Марина Кругляк, кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних і соціальних наук Державного університету «Житомирська політехніка» (Україна); Григорій Лазько, доктор історичних наук, професор кафедри загальної історії Гомельського державного університету імені Франциска Скорини (Республіка Білорусь); Іван Романюк, доктор історичних наук, професор кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Владилена Сокирська, доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та туризму Київського міжнародного університету (Україна); Галина Стародубець, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка (Україна); Юрій Степанчук, доктор історичних наук, професор кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Сергій Суляк, кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри філології, історії та суспільних дисциплін Тараклійського державного університету імені Григорія Цамблака, головний редактор міжнародного історичного журналу «Русин» (Республіка Молдова); Вікторія Тельвак, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (Україна); Юлія Хитровська, доктор історичних наук, професор кафедри історії Національного технічного університету України «КПІ імені Ігоря Сікорського» (Україна); Ярослав Цецик, кандидат історичних наук, доцент кафедри державного управління, документознавства та інформаційної діяльності Національного університету водного господарства та природокористування (Україна).

Адреса редакційної колегії: 21100, м. Вінниця, вул. К. Острозького, 32, корп. 3, кім. 323.
тел. (0432) 61-67-21; e-mail: naukzapvdpu@gmail.com; <https://vspu.net/nzhist>

© Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, 2021

© Автори статей, 2021

ISSN 2411-2143

Серія: Історія. 2021. Вип. 37.

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
VINNYTSIA MYKHAILO KOTSYUBYNSKYI STATE PEDAGOGICAL
UNIVERSITY

ISSN 2411-2143 (print)

ISSN 2709-2453 (online)

Certificate of the print media state registration

Issue KV No. 8414 dated February 6, 2004

SCIENTIFIC PAPERS

SERIES:

HISTORY

ISSUE 37

VINNYTSIA
2021

УДК 93/94(06)

Н 35

Scientific Papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series: History. Issue. 37. Collection of scientific researches / By the general editorship of the professor O. Melnychuk. – Vinnytsia: LLC «TVORY», 2021. – 116 p. DOI: 10.31652/2411-2143-2021-37

By the resolution of the Ministry of Education and Science of Ukraine the collection is included in the List of scientific professional publications (category B), in which the results of dissertations on historical sciences can be published.

(Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine No.409 of March 17, 2020)

*The collection is indexed in international databases: **Index Copernicus** and **Google Scholar**.*

Recommended for publication by the Academic Council of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Protocol No.1 dated August 30, 2021).

Editorial Board

Chief editor: Oleh Melnychuk, Dr (History), Professor, Head of the Department of World History of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Deputy editor: Yuri Zinko**, PhD (History), Professor, Dean of the Faculty of History, Law and Public Administration of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Responsible secretary: Anatoliy Voynarovskiy**, PhD (History), Associate Professor of the Department of History and Culture of Ukraine of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine).

Members of the editorial board: Sergii Galchak, Dr (History), Professor of the Department of Journalism, Advertising and Public Relations of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Viktor Danylenko**, Dr (History), Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Head of the Department of History of Ukraine of the Second Half of the twentieth century of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine); **Hanna Magdalena Zowczak**, Dr. hab. (Humanities), Professor, Head of the Department of Theory and Study of Contemporary Cultural Practices Unit of the University of Warsaw (Poland); **Tetiana Karoyeva**, Dr (History), Professor of the Department of History and Culture of Ukraine of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Olha Koliastruk**, Dr (History), Professor, Head of the Department of History and Culture of Ukraine of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Valerii Kononenko**, Dr. (History), Professor of the Department of Legal Sciences and Philosophy of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Serhiy Kornovenko**, Dr. (History), Professor of the Department of Intellectual Property and Civil Law Disciplines, Vice-Rector for Scientific, Innovation and International Activities of Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy (Ukraine); **Maryna Krugliak**, PhD (History), Associate Professor of the Department of Humanities and Social Sciences of Zhytomyr Polytechnic State University (Ukraine); **Grigory Lazko**, Dr (History), Professor of the Department of World History of Francisk Skorina Gomel State University (Republic of Belarus); **Ivan Romanyuk**, Dr (History), Professor of the Department of History and Culture of Ukraine of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Vladylena Sokyrskya**, Dr (History), Professor of the Department of International Relations and Tourism Kyiv International University (Ukraine); **Galyna Starodubets**, Dr. (History), Professor, Head of Department of World History of Zhytomyr Ivan Franko State University (Ukraine); **Yurii Stepanchuk**, Dr (History), Professor of the Department of History and Culture of Ukraine of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Sergey Sulyak**, PhD (History), Associate Professor, Professor of the Department of Philology, History and Social Sciences Taraclia State University, Editor-in-Chief of the International Historical Journal «Rusin» (Republic of Moldova); **Victoria Telvak**, PhD (History), Associate Professor of the Department of World History and special historical disciplines Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University (Ukraine); **Iuliia Khytrovska**, Dr (History), Professor of the Department of History of National Technical University of Ukraine “Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute” (Ukraine); **Yaroslav Tsetsyk**, PhD (History), Associate Professor of the Department of Public Administration, Documentation and Information Activities of National University of Water and Environmental Engineering (Ukraine).

Editorial office address:

32, K. Ostrozky str, , building 3, room 323. 21100, Vinnytsia, Ukraine, **Phone number:** +38 (432) 61-67-21

E-mail: naukzapvdpu@gmail.com; **URL:** <https://vspu.net/nzhist>

© Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University, 2021

© Authors of articles, 2021

ЗМІСТ**ІСТОРІЯ УКРАЇНИ*****Роман Кузьмин***

Орден домініканців на землях Галицько-Волинського князівства (Руського королівства) (на прикладі Львова XIII–XIV ст.): між легендою та історією 9

Марина Кругляк

Аборт – злочин чи особисте право кожної жінки (на прикладі підросійської України XIX – початку XX ст.) 17

Назар Кісь

Конфлікти пам'яті. Вуличні маніфестації під час відзначення 250-річних ювілеїв оборони Львова (1905) та Університету Яна Казимира (1912) 32

Михайло Харламов

Боротьба з пожежами на Харківщині у роки воєнного комунізму (1919–1921) 38

Наталія Московченко, Юрій Палеха, Наталія Зозуля

Організація архівної справи в Україні в умовах паперового голоду 46

Микола Виговський

Федір Редько: від директора київської школи до наркома освіти України 54

Віра Волониць

Система охорони здоров'я в УРСР та спроби її реформування 63

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРІОГРАФІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ***Вікторія Тельвак, Сергій Корновенко***

«Тільки в селянстві лежить будучина українського відродження»: аграристський дискурс революційної публіцистики Михайла Грушевського 74

Ярослав Цецик

Архівні документи про роль органів влади і православного кліру у формуванні позитивного іміджу чорносотенців на Волині на початку XX ст. 84

Руслана Маньковська, Світлана Гаврилюк

Теоретичні засади музейної візуальності 93

Олександр Неприцький, Лукаш Донай, Олег Романов

Репутація Польщі в громадській думці країн Європи на початку XXI ст. у дослідженнях Інституту Публічних Справ 101

РЕЦЕНЗІЇ

Ігор Мазило

Вегеш Микола, Віднянський Степан. Августин Волошин – «батько карпатоукраїнського народу». Київ: Парламентське видавництво, 2020. 469 с.

108

Для авторів

111

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

Roman Ya. Kuzmyn

Order of the Dominicans on the Lands of the Galicia-Volyn Principality (Russian Kingdom) (the case of Lviv 13th – 14th centuries): Between Legend and History **9**

Maryna E. Krugliak

The Abortion – a Crime or Personal Right of Every Woman (the Case of Sub-Russian Ukraine 19th – Beginning of the 20th centuries) **17**

Nazar D. Kis'

Conflicts of Memory. Street Demonstrations During the Celebration of the 250th Anniversary of the Defense of Lviv (1905) and the University of Jan Kazimierz (1912) **32**

Mykhailo I. Kharlamov

Fight Against Fires in Kharkiv Region During the War Communism (1919–1921) **38**

Nataliia P. Moskovchenko, Yurii I. Palekha, Nataliia Ju. Zozulia

Organization of Archival Business in Ukraine in Conditions of Paper Deficit **46**

Mykola Yu. Vyhovskyi

Fedir Redko: From the Director of the Kyiv School to the People's Commissar of Education of Ukraine **54**

Vira S. Volonyts

Health Care System in the Ukrainian SSR and the Attempts to Reform It **63**

SOURCE STUDIES, HISTORIOGRAPHY, METHODOLOGY

Viktoriia P. Telvak, Serhii V. Kornovenko

«Only in the Peasantry Lies the Future of the Ukrainian Revival»: the Agrarian Discourse of Revolutionary Journalism by Mykhailo Hrushevskyi **74**

Yaroslav P. Tsetsyk

Archival Documents About the Role of the Authorities and the Orthodox Clergy in the Formation of the Positive Image of the Black Hundreds in Volhyn at the Beginning of the 20th century **84**

Ruslana V. Mankovska, Svitlana V. Havryliuk

Theoretical Fundamentals of Museum Visuality **93**

Oleksandr A. Neprytskyi, Łukasz Donaj, Oleh V. Romanov

Reputation of Poland in the Public Opinion of the Countries of Europe at the Beginning of the 21st Century in the Studies of the Institute of Public Affairs **101**

REVIEWS

Igor V. Mazylo

Mykola Vegesh, Stepan Vidnianskyi. Augustyn Voloshin is the «Father of the Carpatho-Ukrainian People». Kyiv: Parliamentary Publishing House, 2020. 469 p.

108

For Authors

111

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94 (100): 271.3: 262.146 (477.83) "13/14"
DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2021-37-9-16>

Роман Кузьмин

Національний університет «Львівська політехніка»
кандидат історичних наук (Україна)
e-mail: kuzminroman7@gmail.com
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-7042-9310>
Scopus ID: 57211123727

Орден домініканців на землях Галицько-Волинського князівства (Руського королівства) (на прикладі Львова XIII–XIV ст.): між легендою та історією

Анотація. Метою публікації є з'ясувати обставини появи католицького чернечого ордену домініканців на території Галицько-Волинського князівства (Руського королівства) та його зусилля щодо закріплення на цих землях. **Методологічну основу дослідження** складають загальнонаукові методи порівняння та аналізу. Під час підготовки до публікації провідними методами стали історично-порівняльний, синхронний та ретроспективний. Використання згаданих наукових методів дозволило проаналізувати джерела та дійти висновків щодо наукової проблеми. **Наукова новизна** дослідження полягає в тому, що дослідник здійснив спробу аналізу доступних джерел та історіографічних наративів щодо появи ордену домініканців у Галицько-Волинському князівстві загалом та у Львові зокрема. **Висновки.** Поява ордену домініканців у XIII–XIV ст. на теренах Руського королівства була не випадковою. Місії духовного ордену слугували проникненню католицького духовенства, організації осередків місіонерської діяльності та були підготовкою до заснування постійної церковної адміністрації на землях Галицько-Волинського князівства. Розширення мережі осередків ордену тісно пов'язане зі зростанням урбаністичної мережі та посиленням міграційних процесів міського римо-католицького населення з німецьких та польських земель. Питання щодо віровизнання відіграло важливе значення у дипломатії галицько-волинських князів та польських королів цього періоду. Балансуючи між католицьким та «степовим» світом, князі Руського королівства вимушені йти на компроміси та надавати дозволи на заснування католицьких осередків на території Львова та інших міст. Орден домініканців активно сприяв проникненню католицизму та впливу Апостольського престолу в Римі на території Київської Русі.

Ключові слова: релігія, орден домініканців, Руське королівство, Львів, Польське королівство, Апостольський престол.

Постановка проблеми. Історія України в багатьох аспектах є поліетнічною та полікультурною за своєю суттю та змістом. Фронтірний характер розташування українських земель зумовлює неминучість геополітичних, економічних, міграційних, культурних, релігійних контактів та взаємовпливів із сусідніми регіонами. Глибока вкоріненість релігійно-конфесійної свідомості в життя і побут народів епохи середньовіччя, які проживали на наших теренах, зумовлювали як унікальні приклади позитивної взаємодії, так і зразки релігійної і культурної нетерпимості, що є характерним для всіх країн європейського континенту. Частиною цієї проблематики також є історія появи та діяльності католицьких чернечих орденів на території України, якій присвячена наша публікація.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Питання щодо появи католицьких чернечих орденів має давню традицію, але часто ставало заручником політичного мейнстріму свого часу. До одних з перших ранньомодерних хроністів, які торкалися проблематики домініканського ордену на території Галичини і Львова, належить Бартоломей Зіморевич та Мартін Ґруневеґ [Зіморевич, 2002]. У характерній для свого часу манері вони переплітали легенди, чулки та реальні події у цікаву оповідь, проте вона потребує ретельної верифікації. Важливе значення має монументальний збірник документів «*Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae*», в якому опубліковано документи із папського архіву в Римі, які не втратили свою актуальність й сьогодні. До окремої групи належать історики домініканського ордену, які мали духовний сан і долучилися до формування низки вкорінених легенд про домініканський орден в Галичині. Серед них варто виокремити Тому Піравського, Симона Окольського, Карла Ветца та Петера Богмана, Яна Фіялека [Wietz, Bohman, 1848; Fijałek, 1925]. Польські дослідники з XIX ст. активно працюють над вивченням історії римо-католицької церкви на українських землях. Одним із патріархів цього

.....
напряму історичних досліджень безсумнівно є Владислав Абрагам, який опрацював значне коло першоджерел із церковної тематики [Abraham, 1904]. Тематику історії церкви Галичини та Львова вивчали Юзеф Скочек і Владислав Жила [Skoczek, 1928; Żyła, 1923]. Серед сучасних польських дослідників, які торкаються проблематики домініканців, слід виокремити Павела Краса, Мацея Мацейовського та Едмунда Длугопольського [Kras, 2013; Długopolski, 2009; Maciejowski, 2003].

Серед української історичної школи передусім варто згадати дослідників XIX ст. – Дениса Зубрицького та Ісидора Шараневича, які писали праці на джерелах [Зубрицький, 2011; Шараневич, 1886]. Зразком радянської історичної школи є праця Бориса Рамма, яка попри ідеологічну упередженість щодо церкви, базується на великому колі джерел дипломатичного характеру [Рамм, 1959]. Сучасних українських дослідників можна розділити за науковими інтересами: питання, пов'язані із проблемами архітектурних пам'яток та їхньою історією, вивчають Володимир Вуйцик, Микола Бандрівський та Микола Хмільовський [Вуйцик, 1991; Бандрівський, 2012; Хмільовський, 2009]. Проблеми політичної та династичної історії Галицько-Волинського князівства досліджує Леонтій Войтович [Войтович, 2016]. Натомість історики Олександр Головка та Ілля Паршин зосередилися на контактах галицько-волинських князів із Римом [Головка, 2008; Паршин, 2017]. Ольга Козубська присвятила публікацію легенді про «королеву Констанцію» та її протегування ордену домініканців [Козубська, 2007]. Історію вірменської громади Львова та Галичини ретельно вивчає Олександр Осіп'ян [Осіп'ян, 2014].

Мета статті. З'ясувати обставини появи католицького чернечого ордену домініканців на території Галицько-Волинського князівства (Руського королівства) та його зусилля щодо закріплення на цих землях.

Виклад основного матеріалу. Розвиток міст у Центральній і Східній Європі спонукав до низки структурних змін у середньовічних соціумах. Одним з таких став феномен міських монастирів, які окрім духовного життя, брали активну участь у політичному, економічному соціальному та культурному житті міщан. Перелом XII–XIII ст., який супроводжувався демографічним ростом, економічним підйомом міст і виникненням університетів, спонукав до змін всередині католицької церкви. Набирає популярності течія про необхідність відновлення «первісної євангелічної простоти та бідності» [Spież, 2016 : 5].

За свідченням авторитетного польського дослідника Владислава Абрагама, з середини XIII ст. розпочинається епоха великих місіонерських виправ на територію Руського королівства, зі спробами заснування мережі католицьких церков, в яких брали активну участь чернечі ордени [Abraham, 1904 : 165].

Саме таку місію на себе взяли чернечі ордени, серед яких виокремлювалися «жебручі ордени» (мендикани) – францисканці (орден св. Франциска з Асизу) та домініканці (орден св. Домініка). Патрон домініканського ордену часто зображався із Євангелієм відкритим на словах Ісуса «Йдіть на цілий світ і навчайте» [Spież, 2016 : 8]. Девіз ордену – «словом і прикладом» (*verbo et exemplo*), спонукав до активної місіонерської діяльності. Тому ордени мендиканів взяли активну участь у місії поширення католицизму на нові терени – язичницькі, мусульманські та православні землі.

Ordo praedicatorum («орден проповідників»), який засновано 1215 р. Домініком де Гусманом, вже 22 грудня 1216 р. затверджений папою Гонорієм III [Kunasiewicz, 1876 : 2]. На землях Корони Польської ченці ордену з'явилися у 1223 р., коли їх до Кракова урочисто привів Ґіацинт Яцек (Ніасунтус Ясек) Одровонж [Żyła, 1923 : 1]. Дядько Ґіацинта – Іво Одровонж, який був єпископом Кракова, передав домініканцям костел св. Трійці і здійснив фундацію монастиря, який увійшов до угорської провінції ордену (*Ordini praedicatorum*). У 1228 р. засновано окрему польську провінцію домініканців, до якої входили монастирі у Празі, Вроцлаві, Ґданську, Судомірі, Камені-Поморському і Києві (до 1234 р.). Керівника ордену – ґвардіана, обирали на 3 роки, а генералів провінцій ордену – на 6 років [Wietz, Bohman, 1848 : 212]. Очолював її провінціал Ґерард, який був настоятелем монастиря у Кракові [Хмільовський, 2009 : 34]. Так, станом на середину XIII ст. мережа монастирів домініканського ордену охопила практично всі середньовічні європейські держави [Kras, 2013 : 14].

Поява самих орденів на території Львова та в Руському королівстві огорнута міфами та вкоріненою історіографічною традицією. За легендою істориків-домініканців, монастир ордену у Львові з'явився у відрізу 1222–1234 рр., коли св. Ґіацинт, прямуючи із Кракова до Києва, заночував на території сучасного Львова і заклав у пущі костел і кляштор ордену. Тобто заснування ордену передувало заснуванню самого Львова як «міста в мурах».

За однією поширеною версією польської історіографії XIX – першої половини XX ст., одним із перших католицьких костелів на території міста Львова був «домініканський костел св. Івана Хрестителя», заснований близько 1250 р. [Кумор, 2001 : 50; Żyła, 1923 : 1; Поліщук, 2015]. Він мав слугувати для потреб переважно місцевих католиків і німецьких купців, які прибували зі сторони Торуня, Ґданська і Кракова, з якими львівські купці вели жваву торгівлю у XIII–XIV ст.

[Осіп'ян, 2014 : 52]. За іншою версією цієї ж історіографічної традиції, храм Івана Хрестителя, що на місці майбутнього монастиря домініканців, також мав характер палацової каплиці дружини князя Лева Даниловича – угорської принцеси Констанції, доньки угорського короля Бели IV, де за однією з версій вона й була похована [Abraham, 1904 : 169,178; Skoczek, 1928 : 5; Бандрівський, 2012 : 232].

Львівський хронікар XVII ст. Бартоломей Зіморевич у творі «Leopolis Triplex» також повторює таку легенду, але помилково називав Констанцію не дружиною, а мачухою Лева Даниловича. Зокрема, він зазначав, що князь відступив Констанції свій палац: «До святих покоїв Констанції у великій кількості сходилися натовпи новонавернених...Однак на першому місці серед її відвідувачів були римо-католики, і в першу чергу проповідники закону благання, керівники її сповіді з ордену святого Домініка і святого Франциска, прислані на Русь для виконання святих обрядів. Довкола них справді юрмилися у незліченній кількості люди обох статей, яких Констанція навіть (забезпечувала) приданим і домашніми речами, давала на відкуп і звільняла полонених із скіфських пазурів. Під заслоном цієї героїчної (жінки) вони почали вже там будувати святі добродійні доми, а собі гнізда, що не заборонялося Левом через його зайнятість розбудовою міста» [Зіморевич, 2002 : 54]. Ранньомодерний хронікар зосередився на демонстрації католицької присутності від часу заснування Львова, протиставляючи їй «дикості» православних князів Руського королівства [Козубська, 2007 : 103-104].

У XVII ст. легенду також підкріпили львівський канонік Тома Піравській та історик домініканського ордену Симон Окольській, які закріпили в історичному наративі заснування кляштору домініканського ордену з моменту дарування князем Левом Даниловичем палацу для потреб ордену, здійснене на прохання «королеви Галичини» («regina Haliciae») Констанції. Саме з монастирем пов'язувалося місце поховання покровительки «перших домініканців» [Козубська, 2007 : 101-102]. Інший ранньомодерний автор Пйотр Яцек Пруц у творі «Forteca monarchów i całego Królestwa Polskiego duchowna...» стверджував, що Констанція 9 квітня 1276 р. була похована у костелі Божого тіла домініканського ордену [Зіморевич, 2002 : 194].

Архіваріус домініканського монастиря у Львові кінця XVI ст. Мартін Ґруневеґ стверджував, що князь надав руську церкву апостолів Петра і Павла ордену домініканців, щоб вони добудували до неї монастирські приміщення. Первісна церква була розширена – стара частина (руська) стала пресвітерієм Петра і Павла, а нова – названа в честь Божого тіла (Тіла Христового). З XVII ст. увесь комплекс монастиря носив назву Божого тіла [Хмільовський, 2012 : 220].

На думку історика В. Абрагама, поряд із костелом Івана Хрестителя мав знаходитися головний осередок ордену домініканців у Руському королівстві [Abraham, 1904 : 169]. У 1277 р. генеральна капітула домініканців у Бордо дала дозвіл на створення двох нових монастирів ордену в польській провінції, поряд із Руським королівством («versus Russiam») [Хмільовський, 2009 : 36]. Тому, В. Абрагама вважав, що в цей час засновано конвент руської провінції ордену, а в 1297 р. за межами міських murів Львова повстав кляштор домініканців св. Яна (Яцька) (за іншими даними він з'явився лишень у часи Казимира III), яким у XIV ст. володіли вірменські василіани, які були в унії з Римом [Sperka, 2018 : 156]. За гіпотезою, цей домініканський монастир припинив існування перед 1396 р., оскільки у другій половині XIII ст. домініканці втрачають свій вплив у Галичині [Abraham, 1904 : 169–175].

Дослідники давньоруської спадщини Львова Денис Зубрицький та Ісидор Шараневич вважали, що домініканський монастир Божого тіла (Тіла Христового) засновано на місці православної церкви св. Покрови (Різдва Пресвятої Богородиці) [Зубрицький, 2011 : 112; Шараневич, 1886 : 1-12; Бандрівський, 2012 : 234]. За гіпотезою сучасного українського дослідника Миколи Хмільовського, домініканський монастир Божого тіла (Тіла Христового) засновано на місці православного монастиря Петра і Павла, закладеного ще князем Левом Даниловичем. На думку дослідника, поряд знаходився княжий двір, а із заснуванням православної Галицької митрополії, збудовано ще й катедральний собор. Тому, обґрунтував думку, що на цьому місці домініканські ченці були не першими – до них тут існував монастир православного «василіанського» духовенства («S. Basilii Monachorum») [Хмільовський, 2009 : 34; Хмільовський, 2012 : 178].

Натомість інший дослідник – Микола Бандрівський – вважає, що це був храм св. Йоана Хрестителя. Він наводить слова І. Мицька, що домініканці «церков митрополію взявши, вчинили Божим Тілом», тобто православний катедральний храм княжого Львова був забраний орденом у XIV ст. і на його місці влаштовано костел і монастир Божого тіла [Бандрівський, 2012 : 216–220].

Сучасні дослідники критично ставляться до питання часу заснування храму св. Івана Хрестителя на площі Старий ринок у Львові XIII ст., як і до міфу про появу домініканського ордену у Львові. За свідченням авторитетної дослідниці середньовічного Львова Ольги Козубської, міф про патронат княгині Констанції над домініканським монастирем у Львові з

XVII ст. активно поширювали самі ченці ордену, зокрема під час судових процесів [Вуйцик, 1991 : 12; Козубська, 2007 : 100,105].

Натомість храм св. Івана Хрестителя вперше згадується в архівних джерелах 1371 р. і швидше за все належав львівським вірменам. Особливості кам'яної кладки та стрільчасті вікна свідчать про його спорудження у другій половині XIV – початку XV ст. [Бандрівський, 2012 : 222; Козубська, 2007 : 105]. Також дослідники вказують на те, що немає достовірних джерел для твердження про появу костелів чи монастирів домініканського ордену в Руському королівстві до середини XIV ст. Загалом дослідники Руського королівства кінця XIII–XIV ст., услід за Михайлом Грушевським, говорять про «кіммерійську пітьму» у вивченні цього періоду регіону, через критичний брак джерел [Паршин, 2017 : 318].

Варто зауважити про роль, яку надавав папський престол жєбручим орденам (мендиканам) у поширенні католицизму на сході Європи. Статут ордену домініканців накладав на ченців обітницю апостольського вбогого способу життя (*vita evangelica*) і проповідування Слова Божого [Головко, 2008 : 68; Kras, 2013 : 13]. До того ж в ордені існувала жорстка централізована структура, яка робила з нього зразковий інструмент для поширення католицизму. Життя ченців, заснованого на статуті св. Домініка, жорстко регламентувало місіонерську діяльність братії. Особливістю орденів мендиканів був їхній тісний зв'язок із містами і активна залученість у суспільне життя міських осередків, де з'являлися ченці [Kucowski, 1953 : 48].

Місії домініканців і францисканців проникали до Руського королівства та решти земель Русі двома шляхами – через Угорщину та Східну Пруссію [Abraham, 1904 : 170]. Одна з активних домініканських місій, відправлених до Русі в 1222–1224 рр. на чолі з Яцеком (Ґіацінтом) Одровонжем, отримала від київського князя Володимира Рюриковича дозвіл на заснування монастиря Діви Марії біля Києва. Його супутники – Бернард і Яків Римлянин – висвячені папою Григорієм IX на єпископів Русі. Чотирьохрічне перебування Ґіацінта Одровонжа у Києві закінчилося вигнанням місії з Києва. Загалом Ґіацінт Одровонж став легендарною фігурою, зокрема здійснив низку чудес і був канонізований католицькою церквою, і долучений до лику святих [Рамм, 1959 : 141]. З 1230 р. орден домініканців отримує повне сприяння Апостольського престолу в місіонерській діяльності в Пруссії та Лівонії. Так, у 1234 р. єпископом у Ризі призначено домініканця Генріха [Рамм, 1959 : 120]. Так, це відкрило можливості для надсилання місій ордену ще далі на схід і південь. Зокрема, в 1236 р. з Угорщини вирушив домініканець Юліан, який дійшов до «мордванів» (мордва) на р. Волзі. А в 1240-х рр. домініканська місія, на чолі з Ансельмом Асцеліною, була відправлена в Іран, де вела переговори з монгольським ханом Байду [Головко, 2008 : 70; Рамм, 1959 : 142,153].

До того ж під час переговорів князя Данила Романовича із папою Інокентієм IV, особистим духівником якого був францисканець Ніколо де Курбіо (Ніколо де Кальві), щодо прийняття корони і переходу «під покровительство св. Петра» згадується про місію галицького князя до Риму, в якій брали участь абат монастиря св. Данила Григорій і два домініканські ченці – «брат Олексій та Г.». Останнього інколи ідентифікують як Ґіацінта (Яцька) Одровонжа. Обидва перед тим були із проповідницькою місією у Чехії [Войтович, 2016 : 24].

Активній місіонерській діяльності орденів домініканців і францисканців на землях Руського королівства мало сприяти утворення в XIII ст. спільної автономної конгрегації «*Societas fratrum peregrinantium propter Christum inter Gentes*» (Товариство пілігримів Христа між народами). Конгрегація мала власного вікарія та користувалася досить широкою незалежністю від місцевих єпископів та світських очільників. Ченців до місій конгрегації набирали з обох орденів. Окрім Руського королівства та земель колишньої Київської Русі, домініканське крило конгрегації активно розгорнуло діяльність серед генуезьких колоній у Криму і басейні Чорного моря [Abraham, 1904 : 175-177; Fijałek, 1925 : 5; Kumor, 2001 : 50].

На початку XIV ст. активізувалося проникнення католицьких орденів на терени Руського королівства. Управлінням місій на Русі намагалися керувати осередки на території Корони Польської, з огляду на те, що на початку XIV ст. ордену домініканців активно сприяв особисто польський король Владислав I Локетек. Натомість князь Юрій I Львович (1252–1308) у 1303 р. заснував окрему Галицьку митрополію, яка мала протистояти наступу католицької церкви на землі Руського королівства [Abraham, 1904 : 173; Паршин, 2017 : 320].

Папа Іоан XXII (1316–1334) був активним ініціатором проникнення представників орденів мендиканів із Польського і Угорського королівств на територію православних князівств Київської Русі, язичницьких Литви і Золотої Орди аж до Китаю включно [Długopolski, 2009 : 213]. Саме він у 1317 р. видав лист представникові «короля Польщі» Владислава Локєтка єпископу Божиславу, адресований «руським княжатам», очевидно до галицьких княжичів-братів Андрія та Лева, в якому закликав останніх полишити «схизму» та повернутися на «дорогу світла», адже такою є католицька церква. Вже наступного 1318 р. папа своєю булою назначив трьох нунцій-колекторів, для збору заборгованих церковних податків, зокрема й з «руської провінції».

Прикметно, що єпископ Божислав, який представляв польського короля перед папою в Авіньйоні, помер та був похований в церкві ордену домініканців, що свідчить про їхній вплив на польського єпископа та загалом польські справи при Апостольському престолі [Długopolski, 2009 : 208–210].

Також папа Іоан XXII у листі до краківського єпископа Іоана, краківського князя та інших вельмож від 01 травня 1318 р. призначив монахів орденів мендиканів інквізиторами (*inquisitors haereticae*): домініканців – Колду і Перегринна з Ополя (*Coldam et Peregrinum Oppolienses Predicatorum*) інквізиторами у Кракові, для боротьби із релігійними течіями бегардів та бегінок, які виводили своє коріння із жєбручих монаших орденів [Maciejowski, 2003 : 103; *Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae*, 1860 : 137].

У 1323 р. після загибелі князів Андрія та Лева II польський король Владислав Локетко вирішив скористатися відсутністю легітимних спадкоємців для Галицько-Волинського князівства і просив у Римі оголосити хрестовий похід проти татар, щоб розширити межі впливу католицької церкви та опанувати «землі схизматиків» [Długopolski, 2009 : 251]. Наслідком військово-політичного тиску польського короля стало обрання останнього князя Руського королівства Юрія (Болеслава) II Тройденевича, який походив із Мазовії, а його мати Марія Галицька була донькою галицько-волинського князя Юрія I (1301–1315).

Князь Юрій II, попри перехід у східний обряд християнства, активно сприяв проникненню домініканського ордену на територію Руського королівства. Сам князь після одруження на дочці литовського князя Гедеміна, швидко охрестив її за латинським обрядом [Abraham, 1904 : 192–194]. Папа Іоан XXII у 1331 р. дозволив польському провінціалу заснувати конвент домініканців у Жмигороді, на кордоні краківської єпархії «з причини сусідства схизматиків, заради їх спасіння та з метою навчання їх католицької віри» [Хмільовський, 2009 : 36]. Сприяння латинізації і щедре дарування майна було однією із причин насильницької смерті Юрія II та його дружини, яка стала сигналом для хвилі антикатолицьких виступів у Руському королівстві та приводом для походу Казимира III у 1340 р.

Так, діяльність місії ордену домініканців у XIII–XIV ст. на теренах Руського королівства слугувала проникненню католицького духовенства, організації осередків місіонерської діяльності та була підготовкою до заснування постійної церковної адміністрації на цих землях. Питання про віровизнання відіграло важливе значення у дипломатії галицько-волинських князів та польських королів згаданого періоду. Балансуючи між католицьким та «степовим» світом, князі Руського королівства були вимушені йти на компроміси та надавати дозволи на заснування римо-католицьких осередків на території Львова та інших міст. Орден домініканців активно сприяв проникненню католицизму та впливу Апостольського престолу в Римі на території Київської Русі.

Подяка. Висловлюю подяку членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Бандрівський, М.** (2012). До проблеми локалізації «МЕГАЛЄ ЕККЛЄЗІЯ» руських князів у Львові. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Вип. 16. С. 21–238.
- Войтович, Л.** (2016). Король Данило Романович: давні і модерні напрями фальсифікації портрету. *Король Данило Романович: культурна і державотворча спадщина його доби* / ред. М. Бєвз, Ю. Лукомський. Львів, Вид-во «Растр-7». С. 12–35.
- Вуйцик, В. С.** (1991). *Державний історико-культурний заповідник у Львові*. Львів, Каменяр. 175 с.
- Головко, О.** (2008). Держава Романовичів у східноєвропейській політиці римської курії 40–50-х років XIII ст. *Княжа доба: історія і культура*. Львів, Вип. 2. С. 67–84.
- Зіморевич, Б.** (2002). *Потрійний Львів: Leopolis Triplex*. Львів, Центр Європи, 224 с.
- Зубрицький, Д.** (2011). *Хроніка Ставропігійського братства*. Львів. 408 с.
- Козубська, О.** (2007). Львівська легенда княгині Констанції. *Княжа доба: історія і культура* / ред. Я. Ісаєвич. Львів, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Вип. 1. С. 100–105.
- Осіп'ян, О.** (2014). Історичні уявлення та їх використання у соціальних конфліктах: звернення до далекого минулого у судовій тяжбі міського магістрату з вірменською громадою у Львові у 1578 р. *Ранньомодерна Україна на перехресті цивілізацій, культур, держав та регіонів* / ред. В. Смолій. Київ, Інститут історії України НАН України. С. 41–56.
- Паршин, І.** (2017). Чи було папське посольство до Галицько-Волинської держави на початку XIV століття? *Княжа доба: історія і культура*. Львів. Вип. 11 (Княжий Львів 1256–2016). С. 318–325.

-
- Поліщук, Н.** (2015). *Храм Св. Івана Хрестителя у Львові та ікона Львівської Богородиці*. Режим доступу: https://risu.org.ua/ua/relig_tourism/religious_region/59156/ .
- Рамм, Б. Я.** (1959). *Палпство и Русь в X–XV веках*. Москва–Ленинград, АН СССР. 284 с.
- Хмільовський, М.** (2009). Де розміщувалася у Львові руська церква апостолів Петра і Павла? *Апологет*, № 1–4 (16–19). Матеріали I Міжнародної наукової конференції м. Львів, 23–24 листопада 2009 р. С. 34–42. Режим доступу: <https://core.ac.uk/download/pdf/32981913.pdf> .
- Хмільовський, М.** (2009). До питання про палати князя Лева Даниловича у Львові // *Апологет*. Матеріали V Міжнародної наукової конференції «Християнська сакральна традиція: віра, духовність, мистецтво» м. Львів, 23–24 листопада 2012 р. С. 178–182.
- Шараневич, І.** (1886). Исторический очерк о Ставропигийской церкви Успения Пр. Богодици во Львове // *Юбилейное издание в память 300-летия основания Ставропигийского братства*. Львов, Ставропигийский институт, Т. 1. С.1–12.
- Abraham, W.** (1904). *Powstanie organizacyi kościoła łacińskiego na Rusi*. Lwów, Towarzystwo dla popierania nauki polskiej. Т. 1. 418 s.
- Długopolski, E.** (2009). *Władysław Łokietek na tle swoich czasów*. Kraków, TAIWPN UNIVERSITAS. 390 s.
- Fijałek, J.** (1925). *Dwaj dominikanie krakowscy: Jan Biskupiec i Jan Falkenber*. Lwów, Zakład Narodowy im. Ossolińskich. 82 s.
- Kłoczowski, J.** (1953). Reforma polskiej prowincji dominikańskiej w XV–XVI w. *Roczniki Humanistyczne*, 4, S. 45–92.
- Kras, P.** (2013). Średniowieczna inkwizycja i Zakon Braci Kaznodziejów. Zarys problematyki badawczej. *Caldwell Ames C. Inkwizycja i Bracia św. Dominika. Śluszne prześladowanie*. Poznań, Wydawnictwo «W drodze». S. 7–35.
- Kumor, B.** (2001). *Historia Kościoła*. Lublin, Katolicki Uniwersytet Lubelski. Cz. IV. 252 s.
- Kunasiewicz, S.** (1876). *Przewodnik po kościele Bożego Ciała OO. Dominikanów we Lwowie*. Lwów, I Związkowa Drukarnia. 215 s.
- Maciejowski, M.** (2003). Ostatnie lata biskupa krakowskiego Jana Muskaty (1317–1320). *Biskupi, lennicy, żeglarze. Gdańskie studia z dziejów średniowiecza*, red. B. Śliwiński. № 9, Gdańsk. S. 93–112.
- Skoczek, J.** (1928). *Ze studjów nad średniowiecznym Lwowem*. Lwów, I Związkowa drukarnia we Lwowie. (Pamiętnik Historyczno-prawny / red. P. Dąbkowskiego. T.VI, Zesz.3). 113 s.
- Sperka, J.** (2018). Książę Władysław Opolczyk wobec Lwowa. *Княжа доба: історія і культура* / ред. В. Александрович. Львів, Вип. 12. S.113–160.
- Spież, J.A.** (2016). *Święty Dominik*. Poznań, Wydawnictwo «W drodze», 2016. 104 s.
- Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae (1860)**, ed. A. Theiner. Roma, Typis Vaticanis, 1860. Т. I (1217–1409). 788 p.
- Zyła, W.** (1923). *Kościół i klasztor Dominikanów we Lwowie*. Lwów, Drukarnia L. Wiśniewskiego. 76 s.
- Wietz, J. K., Bohman P.** (1848). *Rys historyczny zgromadzeń zakonnych obojej płci wraz z rycerskimi zakonami i orderami państw*. Warszawa, Drukarnia księży pijarów. 258 s.

Роман Кузьмин

Национальный университет «Львовская политехника»
кандидат исторических наук (Украина)

Орден доминиканцев на землях Галицко-Волынского княжества (Русского королевства) (на примере Львова XIII–XIV вв.): между легендой и историей

Аннотация. Целью статьи является выяснить обстоятельства появления римско-католического монашеского ордена доминиканцев на территории Галицко-Волынского княжества (Русского королевства) и его усилия по закреплению на этих землях. **Методологическую основу** исследования составляют общенаучные методы сравнения и анализа. Во время подготовки к публикации ведущими методами были историко-сравнительный, синхронный и ретроспективный. Использование упомянутых научных методов позволило проанализировать источники и сделать выводы о изучаемой проблеме. **Научная новизна** исследования заключается в том, что исследователь предпринял попытку анализа доступных источников и историографических нарративов о появлении ордена доминиканцев в Галицко-Волынском княжестве в целом и во Львове в частности. **Выводы.** Появление ордена доминиканцев в XIII–XIV вв. на территории Русского королевства было не случайным. Миссии духовного ордена служили проникновению римско-католического духовенства, учреждению ячеек миссионерской деятельности и были подготовкой к учреждению постоянной церковной администрации на землях Галицко-

Волынского княжества. Расширение сети ячеек ордена тесно связано с ростом урбанистической сети и усилением миграционных процессов городского католического населения из немецких и польских земель. Вопрос вероисповедования играл важную роль в дипломатии галицко-волыньских князей и польских королей этого периода. Балансируя между католическим и «степным» мирами, князья Русского королевства были вынуждены идти на компромиссы и предоставлять разрешения на учреждение католических ячеек на территории Львова и других городов. Орден доминиканцев активно вел перед проникновением католицизма и влияния Апостольского престола в Риме на территории Киевской Руси.

Ключевые слова: религия, орден доминиканцев, Русское королевство, Львов, Польское королевство, Апостольский престол.

Roman Ya. Kuzmyn

Lviv Polytechnic «National University»

PhD (History) (Ukraine)

Order of the Dominicans on the Lands of the Galicia-Volyn Principality (Russian Kingdom) (the case of Lviv 13th – 14th centuries): Between Legend and History

Abstract. The purpose of the publication is to find out the circumstances of the emergence of the Roman Catholic Dominican monastic order on the territory of the Galicia-Volyn principality (Russian Kingdom) and its efforts to consolidate in these lands. **General scientific methods** (comparison, analysis) are used as a research methodology. In preparation for publication, the leading methods were historical-comparative, synchronous and retrospective. The use of these scientific methods made it possible to analyze the sources and draw conclusions about the scientific problem. **The scientific novelty** of the study is that the researcher attempted to analyze available sources and formed historiographical narratives about the emergence of the Dominican Order in the Galicia-Volyn principality in general and in Lviv in particular. **Conclusions.** The emergence of the Dominican Order in the 13th – 14th centuries in the territory of the kingdom was not accidental. The missions of the spiritual order served for the penetration of the Roman Catholic clergy, the establishment of missionary centers and were preparation for the establishment of a permanent church administration in the lands of the Galicia-Volyn principality. The expansion of the Order's network was closely linked to the growth of the urban network and the intensification of the migration processes of the urban Roman Catholic population from German and Polish lands. The issue of religion played an important role in the diplomacy of the Galician-Volyn princes and Polish kings of this period. Balancing between the Catholic and "steppe" worlds, the princes of the Russian kingdom were forced to compromise and give permission for the establishment of Roman Catholic centers in Lviv and other cities. The Dominican Order actively led the penetration of Catholicism and the influence of the Apostolic See in Rome on the territory of Kyiv Rus.

Key words: religion, Order of Dominicans, Russian Kingdom, Lviv, Kingdom of Poland, Holy See.

References:

- Abraham, W.** (1904). *Powstanie organizacyi kościoła łacińskiego na Rusi*. Lwów, Towarzystwo dla popierania nauki polskiej. T.1. 418 s.
- Bandrivskiy, M.** (2012). Do problemy lokalizatsiyi «MEGALE EKKLEZIYA» ruskyh knyaziv u Lvovi. *Materialy i doslidzhennya z arheologiyi Prykarpattya i Volyny*. 16. 216–238. [in Ukrainian].
- Długopolski, E.** (2009). *Władysław Łokietek na tle swoich czasów*. Kraków, TAIWPN UNIVERSITAS. 390 s.
- Fijałek, J.** (1925). *Dwaj dominikanie krakowscy: Jan Biskupiec i Jan Falkenber*. Lwów, Zakład Narodowy im. Ossolińskich. 82 s.
- Golovko, O.** (2008). Derzhava Romanovychiv u shidno-evropeyskiy politytsi rymskoyi kuriyi 40–50-h rokiv XIII st. *Knyazha doba: Istoriya i kultura*. Lviv, 2. 67–84. [in Ukrainian].
- Hmilovskiy, M.** (2009). De rozmischuvalasya u Lvovi ruska tserkva apostoliv Petra i Pavla? *Apologet*, № 1–4 (16–19). *Materialy I Mizhnarodnoyi naukovoï konferentsiyi m. Lviv, 23–24 lystopada 2009 r.* 34–42. Elektronnyi resurs: <https://core.ac.uk/download/pdf/32981913.pdf> [in Ukrainian].
- Hmilovskiy, M.** (2009). Do pytannya pro palaty knyazya Leva Danylovycha u Lvovi. *Apologet*. *Materialy V Mizhnarodnoyi naukovoï konferentsiyi «Hrystyyianska sakralna tradytsiya: vira, duhovnist, mystetstvo» m. Lviv, 23–24 lystopada 2012 r.* 178–182. [in Ukrainian]. https://risu.org.ua/ua/relig_tourism/religious_region/59156/ [in Ukrainian].
- Kłoczowski, J.** (1953). Reforma polskiej prowincji dominikańskiej w XV–XVI w. *Roczniki Humanistyczne*, 4, 45–92.

-
- Kozubska, O.** (2007). Lvivska legenda knyagyni Konstantsiyi. *Knyazha doba: Istoriya i kultura* / red. Ya. Isaevych. Lviv, Instytut ukrayinoznavstva im. I.Kryp'yakevycha NAN Ukrayiny. 1. 100–105. [in Ukrainian].
- Kras, P.** (2013). Średniowieczna inkwizycja i Zakon Braci Kaznodziejów. Zarys problematyki badawczej. *Caldwell Ames C. Inkwizycja i Bracia św. Dominika. Słuszne prześladowanie*. Poznań, Wydawnictwo «W drodze». 7–35.
- Kumor, B.** (2001). *Historia Kościoła*. Lublin, Katolicki Uniwersytet Lubelski. Cz. IV. 252 s.
- Kunasiewicz, S.** (1876). *Przewodnik po kościele Bożego Ciała OO. Dominikanów we Lwowie*. Lwów, I Związkowa Drukarnia. 215 s.
- Maciejowski, M.** (2003). Ostatnie lata biskupa krakowskiego Jana Muskaty (1317–1320). *Biskupi, lennicy, żeglarze. Gdańskie studia z dziejów średniowiecza*, red. B. Śliwiński. 9, Gdańsk. 93–112.
- Osipyán, O.** (2014). Istorychni uyavlennya ta yih vykorystannya u sotsialnyh konfliktah: zvernennya do dalekogo mynulogo u sudoviy tyazhbi miskogo magistratu z virmenskoyu gromadoyu u Lvovi u 1578 r. *Rannomoderna Ukrayina na perehresti tsivilizatsiy, kultur, derzhav ta regioniv* / red. V. Smoliy. Kiyiv, Instytut Istoriyi Ukrayini NAN Ukrayini. 41–56. [in Ukrainian].
- Parshin, I.** (2017). Czy było papske posolstwo do Galytsko-Volynskoyi derzhavy na pochatku XIV stolittya? *Knyazha doba: Istoriya i kultura*. Lviv. 11 (Knyiazhyi Lviv 1256–2016). 318–325. [in Ukrainian].
- Polischuk, N.** (2015). *Hram Sv. Ivana Hrestytelya u Lvovi ta ikona Lvivskoyi Bogorodytsi*. Elektronnyi resurs:
- Ramm, B. Ya.** (1959). *Papstvo i Rus v X–XV vekah*. Moskva-Leningrad, AN SSSR. 284 s. [in Russian].
- Skoczek, J.** (1928). *Ze studjów nad średniowiecznym Lwowem*. Lwów, I Związkowa drukarnia we Lwowie. (Pamiętnik Historyczno-prawny / red. P.Dąbkowskiego. T.VI, Zesz.3). 113 s.
- Sperka, J.** (2018). Książę Władysław Opolczyk wobec Lwowa. *Княжа доба: історія і культура* / ред. В. Александрович. Львів, 12. 113–160.
- Spież, J. A.** (2016). *Święty Dominik*. Poznań, Wydawnictwo «W drodze», 2016. 104 s.
- Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae (1860)**, ed. A. Theiner. Roma, Typis Vaticanis, 1860. T. I (1217–1409). 788 p.
- Voytovich, L.** (2016). Korol Danylo Romanovych: davni i moderni napryamy falsifikatsiyi portretu. *Korol Danylo Romanovych: kulturna i derzhavotvorcha spadschyna yogo doby* / red. M. Bevz, Yu. Lukomskiy. Lviv, «Rastr-7». 12–35. [in Ukrainian].
- Vuytsyk, V. S.** (1991). *Derzhavniy istoryko-kulturniy zapovidnyk u Lvovi*. Lviv, Kamenyar. 175 s. [in Ukrainian].
- Wietz, J. K., Bohman P.** (1848). *Rys historyczny zgrupowań zakonnych obojej płci wraz z rycerskimi zakonami i orderami państw*. Warszawa, Drukarnia księży pijarów. 258 s.
- Zimorovych, B.** (2002). *Potriynyi Lviv: Leopoldis Triplex*. Lviv, Tsentri Evropy, 224 s. [in Ukrainian].
- Zubrytskyi, D.** (2011). *Hronika Stavropigiyiskogo bratstva*. Lviv. 408 s. [in Ukrainian].
- Żyła, W.** (1923). *Kościół i klasztor Dominikanów we Lwowie*. Lwów, Drukarnia L. Wiśniewskiego. 76 s.

Статтю надіслано до редколегії 08.07.2021 р.
Статтю рекомендовано до друку 15.08.2021 р.

Марина Кругльак

Державний університет «Житомирська політехніка»

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: marinakrugljak@ukr.netORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3837-0982>ResearcherID: <https://publons.com/researcher/3170036/maryna-krugliak/>Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56490571700>**Аборт – злочин чи особисте право кожної жінки
(на прикладі підросійської України XIX – початку XX ст.)**

Анотація. Метою статті є прослідкувати еволюцію ставлення державної влади та громадськості (як у місті, так і в сільській місцевості) підросійської України до абортів упродовж XIX – початку XX ст., визначити причини вчинення абортів, способи та умови абортівання, поширеність цього явища в досліджуваній період, покарання за такий злочин. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні загальнонаукових (аналіз, синтез, узагальнення, порівняння, систематизація) та спеціально-історичних методів (історико-структурний, конструктивно-генетичний, історико-компаративістський) з принципами історизму, об'єктивності, системності, верифікації. **Наукова новизна** роботи полягає в тому, що вперше у вітчизняній та зарубіжній історіографії здійснено спробу комплексно розглянути проблему абортів у Російській імперії у XIX – на початку XX ст. (на прикладі підросійської України), зокрема, визначено особливості ставлення до абортів з боку держави та громадськості, здійснено порівняльний аналіз причин їхнього вчинення, умов та засобів абортівання, доступності подібних операцій у сільській місцевості та в модернізованому місті. **Висновки.** Законодавство Російської імперії розглядало аборти як злочин, покарання за який було доволі жорстким, хоч і з тенденцією до лібералізації (від заслання в Сибір й ударів батогами до ув'язнення на декілька років). Попри кримінальну відповідальність на початку XX ст. аборти стали невід'ємною складовою повсякденного життя жінок великих міст. Покарання за подібні «злочини» відбувалися нечасто, в основному лише тоді, коли справа набувала значного резонансу в пресі чи коли операція призводила до смерті пацієнтки. Ставлення до абортів у містах і селах було різним: традиційна українська культура засуджувала аборти, розглядаючи їх як злочин проти особистості ненародженої дитини, замах на моральні норми й цінності, суспільну ієрархію. У містах подібні операції робили найчастіше з матеріальних причин, якщо йдеться про представників нижчого класу, або задля уникнення сорому й проведення життя в розвагах (приховання факту позашлюбної вагітності з боку одружених дворянок й т. зв. «нових жінок»). Напередодні Першої світової війни передова громадськість виступала за декриміналізацію абортів.

Ключові слова: аборт, акушерка, контрацептиви, кримінальна відповідальність, пологовий притулок.

Постановка проблеми. Нещодавні події в Польщі, коли 22 жовтня 2020 р. по суті було заборонено аборти на законодавчому рівні, викликали палку дискусію не лише в сусідній державі. У XXI столітті ЗМІ заговорили про «пекло для жінок», «кінець компромісу», «вирок жінкам» [Хоменко, 2020]. Чи можна розглядати аборти як злочин проти особистості, як це прагнуть показати консервативні кола в сучасному світі? Відповідь на це питання можна знайти в історії України XIX – початку XX ст. Які наслідки мали подібні законодавчі ініціативи, скільки жінок зважувалися на кримінальний аборт й чому на початку XX ст. громадськість повела мову про декриміналізацію абортів, – ці аспекти проблеми буде детально висвітлено в нашій статті.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Порушена проблема не знайшла комплексного висвітлення у вітчизняній та зарубіжній історичній науці. Серед робіт дорадянських науковців слід зазначити монографію В. Лінденберга [Лінденберг, 1910], в якій подано статистичний матеріал про кількість абортів у Російській імперії та провідних країнах Європи і світу в другій половині XIX – на початку XX ст., наведено способи абортівання. Серед робіт радянських науковців можемо назвати лише одну – «Аборты в 1925 году» [Аборты в 1925 году, 1927], де вказано кількість засуджених за аборти жінок Російської імперії напередодні та під час Першої світової війни. Найбільше тема штучного переривання вагітності знайшла в дослідженнях науковців кінця XX – початку XXI ст. Сучасну історіографію поділяємо на українську та зарубіжну. Серед вітчизняних науковців звертаємо увагу на дослідження Ю. Буйських [Буйських, 2018], М. Маєрчик [Маєрчик, 2013], І. Ігнатенко [Ігнатенко, 2016а; Ігнатенко, 2016б, Ігнатенко,

2017], О. Кісь [Кісь, 2008], В. Маслійчука [Маслійчук, 2008]. Вказані автори розробляють різні аспекти гендерних досліджень, етносексології, вивчають ставлення представників традиційної української культури до жінки-покритки, позашлюбного материнства, використання контрацепції та практики абортів, насамперед серед селянок, аналізують відображення ставлення до абортів у традиційній народній культурі та світогляді через міфологію та звичаї. Натомість поза увагою вітчизняних істориків та етнологів опинилася жінка, що проживала в місті й не була пов'язана з традиційною культурою. Ці прогалини прагнуть заповнити зарубіжні науковці. Також зазначимо монографію американської дослідниці Лори Енгельштейн «Ключі щастя» [Энгельштейн, 1996], яка стала революційною й спричинила інтерес до вивчення сексуального життя жінок XIX – початку XX ст. на пострадянському просторі. Авторка розглядає аборт у кореляції із поняттям «нова жінка», демонструє ставлення громадськості до цього акту та його звичність на початку XX ст. Серед російських науковців вартими уваги є дослідження таких істориків, соціологів та етнографів, як В. Безгін [Безгин, 2013; Безгин, 2020], І. Кон [Кон, 2010], Н. Пушкарьова, А. Белова, Н. Мицюк [Пушкарева, Белова, Мицюк, 2021], В. Пономарьова, Л. Хорошилова [Пономарева, Хорошилова, 2009], Б. Миронов [Миронов, 2000]. Значна увага в цих розвідках приділена формуванню світогляду жінки-дворянки; аборти та девіації розглянуто в контексті міської повсякденності; сконструйовано світ селянки епохи пізньої імперії; продемонстровано місце статевих відносин у житті жіноцтва; проаналізовано російське законодавство у питаннях кримінального абортів. Зауважимо, що в публікаціях зарубіжних дослідників знаходимо узагальнену інформацію щодо Російської імперії, натомість статистичної інформації та конкретних прикладів стосовно підросійської України немає.

Отож фактологічну основу роботи становлять джерела дослідження. Це насамперед архівні матеріали (Державний архів Житомирської області (ДАЖО), ф. 18, 19, 183), законодавчі акти, т. зв. «Уложения о наказаних» [Уложение, 1845; Уложение, 1867; Новое уголовное уложение, 1903], матеріали студентських стевих переписів початку XX ст. – Московського та Харківського [Членов, 1909; Фавр, 1910], преса підросійської України початку XX ст. – газети «Киевлянин», «Рада» (Київ), «Волянь» (Житомир), «Утро» (Харків). Зазначимо, що саме зі сторінок газет громадськість дізнавалася про резонансні кримінальні справи, зокрема, про аборти, про пологові притулки, де приймали секретних вагітних й надавали їм допомогу, про прийняті на з'їздах лікарів і криміналістів рішення щодо декриміналізації абортів тощо.

Мета статті – прослідкувати еволюцію ставлення державної влади та громадськості (як у місті, так і в сільській місцевості) підросійської України до абортів упродовж XIX – початку XX ст., визначити причини вчинення абортів, способи та умови абортів, поширеність цього явища в досліджуваній період, покарання за цей злочин.

Виклад основного матеріалу. Кримінальний аборт (плодовигнання, злочинний викидень) кваліфікувався законодавством Російської імперії XIX – початку XX ст. як злочин проти особистості й був юридично забороненим. Звернімо увагу на еволюцію ставлення держави та громадськості до цього злочину та на зміни в покаранні. Так, російський цар Олексій Романов у XVII ст. запровадив за аборти смертну кару. У XVIII ст. Петро I відмовився від настільки радикальних заходів [Avdeev, Blum, Troitskaya, 1995: 40]. Однак до початку XX ст. аборт все одно залишався злочином. Зокрема, в «Уложении о наказаниях уголовных и исправительных» (1845), по суті першому карному кодексі Російської імперії, прийнятому за правління імператора Миколи I, «плодовигнання», або «злочинний викидень», розцінювалося не інакше як дітовбивство, але в ранньому періоді розвитку неможливо. Проте законодавець диференціює міру покарання залежно від того, як вчинено цей злочин «без відома та згоди» чи «з відома та згоди» вагітної жінки. Зокрема, у статті 1932 читаємо: якщо плодовигнання здійснено без відома та згоди вагітної жінки навмисно, то цю людину буде позбавлено всіх станових прав й заслано на каторгу на заводи на термін від 4 до 6 років. Якщо ж після абортів стан здоров'я вагітної жінки погіршиться, то винна людина позбавляється всіх станових прав та відбуває заслання на термін від 6 до 8 років. У разі, якщо жінка померла після такої операції, термін заслання зростає до 8–10 років. Усі ці покарання супроводжувалися окремо визначеною кількістю ударів батоном [Уложение, 1845: 747–748]. У статті 1933 вказано: якщо плодовигнання відбулося з відома і за згоди вагітної, або якщо його здійснила вагітна жінка самотужки, то винна особа позбавлялася всіх прав та змушена відбувати заслання в Сибіру, отримавши визначену кількість ударів батоном [Уложение, 1845: 748].

За часів правління ліберального імператора Олександра II міра покарання за аборт дещо пом'якшилася, однак від заслання в Сибір відмовитися не змогли. В «Уложении о наказаниях уголовных и исправительных» (1866) знову є розподіл покарань на дві групи – без відома та з відома вагітної. Стаття 1461 обумовлювала ті самі строки покарання в заслання, що й стаття 1932 попереднього «Уложения», однак пункт про удари батоном прибрано. У статті 1462 вказано: «Кто, с ведома и по согласию самой беременной женщины, употребит с умыслом какое-либо средство для изгнания плода ея, тот за сие подвергается: лишению всех прав

состояния и ссылке на поселение в отдаленнейших местах Сибири... Сама беременная женщина, которая, по собственному произволу или по согласию с другим, употребит какое-либо средство для изгнания плода своего, подвергается: лишению всех прав состояния и ссылке в Сибирь на поселение» [Уложение, 1867: 480–481]. Так, можемо констатувати трохи «гуманніше» поводження із жінками, що вдавалися до абортів, та лікарями, бабами-повитухами, що допомагали в цьому, ніж передбачено в юридичних документах за правління Миколи I.

Однак на початку ХХ ст. ставлення до абортів змінилося кардинально. Процеси урбанізації і модернізації, поширення ідей неомальтузіанства і фемінізму поставили на порядок денний питання про суттєве пом'якшення покарання за них. 1903 року оприлюднено «Новое уголовное уложение», за яким заслання до Сибіру пропонувалося замінити на ув'язнення: «Мать, виновная в умерщвлении своего плода, наказывается: заключением в исправительном доме на срок не свыше трех лет» (стаття 465). Стаття 466: «Виновный в умерщвлении плода беременной наказывается: заключением в исправительном доме... Если умерщвление плода учинено врачом или повивальной бабкою, то суду предоставляется воспретить виновному практику на срок от одного года до пяти лет и опубликовать приговор... Если умерщвление плода учинено без согласия самой беременной, то виновный наказывается: каторгою на срок не свыше восьми лет» [Новое уголовное уложение, 1903: 148–149].

Зазначимо, що й церквою плодовигнання розцінювалося як важкий гріх. Відповідно до церковного статуту, за витравлювання плоду зіллям або за допомогою бабки-повитухи накладалася покута («епитимья») терміном від 5 до 15 років [Безгин, 2020: 179]. Негативне ставлення православної церкви до абортів яскраво ілюструють думки архієпископа Стефана (1914), який вважав аборт та попередження вагітності одним із найважчих гріхів на рівні зі скотолозтвом та мужолозтвом. Одружених жінок, які вдаються до попередження чи переривання вагітності, архієпископ пропонує відлучати від церкви на 15 років, неодружених («девиц») – на 7 років, а лікарів та акушерок – на 20 років [Архиеп. Стефан об абортах, 1914].

Наведемо приклади декількох гучних справ щодо абортів, про які писала преса, й звернімо увагу на те, що присяжні виносили різні вироки за смертельні аборти. Так, 1901 року від зараження крові унаслідок штучного викидня померла киянка Тетяна Кубарська, пацієнтка Олімпіади Георгієвської. Київський окружний суд засудив акушерку до позбавлення всіх прав і переваг та до ув'язнення на 4 роки [Дело акушерки Георгиевской, 1901a; Дело акушерки Георгиевской, 1901b]. 1913 року катеринославську акушерку Хану Іцаксон за аборт, що призвів до смерті пані Кевяшко, засуджено на 2 роки 8 місяців із позбавленням прав [Екатеринослав, 1913]. Проте акушерок могли й не засуджувати за «злочин». Зокрема, в січні 1901 р. присяжні Київського окружного суду виправдали бабу-повитуху, австрійську піддану Марцелію Добржинецьку, обвинувачену у смерті селянки Уляни Зайцевої після здійснення їй штучного викидня [Дело об искусственном выкидыше, 1901].

Найбільш резонансною справою початку ХХ ст. була історія про насильницький аборт – «без відома та проти волі постраждалої» – селянки Ганни Яриної з Кобеляк. 1912 року на лаві підсудних у Полтавському окружному суді опинилися студент Харківського ветеринарного інституту Михайло Дрижда, харківський лікар Ридник, полтавський лікар Волкович та кобеляцький візник міщанин Рендик. 14 березня 1911 р. вдова козачка Наталія Ярина, мати постраждалої, звернулася до слідчого м. Кобеляк із проханням притягнути до кримінальної відповідальності вказаних вище осіб. Постраждала селянка Ганна Ярина свідчила, що жила на сусідньому від Дрижди хуторі, була поденною робітницею й протягом трьох років мала зі студентом статеві стосунки. Потім завагітніла й повідомила про це, на що Дрижда обіцяв одружитися з нею. 27 січня 1911 р. Дрижда перевіз Ганну Ярину до Харкова й поселив до старої знайомої, пояснивши, що так буде простіше готуватися до весілля. Однак батьки студента висловилися категорично проти його одруження, доки він не завершить навчання в університеті. 9 лютого 1911 р. студент запропонував Ганні повертатися в Кобеляки, обґрунтувавши це тим, що вінчатися напередодні Посту заборонено. По дорозі додому, в Полтаві, Дрижда та Рендик обманом зтягнули Ганну до лікаря Волковича, де їй було силою зроблено операцію. Невдовзі Дрижда вирішив помістити Ганну в жіночу клініку «Розенцвейг і Ридник» у Харкові. Три тижні Ярина перебувала в лікаря Ридника, де їй зроблено ще одну операцію. Власника клініки лікаря Ридника обвинувачено в тому, що 18 лютого 1911 р., після надходження до його клініки Ганни Яриної, якій на той час уже зробили аборт, знаючи про незадовільний стан її здоров'я та про здійснену хірургічну операцію, він не доніс про це поліції та лікарській інспекції.

Суд у Полтаві з'ягнувся. Лікаря Волковича звільнили з-під арешту під заставу, після чого він утік. Дрижда у своїх свідченнях обвинувачував Ганну в нещирості, статевих стосунках із різними чоловіками до зустрічі з ним, а також у прагненні її рідних вдало одружити Ганну, аби «зірвати з нього куш». У листопаді 1912 р. підсудних виправдано. Однак за протестом прокурора Сенат скасував виправдальний вирок, й у травні 1913 р. справу знову слухали в Полтавському окружному суді. У результаті Рендика та Дрижду засуджено до арештантських робіт на 3 роки й

6 місяців, зі скороченням за маніфестом на третину (відповідно до статті 1461), лікаря Ридника виправдано [Полтава. Громкий процесс об аборте, 1912; Полтава. Дело об аборте, 1912; Полтава. Дело об аборте, 1913; Полтава. Дело о насильственном аборте, 1912; Дело о насильственном аборте, 1912; Дело Дрижды и д-ра Волковича, 1913].

Додамо, що не так просто було довести факт вагітності жінки та її здійснення штучного викидня, коли йшлося про сільську місцевість. Серед документів ДАЖО знаходимо чимало тих, де обвинувачених в аборті селянок виправдовували, а справи закривали (часто були безсилями навіть баби-повитухи, селянки не визнавали себе винними, а деякі й не здогадувалися про свою вагітність) [ДАЖО. Ф. 18. Оп. 4. Спр. 419. Арк. 1–60; ДАЖО. Ф. 19. Оп. 5. Спр. 494. Арк. 1–34; ДАЖО. Ф. 19. Оп. 5. Спр. 750. Арк. 1–17].

Про більшість абортів офіційна влада не знала, принаймні подібна річ була характерна не лише для Російської імперії. За даними Гедрена, 1865 року в Австрії офіційно зафіксовано 37 абортів, у Великобританії – 35, у Пруссії – 21, у Франції та Баварії – 20, в Іспанії – лише 11. Однак вже на початку ХХ ст. цифри зазнали кардинальних змін, що не можна не пов'язувати із процесами урбанізації та модернізації. У США за рік робили до 100 тис. абортів, з них 6 000 закінчувалося летально; у Нью-Йорку – до 80 000 абортів, з них лише 0,1 % доходили до суду; у Чикаго – 6 000–10 000 абортів, в основному на них наважувалися заміжні жінки. Один викидень припадав на 9–10 вагітностей. Та й засуджених за аборти було небагато. У Франції з 1851 до 1865 рр. притягнуто до кримінальної відповідальності 1 143 особи (294 чоловіки та 849 жінок), з них 148 були лікарі та акушерки. За 1865–1869 рр. засуджено вже 254 особи (187 жінок і 67 чоловіків). У 1880 р. обвинувачено 269 осіб, а з 1882 до 1901 р. – 1 377 осіб [Линденберг, 1910: 62–64]. У той же час лише в одному Парижі на початку ХХ ст. у рік робили близько 50 000 абортів, а в Німеччині на п'ять вагітних припадав один викидень [Съезд гинекологов, 1911].

Таблиця 1. Кількість обвинувачених і засуджених за аборти у Франції, Німеччині та Російській імперії (1892–1905) [Линденберг, 1910: 64]

Рік	Франція		Німеччина		Російська імперія	
	обвинувачено	засуджено	обвинувачено	засуджено	обвинувачено	засуджено
1892	97	35	445	330	19	4
1893	80	27	402	313	14	5
1894	69	29	531	402	17	3
1895	94	26	537	361	14	7
1896	79	23	557	403	15	5
1897	49	24	640	458	19	5
1898	65	26	529	376	30	9
1899	60	23	569	395	26	17
1900	73	28	539	411	24	9
1901	63	26	Даних немає	454	33	8
1902	Даних немає	Даних немає	Даних немає	558	26	10
1903				575	32	13
1904				634	23	5
1905				549	14	8

Відповідно до таблиці у Російській імперії за 1892–1905 рр. обвинувачено за аборти 306 осіб, з них засуджено – лише 108. Натомість за період з 1892 до 1900 р. у Росії за плодовищення обвинувачено 178 осіб та 64 засуджено, у Франції – відповідно 666 та 241 осіб, в Німеччині – 4 749 та 3 449.

За даними російської кримінальної статистики, із засуджених за аборти в 1895–1904 рр. у Російській імперії було 92 особи. Прикметно, що серед них 71 жінка та 21 чоловік. Якщо окреслити соціальний портрет жінок, то за сімейним станом 33 – не одружені, 24 – одружені, 12 – вдови, 2 – розлучені. З усіх 92 засуджених неграмотних – 45, грамотних – 40, з початковою освітою – 3, з середньою освітою – 2, з вищою освітою – 2 [Линденберг, 1910: 72]. Однак кількість засуджених за аборт у Російській імперії після 1910 р. зростає: 1910 р. – 20 осіб, 1911 р. – 28, 1912 р. – 31, 1913 р. – 60, 1915 р. – 40, 1916 р. – 51 [Аборты в 1925 году, 1927: 18]. Й ще одне порівняння. У Швеції на 100 тис. мешканців у середньому абортів було: 1851–1880 рр. – 3,04 випадка; 1881–1890 рр. – 6,66 випадка; 1891–1900 рр. – 19,01 випадка. У Російській імперії в 1901–1905 рр. на 100 тис. мешканців обвинувачувалося 0,1–0,24, а засуджувалися 0,03–0,09 осіб [Линденберг, 1910: 64–65]. На тлі Західної Європи відсоток покараних за аборти в Російській імперії дійсно є невеликим. Чим це пояснити? Можемо припускати, що причин є декілька: непопулярність абортів серед сільської громади, де панували увлечення про гріховність такої операції; панування православних сімейних цінностей з акцентом

на максимально можливе дітонародження; вимога декриміналізації абортів, яка активно обстоювалася ліберальною громадськістю й тим самим призводила до розгляду абортів як неважкого злочину, порівнюючи, зокрема, із вбивством; часто неможливість доведення під час судового засідання факту здійснення абортів; корупційна складова (оголошення про пологові притулки, де приймають «секретно-беременних» й не тільки, активно друкувалися в пресі, однак поліція закривала очі на подібні дії). Ось декілька прикладів подібних оголошень із газети «Киевлянин»: «Акушерка Э. Э. Ерыклинцева. Принимает на дом больных, секретно-беременных и рожениц. Рейтерск., 11, кв. 2» [Акушерка Э. Э. Ерыклинцева, 1904]; «Акушерка Н. В. Василевская оконч. Моск. повив. инст., просл. много л. в одес. город. бол., пред. свои усл. уваж. киевлян. и в отъезд. Фундукл., 51, кв. 16» [Акушерка Н. В. Василевская, 1905]; «Родильный приют акушерок М. М. Кац и П. Л. Энтус переведен на Пушкинскую улицу, д. № 10. Прием беременных и рожениц во всякое время» [Родильный приют, 1905]; «В родильном приюте акушерки Альвины Вакниц им. отдельные комнаты, цены умерен. Владимирская, 86, там же предлагает услуги дамам массажистка немка Августа Вакниц» [В родильном приюте, 1905]. Загалом надавачів подібних послуг вистачало. Так, у 1874 р. проживало 184 баби-повитухи в Києві та дві на околицях [Київ и его предместия, 1876: 243].

Чому ж влада не реагувала на подібні оголошення в газетах й, по суті, на можливість зробити аборт, в той час як за саму операцію могли ув'язнити? Напевно, йдеться про небажання її це робити згори або про корумпованість на місцях. Втім формально певні заходи контролю з боку поліції здійснювалися. Так, у газеті «Волянь» (1896) читаємо про те, що «фактический контроль над деятельностью частных родильных приютов, по слухам, предположено учредить в городах, и вопрос об этом уже решен в высших правительственных сферах. Контроль этот предположено... возложить на особого инспектора» [Надзор над родильными приютами, 1896].

А от у сільській місцевості, на думку І. Ігнатенко, баби-повитухи та акушерки абортів не робили, адже «боялися загубити душу» дитини. Натомість абортами на селі займалися «компанейські жінки» (схильні до вживання алкоголю), які «побували в світі», або ж це були санітарки міських і дільничних лікарень». До речі, жінки, які «допомагали скіпати» дітей, часто зазнавали більшого суспільного осуду, ніж жінки, що зважувалися на аборт, бо в такий спосіб ставали співучасницями злочину [Ігнатенко, 2016а: 152–153]. Відповідно до законодавства Російської імперії, контрольованим державою повитухам заборонено робити аборти, а про кожний намір «преждевременного от беременности разрешения» необхідно «доносить, куда следует» [Устав повивальным бабкам, 1830: 78]. В. Безгін зазначає, що сільські мешканці часто доносили владі про відомі їм випадки абортів, а подеколи за вагітними дівчатами встановлювався нагляд не лише з боку батьків, а й сільського старости, десятицьких та соцьких [Безгін, 2020: 181].

Які причини штовхали жінок робити аборт? По-перше, у Російській імперії, зокрема в сільській місцевості, де панували традиційна культура й християнська етика, до штучного переривання вагітності ставилися різко негативно, це розцінювалося як гріх. У разі народження дитини неодруженою дівчиною-покриткою на неї та на її сина/дочку чекав громадський осуд, ізоляція, нерідко фізичні розправи [Кісь, 2008: 194–219]. В. Лінденберг зауважує: «Мотивом здійснення злочинного викидня в більшості випадків є бажання приховати наслідки позашлюбних статевих відносин й цим уникнути ганьби та сорому, пов'язаних із позашлюбною вагітністю, а часто й втрата місця... Одружені жінки звертаються до плодовищення не лише через бажання приховати позашлюбні зв'язки, але часто й внаслідок небажання збільшити родину або задля уникнення турбот з виховання, а іноді й через страх перед пологами» [Лінденберг, 1910: 72]. До штучного переривання вагітності подеколи вдавалися сільські вдови та солдатки: перші – аби приховати свій сором, другі – боячись помсти з боку чоловіка [Безгін, 2013]. І. Ігнатенко, на основі опрацювання етнографічних джерел, зазначає, що до витравлювання плоду вдавалися лише дівчата, які втратили цноту до заміжжя, зокрема «московки», покритки, жінки, які «нагуляли» дитину, також ті, що вели розпусний спосіб життя; вкрай рідко аборти робили одружені жінки й «лише за граничних нестатків» [Ігнатенко, 2016а: 153–154]. Отже, першою причиною робити аборт, більш поширеною серед сільських дівчат і жінок, був страх зганьбитися й стати ізгоем у суспільстві.

По-друге, в ті часи не було надійних засобів контрацепції, а народжувати багато дітей – важко фізіологічно. Лише з 1890-х рр. для регулювання народжуваності в містах заможні й освічені люди стали активно застосовувати презервативи, що вільно продавалися в аптеках, магазинах медичних інструментів та гумових виробів; рекламу цих виробів подеколи знаходимо в тогочасній пресі (Н. Фальберг продавав у Києві на Хрещатику презервативи найкращих французьких та англійських фабрик, гумові та з риб'ячого міхура) [Для ухода за больными, 1898]. Проте до використання презервативів негативно ставилися лікарі й тогочасні «моралісти». Оглядач газети «Врач» А. Г. Боряковський (1893) вважав, що презервативи, як і перерваний статевий акт, є настільки шкідливими для здоров'я, що «лучше уж совсем

.....
отказаться от полового сношения, чем умножать горе болезнями» [Кон, 2010: 107]. Студенти московських вишів, респонденти Першого статевого перепису М. А. Членова (1903), зазначили, що лише 21 % з них дотримується заходів для попередження небажаної вагітності: антисептичні обмивання – 30 %, кондоми (презервативи) – 25,2 %, неповний статевий акт – 12 %, спринцювання – 10,9 % [Членов, 1909: 57, 59]. Міські жінки як засіб контрацепції часто використовували сулему, що викликала захворювання шлунка та нервової системи [Пушкарева, Белова, Мицюк, 2021: 390]; повії вдавалися до введення всередину статевих органів клубка павутини до сексуального контакту та спринцювання соком лимону опісля [Фещенко, 2012: 49]. У сільській місцевості контрацептивні засоби, які застосовували жінки, можна поділити на раціональні та ірраціональні (магічні). До першої групи належали вживання відварів трав, коріння. До другої – різні магічні дії, зокрема, жінки їли хліб із шерстю ялової корови чи вівці (ялова корова має «передати» жінці свою безплідність), ритуали над сорочкою, заплямованою «місячною» кров'ю (сорочку замазували в челюстях печі, закопували в землю, підмішували в корм тваринам тощо); закопували плаценту в перевернутому положенні біля порога (у такий спосіб нібито кляли наступним пологам) тощо. Деякі пари застосовували перерваний статевий акт [Ігнатенко, 2017: 226–229]. Аби запобігти новій вагітності, сільська жінка прагнула якомога довше годувати дитину груддю – до 2–3 років (у місті цей спосіб практично не використовувався серед інтелігентних матерів, які годували дитину максимум 6–9 місяців) [Пушкарева, Белова, Мицюк, 2021: 390].

Зауважимо, що в другій половині XIX – на початку XX ст. народжуваність мала тенденцію до зниження в усьому світі. За даними П. І. Куркіна, з 1860 до 1913 р. в Російській імперії показник народжуваності у середньому зменшився на 12 % (у дворянських сім'ях народжуваність впала в 2–3 рази), у той час як у Франції, Англії та Швеції – на 28–29 % [Пушкарева, Белова, Мицюк, 2021: 318].

Третьою й найголовнішою причиною до абортів можна назвати матеріальні труднощі. Слідством у справі акушерки О. Георгієвської з'ясовано, що в Кубарської було четверо дітей, прожити на 100 руб. зарплати чоловіка – складно, тому жінка вирішила не народжувати п'ятої дитини й зважилася на аборт [Дело акушерки Георгиевской, 1901a; Дело акушерки Георгиевской, 1901b].

Й, нарешті, не слід забувати про значне поширення наприкінці XIX – на початку XX ст. ідей фемінізму з ідеєю формування «нової жінки», яка на рівні з чоловіком має право здобувати вищу освіту, займатися науковою діяльністю, бути вільною у стосунках. Російські дослідниці В. В. Пономарьова та Л. Б. Хорошилова зазначають: «Одним з питань, навколо яких виникла дискусія в пореформений час, було материнство. Жінка в колишні часи, як міркували публіцисти, не мала жодних прав у цій сфері: одруженій жінці не дозволялося обмежувати вагітність, вона повинна була народити стільки дітей, «скільки Бог пошле», аборт був кримінальним злочином. Обдаровані жіночим здоров'ям від природи жінки були змушені народжувати ледь не щороку, всі їхні молоді роки були зайняті виношуванням, народженням та вирощуванням дітей, і це дійсно на перший план виводило фізіологічні функції жінки, оскільки вимагало більшого фізичного напруження.

З іншого боку, жінці, що прагнула стати матір'ю, не дозволено народжувати дитину, якщо вона не перебуває в законному шлюбі. «Нові жінки» обстоювали право жінок самим вирішувати свою долю і в цьому питанні. Вони міркували так: «Вимушене та необмежене дітонародження не тільки руйнує здоров'я жінки, воно затримує її розумовий та духовний розвиток, воно віддає її у вічне економічне рабство чоловікові...» [Пономарьова, Хорошилова, 2009: 148–149].

Для багатьох жінок, що проживали в місті, поява дитини могла стати на заваді кар'єрі, навчанню, безтурботному проведенню вільного часу. Зокрема, наречена студента-медика Михайла Булгакова, київська курсистка початку XX ст. Тетяна Лаппа, напередодні вінчання зробила аборт, витративши на операцію гроші, що призначалися на придбання весільного вбрання. «Ніяк не можна було залишати...» – визнала вона під час інтерв'ю [Паршин, 1991: 36].

Скільки коштував аборт, на жаль, встановити не вдалося, зате є інформація про деякі послуги в пологових притулках Києва (1911). Так, пологове відділення при Олександрівській лікарні вимагало 30 коп. від міських та 1 руб. 30 коп. від немісцевих жінок; Пологовий дім при лікарні «Квісісана» брав за пологи та 7–8-денний післяпологовий догляд плату від 5 до 50 руб.; у пологовому притулку лікаря М. М. Варгафтіга добу перебування оцінювали від 2 до 5 руб. [Календарь, 1911: 414].

Насамкінець не слід забувати, що не всі одружені жінки, зокрема представниці міської еліти, залишалися вірними своїм чоловікам у шлюбі. А тому аборти й таємне народження дитини у відповідних «родильних убежищах» були звичною річчю для того часу [Кругляк, 2020]. Проте можемо припускати, що серед дворянства небажана вагітність й аборти мали місце вже після одруження. Відома російська історикиня Н. Л. Пушкарьова, аналізуючи егодокументи

дворянок XVIII – початку XIX ст., не змогла знайти «жодного випадку дошлюбної вагітності й народження дитини до одруження». До того ж рівень сексуальної просвіти дворянок був дуже низьким: дівчата майже нічого не знали про статеве життя, у деякого перша шлюбна ніч викликала відразу та депресію, натомість для чоловіків нормою був дошлюбний секс із повіями та утриманками [Пушкарева, Белова, Мицюк, 2021: 96, 99–100, 243–249]. Узагалі статові стосунки між панами і прислугою не були рідкістю. Харківський лікар В. В. Фавр, який провів на початку XX ст. статовий перепис місцевого студентства, констатує, що респонденти мали венеричні захворювання після статових контактів із повіями, прислугою, робітницями [Фавр, 1910]. Статовий перепис московського студентства (1903) містив пункт про перший сексуальний досвід. Отже, першою жінкою для студентів була: повія (42,0 % опитаних); покоївка (23,8 %), кухарка (8,4 %), прислуга (3,1 %), нянька (2,6 %) – можна об'єднати в загальну групу прислуги (37,9 %); робітниця (5,2 %) тощо. На питання «Як задовольняєте свій статовий потяг?» відповіли: з повіями (46,8 %), одружені жінки (12,3 %), прислуга (11,3 %), кравчиня (4,1 %) тощо [Членов, 1909: 56, 58]. У такому випадку причиною абортів було небажання більш заможних і поважних батьків та й самого сина руйнувати правила і норми дворянського середовища, де до нерівного шлюбу ставилися негативно; в іншому випадку, для прислуги (часто це була дівчина з села, яка бралася за будь-яку роботу й для якої повернення вагітною додому було неможливим, зокрема, й з етичних причин, та й народження дитини в місті ускладнювало працевлаштування й без того непросте матеріальне становище) поява дитини була небажаною. Тож не дивно, що переважна більшість клієнок знахарки Катерини Єремїної з Черкас (1912) були селянками-наймичками [Фабрика янголів, 1912].

Оглядач харківської газети «Утро» (1914) П. Трипольський резюмує: «Незабезпеченість, злидні, економічне та правове безправ'я жінок, суспільні упередження, що ставлять у нестерпне становище дівчину-матір, – ось ті причини, які створюють аборт. Жодними кримінальними репресіями не можна зупинити жінку, яка відчуває голод та приниження, жінку, яка в боротьбі за самозбереження вдається до абортів... Аборт – ненормальне явище, створене ненормальностями нашого життя, й боротьба з абортами можлива лише шляхом покращення становища робітничого класу, охорони материнства й політичного та економічного звільнення жінки» [Трипольський, 1914].

На думку І. Ігнатенко, сільські жінки запобігали вагітності та вдавалися до абортів дуже рідко і лише у крайніх випадках; це була не загальна практика, а винятки. Причинами непопулярності абортів були: 1) аморальність вчинку (у народній свідомості панувала віра в те, що душа в дитині з'являється ще в утробі матері, тому аборт дорівнював вбивству живої людини; жінка, яка далася до абортів, на тому світі довіку їстиме своїх ненароджених нащадків або ж вони їстимуть її саму); 2) острах посмертної долі ненародженої й нехрещеної дитини (нехрещені діти страждають «на тому світі»); 3) панування у традиційному суспільстві переконання про те, що жінка стане соціально повноцінною особою лише після того, як народить дитину; 4) висока смертність тих жінок, що зважувалися на аборт (подібні операції в домашніх умовах проводилися з використанням продовговуватих гострих предметів, таких як веретено та гусяче перо) [Ігнатенко, 2016а; Ігнатенко, 2017: 136, 225–226]. Натомість Г. Коваленко зазначає, що, навпаки, наприкінці XIX ст. на Полтавщині у випадках позашлюбної вагітності аборт був явищем поширеним: «Але витравлення плоду від незаконного співжиття є дуже поширеним, й «майже всі «грішниці» жінки або дівчата вдаються до різних способів позбавитися громадського осуду» [Коваленко, 1891: 146]. Якщо дещо заглибитися в це питання, то виявиться, що дошлюбні сексуальні стосунки в сільській молоді часто мали місце під час досвіток (т. зв. обряд спільної ночівлі). За даними анкетування З. Гуревича та І. Ворожбит, оприлюдненого в праці «Статеве життя селянки» (1931), в перші дві декади XX ст. вечорниці відвідувало 40 % респонденток. Статеве життя до шлюбу починали 45,6 % тих, хто відвідував досвітки, й лише 23,6 % тих, хто не відвідував. Середній відсоток дівчат, що жили з хлопцями до одруження, становив 32,3 %. Отже, резюмує М. Маєрчик: «Девіантизація міста й ідеалізація села є штучним, культурним конструктом, що не віддзеркалює всієї складності й неоднородності процесів в Україні» [Маєрчик, 2013: 62–63, 64].

Прикметно, що в традиційній культурі душі народжених поза шлюбом і вбитих матер'ю або душі ненароджених дітей, що загинули через аборт, називалися потерчатами (страдчатами, страччуками). За народними віруваннями, вони 7 років літають і благають охрещення, а на сьомий рік вилітають з могили та просять хреста. Неохрещена після семи років душа перетворюється на злого духа, що вночі літає й лякає людей. На Поділлі вважали, що через сім років потерча стає мавкою або русалкою. Викиднів (т. зв. безпірних дітей) закопували під порогом, вважаючи, що, під час переступання через поріг, відбувається символічне хрещення похованого під ним немовляти. Ще й досі в сільській місцевості старожили вірять у те, що за селом у полі, в житах, плачуть діти, матері яких зробили абортів [Буйських, 2018: 171–173].

1889 року на Третньому з'їзді Товариства російських лікарів у пам'ять М. І. Пирогова аборт визнано як «моральне та соціальне зло». Однак ця резолюція вступала у протиріччя із дійсністю. ХХ століття ознаменувало зародження справжньої «епідемії абортів», яка охопила насамперед великі міста. У робітничому середовищі стали дивитися на штучний викидень, як на щось доволі буденне й до того ж дуже доступне. Так, у 1910-ті рр. лише в Москві робили близько 10 000 абортів на рік. Натомість до суду викликали всього-на-всього менш ніж 1 % жінок, що робили аборт, з них лише кожну четверту засуджували [Миронов, 2000: 181–182]. У Петербурзі кількість абортів зростає з 1897 до 1912 р. в 10 разів [Кон, 2010: 107], зокрема у 1894 р. аборти становили 3 % відповідно до загальної кількості пологів, але в 1910 р. – вже майже 30 %. У Москві, станом на 1910 рік, понад 20 % пологів були абортивними. 80–90 % викиднів мали штучний характер, з них 70–80 % – злочинний. Лікарі констатували, що ймовірність померти від зараження крові при штучному викидні зростає в 10 разів, порівнюючи зі звичайними пологами [В медицинском обществе, 1912]. За свідченням лікаря А. О. Афіногорова, у 1880-ті рр. аборти стали входити в практику і в сільській місцевості. Проте офіційно аборти легалізовано у Радянській Росії у 1920 р. [Миронов, 2000: 182, 185].

Розглянемо найпоширеніші способи переривання вагітності, до яких вдавалися жінки в досліджуваний період. Із неорганічних речовин найчастіше вживали фосфор білий або жовтий, миш'як, сулему, залізо, азотнокисле срібло, мідь, свинець, сіль, порошок, неорганічні кислоти. Зокрема, харківські повії використовували азотну кислоту [Линденберг, 1910: 65–70]. У селах жінки пили ріжки, настоянку на фосфорних сірниках, селітру, гас, кіновар, миш'як, розчин мисливського пороху із сулемою (селітрою, ртуттю, сіркою й міцною горілкою), вивари з материнки, вишневої кори, цвіту барвінку, шафрану, гречаної полови, лушпиння цибулі, конопляних маківок, бите скло. Абортивні властивості приписували рослині сокирки. Найпоширенішими, зокрема серед селянок, були механічні засоби переривання вагітності (такий тип абортів зустрічався в 1,7 разів частіше від інших [Пушкарева, Белова, Мицюк, 2021: 356]). Аби «вигнати» дитину, сільські дівчата перетягували живіт рушником/рядном, мотузками, м'яли його, клали та піднімали важкі речі, стрибали з висоти, били по животу важкими знаряддями [Безгин, 2013; Ігнатенко, 2016а: 152; Ігнатенко, 2016b: 176]. Деякі акушерки використовували загострену палицю, однак подібний «інструмент» для переривання вагітності часто призводив до смерті пацієнтки [«Инструмент» для аборта, 1914]. Не слід забувати, що часто жінка-селянка могла й не знати про свою вагітність або ж штучний викидень відбувався ненавмисно через важку фізичну працю. Йдеться про вимушене абортівання. «Але в багатьох інших подібних випадках, – зазначає В. Маслійчук, – завжди важко буває визначити, чи правдивими були свідчення жінок і чи не зумисно вони абортували небажаних дітей, свідомо викликаючи викидень» [Маслійчук, 2008: 61].

На межі ХІХ і ХХ століть медична спільнота та юристи Російської імперії почали висловлюватися за легалізацію абортів, підвищення їх безпеки і поширення контрацепції. Після тривалої полеміки Четвертий з'їзд Товариства російських гінекологів та акушерів (1911) і Дванадцятий з'їзд Пироговського товариства (1913) прийняли ліберальний погляд, рекомендувавши урядові декриміналізувати штучні аборти. Резолюція Четвертого з'їзду Товариства російських гінекологів та акушерів звучала так: «Запропонувати бюро з'їзду, а також майбутньому правлінню з'їзду розробити питання про узаконення абортів й представити доповідь з цього приводу на розгляд законодавчих установ» [Съезд гинекологів, 1911; З'їзд гинекологів, 1911]. Резолюція Пироговського з'їзду містила такі тези: «Кримінальне переслідування матері за штучний аборт ніколи не повинно мати місця. Також мають бути звільнені від кримінальної відповідальності й лікарі, що робили аборт за проханням й наполяганням матері. Винятком з цього мають бути лікарі, які робили аборти з корисливих цілей своєї професії. Ці лікарі підлягають суду лікарських рад» [Вопрос об аборте, 1913; По Росії, 1913]. Деякі учасники Пироговського з'їзду та їхні колеги обурювалися через вимоги з боку влади порушувати таємницю абортів. На засіданні Секції суспільної медицини та гігієни Харківського медичного товариства (1914), де розглянуто рішення з'їзду, один з доповідачів висловив таку думку: «Невже лікар, констатуючи спробу абортів, повинен йти повідомляти прокуророві? Жоден громадянин не схвалить подібного вчинку» [Заседание, 1914].

У лютому 1914 р. 38 голосами «за» проти 20 й трьох, що утрималися при голосуванні, за декриміналізацію абортів проголосувало Десяте загальне зібрання Російської групи Міжнародного союзу криміналістів: «Визнаючи карність плодовищення такою, що суперечить юридичним основам покарання й засадам карної політики, 10-е загальне зібрання Російської групи Міжнародного союзу криміналістів висловлюється за необхідність виключення плодовищення з групи злочинних діянь» [Трипольский, 1914; Съезд криминалистов, 1914]. На Пироговському з'їзді контрацепцію назвали єдиною реальною альтернативою абортів [Avdeev, Blum, Troitskaya, 1995: 41; Кон, 2010: 108–109]. Архівні матеріали та публікації в пресі дають змогу стверджувати, що напередодні та в роки Першої світової війни аборти стали невід'ємною

частиною життя мешканців міст. Завідувач лікарні в Маріуполі 1912 року констатував, що після абортів жінки офіційно звертаються по допомогу до його закладу. Так, 1909 року міська лікарня зафіксувала 12 випадків абортів, 1911 року – 14, за перші 10 місяців 1912 року – 42 [Упрощення хірургія, 1912]. За даними станції «швидкої допомоги», в Харкові 1913 року здійснено 39 виїздів на аборти [«Скорая помощь», 1914], а за червень 1914 р. подібних виїздів було 6 [Статистика скорой помощи, 1914]. За даними діяльності Житомирської губернської земської лікарні (1915), у пологовому відділенні залишалося станом на 1.01.1915 р. – 2, вступило – 304, абортовано – 306, виписалося – 300, померло – 3 (у трьох випадках аборт робили, щоб врятувати матерів із хронічним пороком серця) [ДАЖО. Ф. 183. Оп. 1. Спр. 297. Арк. 24 зв., 25 зв.].

Тож офіційна російська влада прагнула хоча б на юридичному рівні вести боротьбу з абортами. Зокрема, в липні 1913 р. Міністерство внутрішніх справ розробило законопроект про відповідальність за аборти. Відповідно до нього, на три роки виправних робіт мали бути засуджені матір та лікар, у разі проведення операції за згоди жінки; лікар, що здійснив штучний викидень без згоди вагітної, мав відбутися 8 років каторги [В Совете Министров, 1913]. Оглядач харківської газети «Утро» (1914), аналізуючи прийняту на Десятому загальному зібранні Російської групи Міжнародного союзу криміналістів резолюцію про декриміналізацію абортів, був переконаний, що питання штучного переривання вагітності тісно пов'язане із соціально-політичними поглядами. Зокрема, консерватори завжди будуть прихильниками кримінального покарання за аборти, соціал-демократи обійматимуть протилежну позицію, ліберали виступатимуть центристами: вони – за покарання за аборт, але за значне його пом'якшення та обмеження. Консервативну позицію влади поділяла преса, зокрема газети «Новое время», «Утро России», «Речь», які засудили вказану вище резолюцію, назвавши її «кинутим викликом всім законодавствам цивілізованих країн» («Речь»). Для «Нового времени» аборт є замахом на сім'ю, розпусту. Натомість такі видання, як «Русские ведомости», «День», «Киевская мысль», «Утро», підтримали неосудність абортів [Трипольский, 1914].

Із газет аборти перекочували в белетристику. Візьмімо, до прикладу, оповідання Ольги Рунової «Без завета» (1913). У гінекологічній клініці лікаря Расмуссена опинилися «сучасні» жінки, які прагнуть розваг і задоволень, хочуть модно й красиво одягатися, бути сексуально привабливими; їхнє основне заняття – це пошук чоловіків та коханців, які могли б їх утримувати. Ці жінки користуються протизаплідними засобами та розглядають аборт як необхідність [Энгельштейн, 1996: 356]. Перед нами всього-на-всього один з прикладів оспівування безтурботного життя «нової» жінки, який певний пласт міського населення прагнув наслідувати.

Висновки. Законодавство Російської імперії розглядало аборти як кримінальний злочин, покарання за який було доволі жорстким, хоча й з тенденцією до лібералізації (від заслання в Сибір й ударів батогами до ув'язнення на декілька років). Попри кримінальну відповідальність вагітної жінки, яка вдалася до такого кроку, та лікарів, на початку ХХ ст. аборти стали невід'ємною складовою повсякденного життя жінок великих міст. Покарання за подібні «злочини» відбувалися нечасто, загалом лише тоді, коли справа набувала значного резонансу в пресі чи коли операція призводила до смерті пацієнтки. Ставлення до абортів у містах і селах було різним: традиційна українська культура засуджувала аборти, розглядаючи їх як злочин проти особистості ненародженої дитини, замах на моральні норми й цінності, суспільну ієрархію, в якій жінка можлива лише як мати. До абортів у селах вдавалися в основному вдови, солдатки, неодружені дівчата, на яких в разі народження дитини чекала доля покритки й загальний осуд. У містах ставлення до абортів було більш прагматичним; подібні операції робили найчастіше з матеріальних причин (неможливість погодувати родину), якщо йдеться про представників нижчого класу, або задля уникнення сорому й проведення життя в розвагах (приховання факту позашлюбної вагітності з боку одружених дворянок й т. зв. «нових жінок»).

Напередодні Першої світової війни лікарі та юристи, представники громадськості поставили проблему абортів на порядок денний й врешті у резолюціях наукових з'їздів звернулися до влади декриміналізувати аборти, загалом і через високий відсоток смертності жінок, які вдавалися до різних небезпечних для життя способів викликати штучний викидень. Закономірні процеси модернізації та урбанізації, поширення ідей неомальтузіанства та фемінізму, руйнування основ патріархальної сім'ї, зокрема й завдяки сучасній літературі, прагнення до наслідування західної культури та духовна криза російського суспільства після революції 1905–1907 рр. спричинили кардинальний перегляд шлюбно-сімейних цінностей, ролі жінки в суспільстві, для якої народження дітей перестало бути основною функцією, а відповідно фактично узаконили аборт в очах міського населення.

Подяка. Висловлюю щиро вдячність усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Avdeev, A., Blum, A., Troitskaya, I. (1995). The History of Abortion Statistics in Russia and the USSR from 1900 to 1991. *Population*, 7, 39–66.
- Аборты в 1925 году.** (1927). Москва : Изд. ЦСУ СССР, 82 с.
- Акушерка Н. В. Василевская.** (1905). *Киевлянин*, 8 мая, 5.
- Акушерка Э. Э. Ерыклинцева.** (1904). *Киевлянин*, 28 декабря, 8.
- Архиеп. Стефан об абортах.** (1914). *Утро*, 18 марта, 3.
- Безгин, В. Б.** (2013). Инфантицид и криминальный аборт в сельской России: прошлое и современность. *Юридические исследования*, 4, 196–229.
- Безгин, В.** (2020). *Повседневный мир русской крестьянки периода поздней империи*. Москва : Ломоносов, 248 с.
- Буйських, Ю.** (2018). *Жіночі образи української міфології. Колись русалки по землі ходили...* Харків : Клуб сімейного дозвілля, 320 с.
- В медицинском обществе. Аборт.** (1912). *Утро*, 24 января, 5.
- В родильном приюте.** (1905). *Киевлянин*, 11 сентября, 6.
- В Совете Министров.** (1913). *Утро*, 19 июля, 2.
- Вопрос об аборте.** (1913). *Утро*, 5 июня, 3.
- ДАЖО** – Державний архів Житомирської області.
- Дело акушерки Георгиевской.** (1901a). *Киевлянин*, 13 сентября, 3.
- Дело акушерки Георгиевской.** (1901b). *Киевлянин*, 14 сентября, 3.
- Дело Дрижды и д-ра Волковича.** (1913). *Утро*, 11 мая, 6.
- Дело об искусственном выкидыше.** (1901). *Киевлянин*, 13 января, 3.
- Дело о насильственном аборте.** (1912). *Утро*, 10 ноября, 5.
- Для ухода за больными.** (1898). *Киевлянин*, 3 марта, 6.
- Екатеринослав.** (1913). *Утро*, 7 апреля, 5.
- Заседание Секции общественной медицины и гигиены медицинского общества.** (1914). *Утро*, 2 марта, 7.
- З'їзд гінекологів.** (1911). *Рада*, 20 грудня, 2.
- «Инструмент» для аборта.** (1914). *Утро*, 18 марта, 6.
- Ігнатенко, І.** (2016a). *Жіноче тіло у традиційній культурі українців*. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 224 с.
- Ігнатенко, І.** (2016b). *Народна медицина і магія українців*. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 320 с.
- Ігнатенко, І.** (2017). *Шлюбно-сімейні стосунки у традиційній культурі українців*. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 240 с.
- Календарь справочная и адресная книга г. Киева на 1911 год.** (1911). Киев : Изд. Правления Общества Скорой Медицинской Помощи в Киеве, 982 с.
- Киев и его предместья: Шулявка, Соломенка с Протасовым Яром, Байкова Гора и Демиевка с Саперною слободкою по переписи 2 марта 1874 года.** (1876). Киев: Тип. Имп. Ун-та Св. Владимира, 402 с.
- Кісь, О.** (2008). *Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX – початок XX ст.)*. Львів : Ін-т народознавства НАН України, 271 с.
- Коваленко, Г.** (1891). О народной медицине в Переяславском уезде Полтавской губ. *Этнографическое обозрение*, 2, 141–149.
- Кон, И. С.** (2010). *Клубничка на березке: сексуальная культура в России*. Москва : Время, 608 с.
- Кругляк, М. Е.** (2020). Проблема підкинутих дітей на тлі модернізаційних процесів Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. (на прикладі підросійської України). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія*, 33, 24–34. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2020-33-24-34>.
- Линденберг, В.** (1910). *Материалы к вопросу о детоубийстве и плодизгнании в Витебской губернии*. Юрьев : Тип. К. Матиссена, 86 с.
- Масрчик, М.** (2013). Дошлюбні інтимні стосунки серед молоді в селах і містах Східної та Центральної України на початку XX століття: конструювання традиційних норм. *Етнографія статевого життя й тілесності: збірник статей*. Київ : Центр культурно-антропологічних студій, ПАТ «ВІПОЛ», 55–67.
- Маслійчук, В.** (2008). *Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст.* Харків : Харківський приватний музей міської садиби, 128 с.
- Мионов, Б. Н.** (2000). *Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.)* : в 2 т. Санкт-Петербург : «Дмитрий Буланин», т. 1, 548 с.
- Надзор над родильными приютами.** (1896). *Вольный*, 16 июля, 3.
- Новое уголовное уложение** (1903). Санкт-Петербург : Изд. Каменноостр. Юрид. Книжн. Магаз. В. П. Анисимова, 253 с.

- Паршин, Л. К. (1991). *Чертовщина в Американском посольстве в Москве, или 13 загадок Михаила Булгакова*. Москва : Книжная палата, 208 с.
- Полтава. Громкий процесс об аборте. (1912). *Утро*, 9 марта, 4.
- Полтава. Дело об аборте. (1912). *Утро*, 7 ноября, 3.
- Полтава. Дело об аборте. (1913). *Утро*, 12 мая, 4.
- Полтава. Дело о насильственном аборте. (1912). *Утро*, 8 ноября, 2.
- Пономарева, В. В., Хорошилова, Л. Б. (2009). *Мир русской женщины: семья, профессия, домашний уклад: XVIII – начало XX века*. Москва: Новый хронограф, 352 с.
- По Росії. Пироговський з'їзд. (1913). *Рада*, 6 червня, 2.
- Пушкарева, Н., Белова, А., Мицюк, Н. (2021). *Сметая запреты: очерки русской сексуальной культуры XI–XX веков*. Москва : Новое литературное обозрение, 504 с.
- Родильный приют. (1905). *Киевлянин*, 2 августа, 1.
- «Скорая помощь» (К сегодняшнему освящению новой станции). Деятельность станции за 1913 год. (1914). *Утро*, 19 января, 6.
- Статистика скорой помощи. (1914). *Утро*, 1 июля, 10.
- Съезд гинекологов. Вопрос о наказуемости аборт. (1911). *Утро*, 18 декабря, 6.
- Съезд криминалистов. (1914). *Утро*, 18 февраля, 4.
- Трипольский, П. (1914). Споры о наказуемости аборта. *Утро*, 23 февраля, 4.
- Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. (1845). Санкт-Петербург : В Тип. Второго Отд. Собств. Его Имп. Величества Канцелярии, 898 с.
- Уложение о наказаниях уголовных и исправительных (1867). Москва : Тип. Шюман и Глушкова, 623 с.
- Упрощенная хирургия. (1912). *Утро*, 25 декабря, 8.
- Устав повивальным бабкам. (1830). *Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года. Том XXIII. С 1789 по 6 ноября 1796*. Санкт-Петербург: В Типографии II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, № 16804, 76–78.
- Фабрика янголів. (1912). *Рада*, 10 травня, 2.
- Фавр, В. В. (1910). *К вопросу о половых сношениях, о венерических болезнях и онанизме учащейся молодежи. Результаты Харьковской анкеты среди студентов*. Харьков : Типография «Печатное дело», 12 с.
- Фещенко, Р. (2012). Пойдемте в номера. *Украина: малоизвестные страницы истории. Лучшие статьи журнала «Корреспондент» (2004–2011 гг.)*. Киев : Скай Хорс, 46–50.
- Хоменко, С. (2020). «Ад для женщин». В Польше фактически запретили аборт. Режим доступа: <https://www.bbc.com/russian/features-54650911>.
- Членов, М. А. (1909). *Половая перепись Московского студенчества и ее общественное значение*. Москва : Издание студенческой медицинской издательской комиссии, 104 с.
- Энгельштейн, Л. (1996). *Ключи счастья. Секс и поиски путей обновления России на рубеже XIX–XX веков*. Москва : Терра, 570 с.

Марина Кругляк

Государственный университет «Житомирская политехника»,
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

Аборт – преступление или личное право каждой женщины (на примере подростковой Украины XIX – начала XX вв.)

Аннотация. Цель статьи – проследить эволюцию отношения власти и общественности (как в городе, так и в сельской местности) подростковой Украины к абортам в течение XIX – начале XX в., определить причины совершения аборт, способы и условия абортирования, распространенность этого явления в исследуемый период, наказание за данное преступление. **Методология исследования** основана на сочетании общенаучных (анализ, синтез, обобщение, сравнение, систематизация) и специально-исторических методов (историко-структурный, конструктивно-генетический, историко-компаративистский) с принципами историзма, объективности, системности, верификации. **Научная новизна** работы заключается в том, что впервые в отечественной и зарубежной историографии предпринята попытка комплексно рассмотреть проблему аборт в Российской империи в XIX – начале XX в. (на примере подростковой Украины), в частности определены особенности отношения к абортам со стороны государства и общественности, осуществлен сравнительный анализ причин их совершения, условий и средств абортирования, доступности подобных операций в сельской местности и в модернизированном городе. **Выводы.** Законодательство Российской империи рассматривало аборт как преступление, наказание за которое было довольно жестким,

.....
хотя и с тенденцией к либерализации (от ссылки в Сибирь и ударов кнутом до заключения в тюрьму на несколько лет). Несмотря на уголовную ответственность, в начале XX в. аборт стали неотъемлемой частью повседневной жизни крупных городов. Наказание за подобные «преступления» происходило нечасто, в основном только тогда, когда дело приобретало значительный резонанс в прессе или когда операция приводила к смерти пациентки. Отношение к абортам в городах и селах было разным: традиционная украинская культура осуждала аборт, рассматривая их как преступление против личности не рожденного ребенка, покушение на моральные нормы и ценности, общественную иерархию. В городах отношение к аборту было более прагматичным; подобные операции делали чаще всего по материальным причинам, если речь идет о представителях низшего класса, или во избежание стыда и проведение в жизнь в развлечениях (сокрытие факта внебрачной беременности со стороны женатых дворянок и т. н. «новых женщин»). Накануне Первой мировой войны передовая общественность выступала за декриминализацию абортов.

Ключевые слова: аборт, акушерка, контрацептивы, родильный приют уголовная ответственность.

Maryna E. Krugliak

Zhytomyr Polytechnic State University
PhD(History), Associate Professor (Ukraine)

**The Abortion – a Crime or Personal Right of Every Woman
(the Case of Sub-Russian Ukraine 19th – Beginning of the 20th centuries.)**

Abstract. *The purpose of the article is to trace the evolution of the attitude of the authorities and the public (both in urban and rural areas) of sub-Russian Ukraine to abortion during the 19th – beginning of the 20th centuries. punishment for this crime. The methodology of research is based on a combination of general scientific (analysis, synthesis, generalization, comparison, systematization) and special-historical methods (historical-structural, constructive-genetic, historical-comparative) with the principles of historicism, objectivity, systemicity, verification. Scientific novelty of the work lies in the fact that for the first time in domestic and foreign historiography there was made an attempt to comprehensively consider the problem of abortion in the Russian Empire in the 19th – beginning of the 20th centuries. (the case of sub-Russian Ukraine), in particular, the peculiarities of the attitude to abortion by the state and the public were determined, a comparative analysis of the reasons for their commission, conditions and means of abortion, availability of such operations in rural areas and in modernized cities. Conclusions. The legislation of the Russian Empire considered abortion as a criminal offense, the punishment for which was quite severe, although with a tendency to liberalize (from exile to Siberia and beatings with a whip to imprisonment for several years). Despite criminal liability, at the beginning of the 20-th century, abortions have become an integral part of the daily lives of the cities. Punishment for such “crimes” was infrequent, mostly only when the case gained considerable media coverage or when the operation resulted in the patient's death. Attitudes toward abortion in cities and villages were different: traditional Ukrainian culture condemned abortion as a crime against the unborn child, an attempt on moral norms and values, and a social hierarchy. In cities, attitudes toward abortion were more pragmatic; such operations were most often performed for material reasons, in the case of the lower class, or to avoid shame and to entertain (concealment of the fact of extramarital pregnancy by married nobles, etc. “new women”). On the eve of the World War I, the advanced public advocated the decriminalization of abortion.*

Key words: abortion, contraceptives, criminal liability, maternity hospital midwife.

References:

- Aborty v 1925 godu [Abortion in 1925].** (1927). Moskva : Izd. TsSU SSSR, 82 s. [in Russian].
Akusherka E. E. Yeryklyntseva [Midwife E. E. Eryklyntseva]. (1904). *Kievlyanin – Kievite*, 28 dekabrya, 8. [in Russian].
Akusherka N. V. Vasilevskaya [Midwife N. V. Vasilievskaya]. (1905). *Kievlyanin – Kievite*, 8 maya, 5. [in Russian].
Arkhiiep. Stefan ob abortakh [Archbishop Stefan on abortion]. (1914). *Utro – Morning*, 18 marta, 3. [in Russian].
Avdeev, A., Blum, A., Troitskaya, I. (1995). The History of Abortion Statistics in Russia and the USSR from 1900 to 1991. *Population*, 7, 39–66. [in English].
Bezgin, V. B. (2013). Infantitsid i kriminalnyy abort v selskoy Rossii: proshloe i sovremennost [Infanticide and criminal abortion in rural Russia: past and present]. *Yuridicheskie issledovaniya – Legal Studies*, 4, 196–229. [in Russian].

- Bezgin, V. B.** (2020). *Povsednevnyy mir russkoy krestyanki perioda pozdney imperii [The everyday world of a Russian peasant woman during the late empire]*. Moskva : Lomonosov, 248 s. [in Russian].
- Bujskykh, Ju.** (2018). *Zhinochi obrazy ukrajinskoji mifologiji. Kolysj rusalky po zemli khodyly... [Female images of Ukrainian mythology. Once mermaids walked the earth]*. Kharkiv : Klub simejnogho dozvillja, 320 s. [in Ukrainian].
- Chlenov, M. A.** (1909). *Polovaya perepis Moskovskogo studenchestva i eya obshchestvennoe znachenie [Sexual census of Moscow students and its social significance]*. Moskva : Izdanie studencheskoy meditsinskoy izdatelskoy komissii, 104 s. [in Russian].
- DAZhO** – Derzhavnyj arkhiv Zhytomyrskoji oblasti [State Archives Zhytomyr Region]. [in Ukrainian].
- Delo akusherki Georgievskoy [The case of the midwife Georgievskaya]. (1901a).** *Kievlyanin – Kievite, 13 sentyabrya, 3.* [in Russian].
- Delo akusherki Georgievskoy [The case of the midwife Georgievskaya]. (1901b).** *Kievlyanin – Kievite, 14 sentyabrya, 3.* [in Russian].
- Delo Drizhdy i d-ra Volkovicha [The case of Drizhda and Dr. Volkovich]. (1913).** *Utro – Morning, 11 maya, 6.* [in Russian].
- Delo ob iskusstvennom vykidyshe [Miscarriage case]. (1901).** *Kievlyanin – Kievite, 13 yanvary, 3.* [in Russian].
- Delo o nasilstvennom aborte [Forced abortion case]. (1912).** *Utro – Morning, 10 noyabrya, 5.* [in Russian].
- Dlya ukhoda za bolnymi [For patient care]. (1898).** *Kievlyanin – Kievite, 3 marta, 6.* [in Russian].
- Engelshteyn, L.** (1996). *Klyuchi schastya. Seks i poiski putey obnovleniya Rossii na rubezhe XIX–XX vekov [The keys to happiness. Sex and the search for ways to renew Russia at the turn of the 19th and 20th centuries]*. Moskva : Terra, 570 s. [in Russian].
- Fabryka jangholiv [Factory of angels]. (1912).** *Rada – Council, 10 travnja, 2.* [in Ukrainian].
- Favr, V. V.** (1910). *K voprosu o polovykh snosheniyakh, o venericheskikh boleznyakh i onanizme uchasheysya molodezhi. Rezultaty Kharkovskoy ankety sredi studentov [On the question of sexual intercourse, sexually transmitted diseases and masturbation of student youth. Results of the Kharkov questionnaire among students]*. Kharkov : Tipografiya «Pechatnoe delo», 12 s. [in Russian].
- Feshchenko, R.** (2012). Poydemte v nomera [Let's go to the rooms]. *Ukraina: maloizvestnye stranitsy istorii. Luchshie stati zhurnala «Korrespondent» (2004–2011 gg.)*. Kiev : Skay Khors, 46–50. [in Russian].
- Ighnatenko, I.** (2016a). *Zhinoche tilo u tradycijnij kulturi ukrajinciv [The female body in the traditional culture of Ukrainians]*. Kharkiv : Klub simejnogho dozvillja, 224 s. [in Ukrainian].
- Ighnatenko, I.** (2016b). *Narodna medycyna i maghija ukrajinciv [Folk medicine and magic of Ukrainians]*. Kharkiv : Klub simejnogho dozvillja, 320 s. [in Ukrainian].
- Ighnatenko, I.** (2017). *Shljubno-simejni stosunki u tradycijnij kulturi ukrajinciv [Marital and family relations in the traditional culture of Ukrainians]*. Kharkiv : Klub simejnogho dozvillja, 240 s. [in Ukrainian].
- «Instrument» dlya aborta [«Tool» for abortion]. (1914).** *Utro – Morning, 18 marta, 6.* [in Russian].
- Kalendar spravochnaya i adresnaya kniga g. Kieva na 1911 god [Calendar reference and address book of Kiev for 1911]. (1911).** Kiev : Izd. Pravleniya Obshchestva Skoroy Meditsinskoy Pomoshchi v Kieve, 982 s. [in Russian].
- Khomenko, S.** (2020). «Ad dlya zhenshchin». V Polshche fakticheski zapretili aborty [«Hell for Women». In Poland, abortion has been virtually banned]. Retrieved from <https://www.bbc.com/russian/features-54650911>. [in Russian].
- Kiev i ego predmestiya: Shulyavka, Solomenka s Protasovym Yarom, Baykova Gora i Demievka s Sapernoyu slobodkoyu po perepisi 2 marta 1874 goda [Kyiv and its suburbs: Shulyavka, Solomenka with Protasov Yar, Baykova Gora and Demievka with Sapernaya Slobodka according to the census of March 2, 1874]. (1876).** Kiev: Tip. Imp. Un-ta Sv. Vladimira, 402 s. [in Russian].
- Kisj, O.** (2008). *Zhinka v tradycijnij ukrajinskoji kulturi (drugha polovyna 19 – pochatok 20 st.) [Woman in traditional Ukrainian culture (second half of the XIX - beginning of the XX century)]*. Ljviv : In-t narodoznavstva NAN Ukrajin, 271 s. [in Ukrainian].
- Kon, I. S.** (2010). *Klubnichka na berezke: seksualnaya kultura v Rossii [Strawberry on a birch tree: sexual culture in Russia]*. Moskva : Vremya, 608 s. [in Russian].
- Kovalenko, G.** (1891). O narodnoy meditsine v Pereyaslavskom uезде Poltavskoy gub. [About folk medicine in the Pereyaslavsky district of the Poltava province]. *Etnograficheskoe obozrenie – Ethnographic review, 2*, 141–149. [in Russian].
- Krugliak, M. E.** (2020). Problema pidkynutykh ditej na tli modernizacijnykh procesiv Rosijskoji imperiji naprykinci 19 – na pochatku 20 st. (na prykladi pidrosijskoji Ukrajin) [The problem of abandoned children against the background of the modernization processes of the Russian Empire in the end of the 19th – early 20th centuries (on the example of sub-Russian Ukraine)]. *Naukovi zapysky*

- Vinnycjckogho derzhavnogho pedagoghichnogho universytetu imeni Mykhajla Kocjubynsjkogho. Serija : Istorija – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series: History, 33, 24–34. doi: 10.31652/2411-2143-2020-33-24-34. [in Ukrainian].
- Lindenberg, V.** (1910). *Materialy k voprosu o detoubiystve i plodoizgnanii v Vitebskoy gubernii* [Materials on the issue of infanticide and fetal expulsion in the Vitebsk province]. Yurev : Tip. K. Matissena, 86 s. [in Russian].
- Majerchuk, M.** (2013). Doshljubni intymni stosunky sered molodi v selakh i mistakh Skhidnoji ta Centraljnoji Ukrainy na pochatku 20 stolittja: konstruivannja tradycijnykh norm [Premarital intimacy among young people in villages and cities of Eastern and Central Ukraine in the early twentieth century: the construction of traditional norms]. *Etnoghracija statevogho zhyttja j tilesnosti*: zbirnyk statej. Kyjiv : Centr kulturno-antropologhichnykh studij, PAT «VIPOL», 55–67. [in Ukrainian].
- Maslijchuk, V.** (2008). *Ditozghubnyctvo na Livoberezhnij ta Slobidskij Ukraini u drughij polovyni XVIII st.* [Infanticide in the Left Bank and Slobidska Ukraine in the second half of the XVIII century]. Kharkiv : Kharkivskij pryvatnyj muzej misjkoji sadyby, 128 s. [in Ukrainian].
- Mironov, B. N.** (2000). *Sotsialnaya istoriya Rossii perioda imperii (XVIII – nachalo XX v.)* [Social history of Russia during the period of the empire (XVIII – early XX century)]: v 2 t. Sankt-Peterburg. : «Dmitriy Bulanin», t. 1, 548 s. [in Russian].
- Nadzor nad rodilnymi priyutami** [Supervision of maternity hospitals]. (1896). *Volyn*, 16 iyulya, 3. [in Russian].
- Novoe ugovnoe ulozhenie [New criminal code]** (1903). Sankt-Peterburg: Izd. Kamennostr. Yurid. Knizhn. Magaz. V. P. Anisimova, 253 s. [in Russian].
- Parshin, L. K.** (1991). *Chertovshchina v Amerikanskom posolstve v Moskve, ili 13 zagadok Mikhaila Bulgakova* [Devilry at the American Embassy in Moscow, or 13 mysteries of Mikhail Bulgakov]. Moskva : Knizhnaya palata, 208 s. [in Russian].
- Poltava. Delo ob aborte [Poltava. The abortion case]**. (1912). *Utro – Morning*, 7 noyabrya, 3. [in Russian].
- Poltava. Delo ob aborte [Poltava. The abortion case]**. (1913). *Utro – Morning*, 12 maya, 4. [in Russian].
- Poltava. Delo o nasilstvennom aborte [The Forced Abortion Case]**. (1912). *Utro – Morning*, 8 noyabrya, 2. [in Russian].
- Poltava. Gromkiy protsess ob aborte [Poltava. Loud process about abortion]**. (1912). *Utro – Morning*, 9 marta, 4. [in Russian].
- Ponomareva, V. V., Khoroshilova, L. B.** (2009). *Mir russkoy zhenshchiny: semya, professiya, domashniy uklad: XVIII – nachalo XX veka* [The world of a Russian woman: family, profession, home life: XVIII – early XX century]. Moskva: Novyy khronograf, 352 s. [in Russian].
- Po Rosiji. Pyroghovskij z'jzd [In Russia. Pirogov Congress]**. (1913). *Rada – Council*, 6 chervnja, 2. [in Ukrainian].
- Pushkareva, N., Belova, A., Mitsyuk, N.** (2021). *Smetaya zaprety: ocherki russkoy seksualnoy kultury XI–XX vekov*. Moskva : Novoe literaturnoe obozrenie, 504 s. [in Russian].
- Rodilnyy priyut [Maternity shelter]**. (1905). *Kievlyanin – Kievite*, 2 avgusta, 1. [in Russian].
- Sezd ginekologov. Vopros o nakazuemosti abortov [Congress of gynecologists. The question of the punishability of abortion]**. (1911). *Utro – Morning*, 18 dekabrya, 6. [in Russian].
- Sezd kriminalistov [Congress of Criminologists]**. (1914). *Utro – Morning*, 18 fevralya, 4. [in Russian].
- «Skoraya pomoshch» (K segodnyashnemu osvyashcheniyu novoy stantsii). Deyatelnost stantsii za 1913 god [«Ambulance» (For today's consecration of the new station). Station activity in 1913]**. (1914). *Utro – Morning*, 19 yanvarya, 6. [in Russian].
- Statistika skoroy pomoshchi [Ambulance statistics]**. (1914). *Utro – Morning*, 1 iyulya, 10. [in Russian].
- Tripolskiy, P.** (1914). Spory o nakazuemosti aborta [Controversy over the punishability of abortion]. *Utro – Morning*, 23 fevralya, 4. [in Russian].
- Ulozhenie o nakazaniyakh ugovolnykh i ispravitelnykh [Code of Criminal and Correctional Punishments]**. (1845). Sankt-Peterburg : V Tip. Vtorogo Otd. Sobstv. Yego Imp. Velichestva Kantselyarii, 898 s. [in Russian].
- Ulozhenie o nakazaniyakh ugovolnykh i ispravitelnykh [Code of criminal and correctional punishments]** (1867). Moskva : Tip. Shyuman i Glushkova, 623 s. [in Russian].
- Uproshchennaya khirurgiya [Simplified surgery]**. (1912). *Utro – Morning*, 25 dekabrya, 8. [in Russian].
- Ustav povivalnym babkam [Charter for midwives.]** (1830). *Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii, s 1649 goda. Tom XXIII. S 1789 po 6 noyabrya 1796*. Sankt-Peterburg: V Tipografii II Otdeleniya Sobstvennoy Yego Imperatorskogo Velichestva Kantselyarii, № 16804, 76–78. [in Russian].

- V meditsinskom obshchestve. Abort. [In the medical society. Abortion].** (1912). *Utro – Morning*, 24 yanvarya, 5. [in Russian].
- V rodilnom priyute [At the maternity hospital].** (1905). *Kievlyanin – Kievite*, 11 sentyabrya, 6. [in Russian].
- V Sovete Ministrov [In the Council of Ministers].** (1913). *Utro – Morning*, 19 iyulya, 2. [in Russian].
- Vopros ob aborte. [Abortion question].** (1913). *Utro – Morning*, 5 iyunya, 3. [in Russian].
- Yekaterinoslav [Yekaterinoslav].** (1913). *Utro – Morning*, 7 aprelya, 5. [in Russian].
- Zasedanie Sektsii obshchestvennoy meditsyny i gigieny meditsinskogo obshchestva [Meeting of the Section of Public Medicine and Hygiene of the Medical Society].** (1914). *Utro – Morning*, 2 marta, 7. [in Russian].
- Z'jizd ghinekologhiv [Congress of gynecologists].** (1911). *Rada – Council*, 20 ghrudnja, 2. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 14.07.2021 р.
Статтю рекомендовано до друку 19.08.2021 р.

УДК 061.75(477.83-25):355.432.2"1905":378"1912"
DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2021-37-32-37>

Назар Кісь

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу нової історії України (Україна)
e-mail: danylovych@gmail.com
ORCID.org/0000-0003-4143-1862

Конфлікти пам'яті. Вуличні маніфестації під час відзначення 250-річних ювілеїв оборони Львова (1905) та Університету Яна Казимира (1912)

Анотація. Події XVII століття, відзначення яких відбувалося у Львові на початку ХХ століття, є відомими, дослідженими і навіть знаковими. До того ж їх і зараз використовують для формування історичної політики. Облога Львова є частиною українського національного канону про національно-визвольну боротьбу. А дата заснування Львівського університету – 1661 рік (яка закріпилася в літературі саме під час описуваного в статті ювілею) – офіційно вважається початком історії ЛНУ ім. І. Франка. Менше уваги приділено тому, як ці історії на початку ХХ століття стали частиною колективної пам'яті, а також інструментом у політичному протистоянні. Однак і на початку ХХІ століття їхня актуальність в історичній політиці не зменшилася. **Метою статті** є можливість продемонструвати те, як історія інструменталізується політиками для мобілізації свого електорату. У такому разі це два приклади: історія конфлікту, як у випадку із облогою, та історія на фоні конфлікту, коли давня подія слугує аргументом у протистоянні за університет. В обох ситуаціях «захисники історичної правди» кооперуються із «захисниками національних інтересів». **Методологічну основу дослідження** становлять принципи історизму, об'єктивності та системності. Використані загальнонаукові та спеціальні методи дослідження: історіографічного аналізу, узагальнення, кількісний, хронологічний, ретроспективний. **Наукова новизна** роботи полягає у комплексному аналізі стану вивчення питання в сучасній історіографії та співставлення наявних даних із доступними свідченнями того часу. **Висновки.** Відзначення річниць облоги Львова військами Богдана Хмельницького у 1655 році та заснування Львівського університету у 1661 році були наслідком того, що місцеві польські політики називали «відкриттям забутої історії». Коли подія з минулого до 1772 року (тобто з часів розділеної Речі Посполитої) ставала основою для формування чи простого доопрацювання чергового національного міфу. Так, облога Львова стала прикладом вірності львівського міщанства ідеалам Речі Посполитої, а Йосифінський університет перетворився на університет Яна Казимира. Побічним наслідком такого «відкриття історії» було чимраз сильніше загострення міжнародних стосунків. Під впливом революційних подій в Росії напруга лише зростала, а газети рясніли закликами «показати» опонентам, хто у місті господар. І такі випадки вуличного маніфестування періодично траплялися.

Ключові слова: річниця, ювілей, маніфестація, мітинг, історична пам'ять, політика.

На початку ХХ століття Рада міста Львова брала активну участь у формуванні польського патріотичного історичного нарративу. Зокрема, організовувала відзначення, святкування чи «обходи» різноманітних ювілеїв [Sroka, 2012]. Зважаючи на той факт, що польський та український патріотичні трактування історії місцями були взаємовиключними, не обходилося без конфліктів. Саме такими були випадки із відзначенням в 1905 році 250-ліття оборони Львова від війська Богдана Хмельницького та зі святкуванням у 1912 році 250-річчя Львівського університету.

Постановка проблеми. Самі історичні події, відзначення яких відбувалося у Львові на початку ХХ століття, є ґрунтовно дослідженими. До того ж вони і зараз активно використовуються для формування історичної політики. Так, походи Богдана Хмельницького і облога Львова стали частиною українського національного канону (про «героїчну оборону від козаків та росіян», щоправда, мова переважно не йде). Стосовно ж історії Львівського університету, то дата заснування 1661 року (яка закріпилася в літературі саме під час описуваного ювілею) зараз офіційно вважається початком історії ЛНУ ім. І. Франка.

Водночас історія про те, як згадані історичні події стали частиною колективної пам'яті, а також інструментом у політичному протистоянні, є менш дослідженою. І тепер є чимало охочих використати ті ж таки ювілеї в сучасній історичній політиці.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Інформація про те, як Львів кінця ХІХ – початку ХХ століття став містом, де культивувався польський історичний міф, є в працях істориків

Харальда Біндера [Binder, 2000], Патріс Домбровські [Dabrowski, 2004], Маркіяна Прокоповича [Prokoryuch, 2009] та Остапа Середи [Середа, 2007]. Ці роботи дають змогу побачити, в яких умовах відбувалися події, про які йтиме мова в цій статті.

Мета статті. Продемонструвати те, як історія (чи це історія конфлікту, як у випадку із облогою, чи то історія на фоні конфлікту, коли давня подія слугує аргументом у протистоянні за університет) інструменталізується політиками для мобілізації свого електорату. Коли «захисники історичної правди» кооперуються із «захисниками національних інтересів».

Виклад основного матеріалу. Обидва ювілеї – облоги Львова 1655 року та започаткування університету в 1661, мали на меті підкреслити польський характер міста. І в обох випадках Рада міста вирішила організувати урочистості, не озираючись на думку українських політиків.

Зрозуміло, що кардинально різне сприйняття «оборони Львова» не залишало простору для порозуміння. Для поляків це була річниця «вірності Короні», для євреїв – «спасіння від козаків», тоді як для українців – ювілей невдалої спроби «звільнення від лядської неволі». Тому у випадку 1905 року можемо говорити про дві паралельні події: відзначення оборони поляками, та вшанування гетьмана Богдана Хмельницького українцями. Ситуація була напружена, адже заходи проходили на тлі революції в Росії, інформації про тамтешні єврейські погроми, а також активізації вуличного протистояння в самому Львові [Середа, 2007: 303].

Річниця «заснування Університету» у 1912 році теж не відбувалася в спокійній атмосфері. Це був час напруженого протистояння між українцями та поляками за майбутнє українського університету у Львові. І хоча найгарячіша фаза конфлікту (вбивство українського студента Адама Коцка) була вже позаду, перманентно проходили віча, наради і демонстрації студентів, а політики різних таборів порушували питання щодо університету на рівні Сейму та Державної Ради. Поляки відстоювали ідею про те, що у Львові може існувати лише один – польський – університет. А ювілей «заснування у 1661 році» став черговим аргументом у цій дискусії.

В обох випадках організатори прагнули залучити якнайбільшу кількість учасників, аби продемонструвати «присутність у місті» та готовність відстоювати свою «історичну правду» будь-якими методами. Рада міста, як і зазвичай в таких випадках, подбала про святкові богослужіння в Латинській катедрі, про зали для урочистих академій, а також про друк спеціальних брошур на історичну тематику. Одна була присвячена «обороні Львова від козаків та росіян», інша – «першому заснуванню львівського університету королем Яном Казимиром» [[Б.а.]. (1905). Dwustopięćdziesiąta rocznica oblężenia miasta Lwowa przez Bohdana Chmielnickiego. *Gazeta Lwowska*. Nr. 259; [Б.а.]. (1905). Rocznicą oblężenia Lwowa. *Kurjer Lwowski*. Nr. 315].

Ще одним, дуже важливим на початку ХХ століття способом політичної мобілізації були вуличні акції – походи, віча, паради. У 1905 році мітинг влаштували українці, у 1912 вулицю повністю контролювали поляки. Промови, які лунали під час цих заходів, були більш радикальними і однозначними, аніж під час лекцій чи академій. Тож можуть дати чіткіше розуміння тенденцій, які панували в тогочасному політикумі.

Українське віче для вшанування Богдана Хмельницького (1905 рік).

Слід зауважити, що організатори річниці «оборони Львова» намагалися не акцентувати увагу на українцях міста, сформулювавши ідею заходу як «облога міста москалями та козаками», де не були вказані ані українці, ані русини [[Б.а.]. (1905). Obchód 250 rocznicy oblężenia Lwowa. *Gazeta Lwowska*. Nr. 256]. Зате йшлося про «міщан Львова, які у скрутні для Польщі часи показали мужність та вірність Вітчизні, королю і костелу» [[Б.а.]. (1905). 250 rocznica obrony Lwowa. *Kurjer Lwowski*. Nr. 311].

Українці вирішили відреагувати і на наступний день після офіційних урочистостей, у неділю 12 листопада, зібрали в Народному Домі віче для «вшанування пам'яті гетьмана Богдана Хмельницького». За різними оцінками на ньому були присутні від 2000 до 4000 осіб, переважно учнів, студентів, робітників. На цьому заході доповідав редактор газети «Діло» Євген Левицький, який назвав ювілей, організований Радою міста, прикладом польського шовінізму. Після його доповіді учасники вийшли з Народного Дому з бажанням організувати демонстрацію під Ратушею. А дехто з учасників навіть пропонував «закінчити те, що розпочав Хмельницький».

По дорозі на площу Ринок дорогу демонстрантам перегородив відділ поліції. Відбулася сутичка, в якій українці та поляки навзаєм звинувачували одні одних. Польська преса писала, що українці почали стріляти в поліцію з револьверів, українська – що це були петарди і цілеспрямована провокація влади [[Б.а.]. (1905). Ще в справі кровавої демонстрації у Львові. *Діло*. Ч. 245. 2; [Б.а.]. (1905). Wiece ruski i demonstracje uliczne. *Gazeta Lwowska*. Nr. 259]. Частина демонстрантів після цього пробувала все таки прорватися на площу Ринок, але, зазнавши невдачі, обмежилася розбиттям вікон у газетному кіоску часопису «Słowo Polskie».

У польському демократичному часописі «Kurjer Lwowski» йшлося, що ще під час віча в Народному Домі комісар поліції ледь не припинив зібрання через вигуки учасників «на погибель

ляхам» та «хай щезають». А вже на вулиці організатори взагалі перестали контролювати натовп. Тому голосні співи «*Ще не вмерла*» і «*Не пора*», а також вигуки «*під Ратушу!*» спричинили паніку на навколишніх вулицях, де почали закривати єврейські крамниці та брами довколишніх будинків [[Б.а.]. (1905). *Krwawa manifestacja Rusinów. Kurjer Lwowski*. Nr. 314].

Народовецьке українське «Діло» навпаки – описувало віче як «*поважну народну маніфестацію і достойну відповідь на провокативну поведінку міської ради*». Але і тут простежується вплив російської революції – народовці зазначали, що «*на Сході світає, і на галицьку Русь падають перші проміння свободи*» [[Б.а.]. (1905). Ювілейний обхід Русинів міста Львова. *Діло*. Ч. 244; [Б.а.]. (1905). Кровава демонстрація. *Діло*. Ч. 244]. Аналіз сутички врешті закінчився прозорою погрозою. Мовляв, якщо поляки продовжуватимуть провокувати русинів подібними ювілеями, то дочекаються «*відповідної розправи руского елемента з польськими маніфестантами в столиці краю*» [[Б.а.]. (1905). Роковини облоги Львова. *Діло*. Ч. 151; [Б.а.]. (1905). Провокаційное вшепольское торжество. *Галичанинъ*. Ч. 244]. Подібне майбутнє прогнозували і в русофільському часописі «*Галичанинъ*», що «*русский народъ произведетъ еще нового Богдана-мстителя*» [[Б.а.]. (1905). В'їче львовських русинів и демонстрація. *Галичанинъ*. Ч. 245]. Навіть християни-суспільники через газету «*Руслан*» звинуватили Раду міста в інструменталізації історії і провокуванні конфлікту [[Б.а.]. (1905). Провокатори. *Руслан*. Ч. 245; [Б.а.]. (1905). Демонстрація. *Руслан*. Ч. 245].

Мітинг на захист польського університету Яна Казимира (1912 рік).

Маніфестація ввечері 29 травня 1912 року була кульмінацією заходів, присвячених 250-річчю «заснування університету». Після богослужіння, урочистої академії і святкового походу вечірні заходи були менш офіційними, зате більш політизованими. Декілька тисяч учасників, переважно студентів і членів патріотичних організацій, пройшли центром міста до будівлі Університету. Тут ректор та Президент міста Львова вкотре виголосили промови про польський характер освіти і науки у Львові. А згодом біля Ратуші найбільш патріотично налаштовані учасники мітингу дійшли висновку, що ніякого іншого університету, окрім польського, у Львові бути не може [[Б.а.]. (1912). 250-ta rocznica. *Kurjer Lwowski*. Nr. 220].

Цього разу обійшлося без конфліктів і бійок, хоча сутички між студентами в той період не були рідкістю. Полеміка на сторінках преси свідчить про те, що про порозуміння чи компроміс мова не йшла. Для українців було фактом те, що Львівський університет засновано австрійським цісарем. Тому польську версію про «заснування Яном Казимиром» вони відкидали як містифікацію, вигадану спеціально, щоб провести святкування [[Б.а.]. (1912). Ювілей духа езуїтизму. *Діло*. Ч. 8106]. Натомість поляки, після розлогих розповідей про тяглість, спадковість та бюрократичні нюанси функціонування езуїтської академії [[Б.а.]. (1912). Jan Kazimierz czy Józef II ? *Kurjer Lwowski*. Nr. 217], перейшли до суті справи. А саме – до аргументів на кшталт «*твердиня духу на східних рубежах Польщі*», яка одночасно займає «*становище на самих кордонах західної культури*». Зрештою, ніхто й не приховував, що йде боротьба за Університет у Львові, тому ювілейні заходи розглядалися як своєрідна «мобілізація сил», зокрема й на вулицях міста [[Б.а.]. (1912). *Almae Matri lwowskiej. Kurjer Lwowski*. Nr. 242].

Висновки. Обидві події були наслідком того, що місцеві польські політики називали «відкриванням забутої історії». Тобто бралася подія з минулого до 1772 року (часу приєднання Львова до Австрії) і на її основі формувався чи просто допрацьовувався черговий національний міф. Так, облога Львова стала свідченням вірності львівського міщанства ідеалам Речі Посполитої, а Йосифинський університет перетворився на університет Яна Казимира.

Побічним наслідком такого «відкривання історії» стало подальше загострення міжнаціональних стосунків. Під впливом революційних подій в Росії напруга лише зростала, тому газети рясніють закликами «показати» опонентам, хто у місті господар. Що періодично і відбувалося.

Подяка. Висловлюю щире вдячність усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

Binder, H. (2000). Making and Defending a Polish Town: "Lwow" (Lemberg), 1848–1914. *Austrian History Yearbook*, 34. P. 57-81.

Dabrowski, P. (2004). *Commemorations and the Shaping of Modern Poland*. Bloomington: Indiana University Press. 312 p.

Prokopovych, M. (2009). *Habsburg Lemberg : architecture, public space, and politics in the Galician capital, 1772–1914*. Purdue University Press, West Lafayette, Indiana. 357 p.

Sroka, Ł. (2012). *Rada Miejska we Lwowie w okresie autonomii galicyjskiej 1870–1914: studium o elicie władzy*. Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, Kraków. 565 s.

- Середа, О.** (2007). Масові урочистості та міський публічний простір. Редколегія: Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій. *Історія Львова. Т. 2.* Національна Академія Наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Львів. С. 301–317.
- [Б.а.]. (1912). 1661–1911. W 250-tą rocznicę nadania dyplomów erekcyjnych Jana Kazimierza. *Gazeta Lwowska.* Nr. 121. 1.
- [Б.а.]. (1905). 250 rocznica obrony Lwowa. *Kurjer Lwowski.* Nr. 311. 2.
- [Б.а.]. (1912). 250 rocznica założenia uniwersytetu lwowskiego. *Kurjer Lwowski.* Nr. 239. 3.
- [Б.а.]. (1912). 250-lecia uniwersytetu we Lwowie. *Kurjer Lwowski.* Nr. 237. 3.
- [Б.а.]. (1912). 250-ta rocznica. *Kurjer Lwowski.* Nr. 220. 3.
- [Б.а.]. (1912). Almae Matri lwowskiej. *Kurjer Lwowski.* Nr. 242. 1.
- [Б.а.]. (1905). Dwustopięćdziesiąta rocznica oblężenia miasta Lwowa przez Bohdana Chmielnickiego. *Gazeta Lwowska.* Nr. 259. 4.
- [Б.а.]. (1912). Jan Kazimierz czy Józef II ? *Kurjer Lwowski.* Nr. 217. 2.
- [Б.а.]. (1912). Jubileusz 250-lecia wszechnicy lwowskiej. *Kurjer Lwowski.* Nr. 228. 1.
- [Б.а.]. (1912). Jubileusz uniwersytetu lwowskiego. *Gazeta Lwowska.* Nr. 121. 5.
- [Б.а.]. (1912). Jubileusz uniwersytetu lwowskiego. *Kurjer Lwowski.* Nr. 243. 1-2.
- [Б.а.]. (1905). Krwawa manifestacja Rusinów. *Kurjer Lwowski.* Nr. 314. 1.
- [Б.а.]. (1912). Lwów uniwersytetowi. *Kurjer Lwowski.* Nr. 245. 1-3.
- [Б.а.]. (1905). Obchód 250 rocznicy oblężenia Lwowa. *Gazeta Lwowska.* Nr. 256. 3.
- [Б.а.]. (1912). Przebieg uroczystości. *Kurjer Lwowski.* Nr. 243. 3.
- [Б.а.]. (1905). Rocznica oblężenia Lwowa. *Kurjer Lwowski.* Nr. 315. 3.
- [Б.а.]. (1905). Wiec ruski i demonstracye uliczne. *Gazeta Lwowska.* Nr. 259. 4.
- [Б.а.]. (1905). Въче львовскихъ русиновъ и демонстрація. *Галичанинь.* Ч. 245. 1.
- [Б.а.]. (1905). Демонстрація. *Руслан.* Ч. 245. 3.
- [Б.а.]. (1905). Кровава демонстрація. *Діло.* Ч. 244. 2–3.
- [Б.а.]. (1905). Провокатори. *Руслан.* Ч. 245. 2.
- [Б.а.]. (1905). Провокаційное вшепольское торжество. *Галичанинь.* Ч. 244. 3.
- [Б.а.]. (1905). Роковини облоги Львова. *Діло.* Ч. 151. 3.
- [Б.а.]. (1905). Ще в справі кровавої демонстрації у Львові. *Діло.* Ч. 245. 2.
- [Б.а.]. (1905). Ювілейний обхід Русинів міста Львова. *Діло.* Ч. 244. 1–2.
- [Б.а.]. (1912). Ювілей духа езуїтизму. *Діло.* Ч. 8106. 1-2.

Назар Кись

Институт украиноведения им. И. Крип'якевича НАН Украины
кандидат исторических наук, научный сотрудник (Украина)

Конфликты памяти. Уличные манифестации во время празднования 250-летних юбилеев обороны Львова (1905) и Университета Яна Казимира (1912)

Аннотация. События XVII века, празднование которых происходило во Львове в начале XX века, известны и исследованы. Более того, их и сейчас используют для формирования исторической политики. Осада Львова является частью украинского национального канона о национально-освободительной борьбе. А дата основания Львовского университета – 1661 год (которая закрепились в литературе именно во время описываемого в статье юбилея) – официально считается началом истории ЛНУ им. И. Франко. Вместе с тем, меньше внимания уделено тому, как эти истории в начале XX века стали частью коллективной памяти, а также инструментом в политическом противостоянии. При том, что и в начале XXI века их актуальность в исторической политике не уменьшилась. **Цель статьи** – продемонстрировать, как история инструментализуется политиками для мобилизации своего электората. Рассмотрим два примера: история конфликта, как в случае с осадой, и история на фоне конфликта, когда историческое событие служит аргументом в противостоянии за университет. В обеих ситуациях «защитники исторической правды» кооперируются с «защитниками национальных интересов». **Методологическую основу исследования** составляют принципы историзма, объективности, системности. Используются общенаучные и специальные методы исследования: историкографического анализа, обобщения, количественный, хронологический, ретроспективный. Научная новизна работы заключается в комплексном анализе состояния изучения вопроса в современной историографии и сопоставление имеющихся данных с доступными свидетельствами того времени. **Выводы.** Празднование годовщин осады Львова войсками Богдана Хмельницкого в 1655 году и основания Львовского университета в 1661 году были следствием того, что местные польские политики называли «открытием

забытой истории». Когда событие из прошлого до 1772 года (то есть со времен разделенной Речи Посполитой) становилась основой для формирования или доработки очередного национального мифа. Так, осада Львова стала примером верности львовского мещанства идеалам Речи Посполитой, а Йосифинський университет превратился в университет Яна Казимира. Побочным следствием такого «открытия истории» было все более сильное обострение межнациональных отношений. Под влиянием революционных событий в России напряжение только возрастало, а газеты пестрели призывами «показать» оппонентам, кто в городе хозяин. И такие случаи уличного противостояния периодически случались.

Ключевые слова: годовщина, юбилей, манифестация, митинг, историческая память, политика.

Nazar D. Kis'

I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies National Academy of Sciences of Ukraine
PhD (History), Research Officer (Ukraine)

Conflicts of Memory. Street Demonstrations During the Celebration of the 250th Anniversary of the Defense of Lviv (1905) and the University of Jan Kazimierz (1912)

The events of the 17th century, the anniversaries of which took place in Lviv at the beginning of the 20th century, are well-known, researched and even significant. Moreover, they are still used to promote historical policy. The siege of Lviv is part of the Ukrainian national canon of national liberation struggle. And the date of the founding of Lviv University in 1661 (which was enshrined in the literature during the anniversary described in the article) is officially considered the beginning of the history of Ivan Franko Lviv University. At the same time, less attention is paid to how these stories became part of the collective memory in the early twentieth century, as well as a tool in political confrontation. Despite the fact that at the beginning of the 21st century their relevance in historical politics has not diminished. **The aim of the article** is to demonstrate how history is instrumentalized by politicians to mobilize their electorate. In this case, these are two examples: the history of the conflict, as in the case of the siege, and the history against the background of the conflict, when an ancient event serves as an argument in opposition to the university. In both situations, "defenders of historical truth" cooperate with "defenders of national interests." **The methodological basis of the study** comprises the principles of historicism, objectivity and systematics. General scientific and special research methods were used in solving the set tasks: historiographical analysis, generalization, quantitative, chronological, retrospective. **The scientific novelty** of the work lies in a comprehensive analysis of the state of study of the issue in modern historiography and comparison of existing data with the available evidence of the time. **Conclusions.** The commemoration of the anniversary of the siege of Lviv by Bohdan Khmelnytsky's troops in 1655 and the founding of Lviv University in 1661 were a consequence of what local Polish politicians called "the discovery of a forgotten history." When an event from the past (since the time of the divided Rzeczpospolita - Commonwealth) became the basis for the formation of a national myth. Thus, the siege of Lviv became an example of the loyalty of the Lviv citizens to the ideals of the Commonwealth, and Joseph's University became the University of Jan Kazimierz. A side effect of this "discovery of history" was the intensification of interethnic conflicts. Under the influence of revolutionary events in Russia, tensions only increased, and newspapers abounded with calls to "show" opponents who ruled in the city. And such cases of street demonstrations occurred periodically.

Key words: anniversary, jubilee, manifestation, political rally, historical memory, politics.

References:

- Binder, H.** (2000). Making and Defending a Polish Town: «Lwow» (Lemberg), 1848–1914. *Austrian History Yearbook*, 34. P. 57–81. [in English].
- Dabrowski, P.** (2004). *Commemorations and the Shaping of Modern Poland*. Bloomington: Indiana University Press. 312 p. [in English].
- Prokopovych, M.** (2009). *Habsburg Lemberg : architecture, public space, and politics in the Galician capital, 1772–1914*. Purdue University Press, West Lafayette, Indiana. 357 p. [in English].
- Sroka, Ł.** (2012). *Rada Miejska we Lwowie w okresie autonomii galicyjskiej 1870–1914: studium o elicie władzy*. Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, Kraków. 565 s. [in Polish].
- Sereda, O.** (2007). Masovi urochystosti ta miskyi publichnyi prostir [Mass celebrations and urban public space (in Ukrainian)]. Redkolehiya Y. Isayevych, M. Lytvyn, F. Stebliy. *Istoria Lvova. T. 2.* – Editors Y. Isayevych, M. Lytvyn, F. Stebliy. *History of Lviv. V. 2.* Natsionalna Akademia Nauk Ukrainy, Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha. Lviv. S. 301–317. – National Academy of Sciences of Ukraine, I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies. P. 301-317. [in Ukrainian].

- [B.a.]. (1912). 1661–1911. W 250-tą rocznicę nadania dyplomów erekcyjnych Jana Kazimierza. *Gazeta Lwowska*. Nr. 121. 1. [in Polish].
- [B.a.]. (1905). 250 rocznica obrony Lwowa. *Kurjer Lwowski*. Nr. 311. 2. [in Polish].
- [B.a.]. (1912). 250 rocznica założenia uniwersytetu lwowskiego. *Kurjer Lwowski*. Nr. 239. 3. [in Polish].
- [B.a.]. (1912). 250-lecia uniwersytetu we Lwowie. *Kurjer Lwowski*. Nr. 237. 3. [in Polish].
- [B.a.]. (1912). 250-ta rocznica. *Kurjer Lwowski*. Nr. 220. 3. [in Polish].
- [B.a.]. (1912). Almae Matri lwowskiej. *Kurjer Lwowski*. Nr. 242. 1. [in Polish].
- [B.a.]. (1905). Dwustopięćdziesiąta rocznica oblężenia miasta Lwowa przez Bohdana Chmielnickiego. *Gazeta Lwowska*. Nr. 259. 4. [in Polish].
- [B.a.]. (1912). Jan Kazimierz czy Józef II ? *Kurjer Lwowski*. Nr. 217. 2. [in Polish].
- [B.a.]. (1912). Jubileusz 250-lecia wszechnicy lwowskiej. *Kurjer Lwowski*. Nr. 228. 1. [in Polish].
- [B.a.]. (1912). Jubileusz uniwersytetu lwowskiego. *Gazeta Lwowska*. Nr. 121. 5. [in Polish].
- [B.a.]. (1912). Jubileusz uniwersytetu lwowskiego. *Kurjer Lwowski*. Nr. 243. 1-2. [in Polish].
- [B.a.]. (1905). Krwawa manifestacja Rusinów. *Kurjer Lwowski*. Nr. 314. 1. [in Polish].
- [B.a.]. (1912). Lwów uniwersytetowi. *Kurjer Lwowski*. Nr. 245. 1-3. [in Polish].
- [B.a.]. (1905). Obchód 250 rocznicy oblężenia Lwowa. *Gazeta Lwowska*. Nr. 256. 3. [in Polish].
- [B.a.]. (1912). Przebieg uroczystości. *Kurjer Lwowski*. Nr. 243. 3. [in Polish].
- [B.a.]. (1905). Rocznicza oblężenia Lwowa. *Kurjer Lwowski*. Nr. 315. 3. [in Polish].
- [B.a.]. (1905). Wiec ruski i demonstracye uliczne. *Gazeta Lwowska*. Nr. 259. 4. [in Polish].
- [B.a.]. (1905). Viche lvovskykh rusynov i demonstracia. [Lviv Ruthenian conference and demonstration]. *Halychany – Galician*. Ch. 245. 1. [in Ukrainian].
- [B.a.]. (1905). Demonstracia [Demonstration]. *Ruslan – Ruslan*. Ch. 245. 3. [in Ukrainian].
- [B.a.]. (1905). Krovava demonstracia [Bloody demonstration]. *Dilo – Deed*. Ch. 244. 2–3. [in Ukrainian].
- [B.a.]. (1905). Provokatory [Provocateurs]. *Ruslan – Ruslan*. Ch. 245. 2. [in Ukrainian].
- [B.a.]. (1905). Provokatsiyne vshehpolskoe torkzestvo [Provocative All-Polish celebration]. *Halychany – Galician*. Ch. 244. 3. [in Ukrainian].
- [B.a.]. (1905). Rokovyny oblohy Lvova [Anniversary of the siege of Lviv]. *Dilo – Deed*. Ch. 151. 3. [in Ukrainian].
- [B.a.]. (1905). Shche v spravi krovavoi demonstratsii u Lvovi [Still in the case of a bloody demonstration in Lviv]. *Dilo – Deed*. Ch. 245. 2. [in Ukrainian].
- [B.a.]. (1905). Yuvyleyny obkhid Rusyniv mista Lvova [Anniversary tour of the Ruthenians of the city of Lviv]. *Dilo – Deed*. Ch. 244. 1–2. [in Ukrainian].
- [B.a.]. (1912). Yuviley dukha yezuizmu [Anniversary of the spirit of Jesuitism]. *Dilo – Deed*. Ch. 8106. 1-2. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 06.07.2021 р.
Статтю рекомендовано до друку 13.08.2021 р.

Михайло Харламов

Національний університет цивільного захисту України

доктор історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: mike1982kharlamov@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5289-0290>

Researcher ID: <http://publons.com/researcher/4279238/mykhailo-kharlamov/>

Боротьба з пожежами на Харківщині у роки воєнного комунізму (1919–1921)

Анотація. Метою статті є аналіз розвитку пожежної справи на території міста Харкова та Харківської губернії у роки військового комунізму. Автор досліджує особливості складних процесів пожежної профілактики та вогнеборчої боротьби на території Харківщини у 1919–1921 роках. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні загальнонаукових (аналізу, синтезу, узагальнення, порівняння) та спеціально-історичних (історико-генетичного, історико-порівняльного, історико-системного) методів з принципами історизму, науковості та системності. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що вперше досліджено особливості протипожежної боротьби в одному з найбільших та найбільш значущих для радянської влади у досліджуваній період вітчизняних регіонів – на Харківщині. **Висновки.** Після приходу більшовиків до міста Харків у 1919 році запроваджено заходи для поліпшення ситуації у вогнеборчій сфері в регіоні. Прийнято постанови про порядок встановлення тимчасових переносних печей у житлових приміщеннях, створювалися спеціальні протипожежні контрольні комісії для перевірки стану протипожежної безпеки у житлових будинках, не житлових будівлях та підприємствах тощо. Такі заходи не завжди були ефективними, через брак коштів та кваліфікованих фахівців, через проблеми у галузевому підпорядкуванні пожежної справи, особливо у 1919 – першій половині 1920 року. Однак протягом другої половини 1920–1921 року ситуація у вогнеборчій сфері почала покращуватися: пожежні справи були передані у відання Народного комісаріату внутрішніх справ, ситуація з фінансуванням та матеріальним забезпеченням вогнеборців поступово почала покращуватися, у Харкові були відкриті Українські курси пожежних техніків. Тож боротьба з пожежами на території Харківщини у роки військового комунізму мала складні періоди, особливо на його початку. Поступово ситуація у вогнеборчій справі покращувалася, зокрема завдяки ентузіазму пожежників та жорсткому регулюванню пожежної сфери владою.

Ключові слова: пожежна справа, вогнеборці, Харківщина, радянська влада, УСРР.

Постановка проблеми. Одним із найбільш цікавих об'єктів у контексті дослідження розвитку боротьби з пожежами в Україні у роки воєнного комунізму є Харківський регіон. Саме у Харкові видавалися або затверджувалися перші на українських землях радянські законодавчі акти з пожежної сфери. Саме на Харківщині відбувалася первинна реалізація проєктів пожежної політики більшовиків, які згодом розповсюджувалися по всіх вітчизняних регіонах. У Харкові ж у 1920 році планували створити курси з підготовки пожежних техніків, а у 1921 році їх таки було створено. Тож Харківщина стала плацдармом для впровадження нової більшовицької політики у сфері протипожежної боротьби на українських землях. Тому аналіз первинних процесів та рішень більшовицької влади у галузі вогнеборчої справи на території Харківщини має велике значення.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Необхідно сказати, що дослідження питань стосовно боротьби з пожежами на Харківщині у роки воєнного комунізму (у 1919–1921 роках) є темою, що ґрунтовно та всебічно не розглядалася українськими та закордонними науковцями. Увагу до цієї проблематики привернуло те, що вона є недостатньо висвітлена у вітчизняній та закордонній історіографії. Частково окремі аспекти цієї наукової статті розглядалися у роботах дослідниці І. Глебової [Глебова, 1991], вчених П. Ключа та В. Палюха [Ключ, Палюх, 2006], а також у монографії автора цієї статі [Харламов, 2019]. Джерельною базою дослідження стали архівні справи Державного архіву Харківської області та Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України.

Метою статті є дослідження вогнеборчої справи на території Харківщини у роки воєнного комунізму (1919–1921 рр.).

Виклад основного матеріалу. Багатим на події та доволі складним було життя харківських пожежних у 1919–1921 роках. Буремні часи революційних подій, часті зміни влади на Харківщині, бойові дії негативно впливали на стан пожежної безпеки у регіоні. Матеріальне, продовольче, технічне забезпечення пожежних частин значно погіршилося, збільшилася

кількість пожеж, змінилися (у гірший бік) умови для їх гасіння. Однак слобожанські вогнеборці продовжували боротися з вогнем.

За спогадами помічника начальника першої пожежної частини Прокопія Григоровича Єфімова, у січні 1919 року, коли до Харкова знову увійшли більшовики, начальників пожежних частин почали обирати самі вогнеборці. Єфімов також зазначав, що «... в той час пожежні активно брали участь у відновленні міста, працювали на усіх недільниках. Власними руками ми ремонтували та оновлювали свою технічну базу – скоро на пожежі ми стали виїжджати не на обозах, а на трофейних автомобілях» [Глебова, 1991 : 20]. Ці спогади, мабуть, є не зовсім достовірними. Вони не можуть бути правдивими повністю, оскільки з інших джерел дізнаємося про великий дефіцит пожежного автотранспорту у Харківському регіоні [Харламов, 2019 : 78].

Стан справ у пожежній охороні Харківщини був важким. Так, відповідно до документів того часу можна охарактеризувати команди вогнеборців Харкова наприкінці 1918 – у першій половині 1919 року. Зокрема, вони були підпорядковані відділу комунального господарства, який очолював А. Вороний. В одному з листів від 16 січня 1919 року до Харківської колегії з управління міським майном він вказував: «З огляду на відсутність вугілля, водяне опалення у шостій та другій пожежних частинах відсутнє. У приміщеннях ні жити, ані працювати неможливо. Прошу дозволу Колегії на отримання 7350 рублів авансу для придбання двадцяти однієї залізної печі» [Клюс, Палюх, 2006 : 55]. Рішення Колегії було таким: «...завідувачу пожежною командою А. Вороному – дозволяємо придбати двадцять одну залізну переносну піч для опалення шостої та другої пожежних частин м. Харкова шляхом отримання «ордеру на право ревізиції печей» [Клюс, Палюх, 2006 : 55]. Як бачимо, щоб отримати потрібні речі, пожежникам доводилося подекуди вилучати та конфіскувати майно у населення та організацій.

Також у пожежників був дефіцит кормів для коней. Щоб їх отримати, необхідно іноді пройти доволі складний шлях через бюрократичну тяганину. Так, наприклад, пожежні організації Харкова у травні 1919 року просили у Надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією, злочинами «... видачу перепустки працівникові пожежної команди П.М. Писаренку для приймання та супроводження до Харкова двох вагонів сіна для коней пожежної команди». У губернського підвідділу Ради народних депутатів комунальний відділ міського господарства просив «...терміново відпустити виключно для коней пожежного обозу 200 пудів висівок» [ДАХО. Ф.Р-1153. Оп.2. Спр.20. Арк.14].

Ще один документ свідчив про проблеми у пожежній справі Харкова навесні 1919 року. «Критичне виснаження кінного складу міських пожежних частин, викликане повною відсутністю фуражу та давнім ремонтом обозу, склали такі обставини, що перешкоджають виїздам на пожежі. І єдиним засобом для відновлення обозу є автомобілі. Комунальний відділ міського господарства клопоче перед Округовим військовим управлінням про надання восьми вантажних автомобілів» [ДАХО. Ф.Р-1153. Оп.2. Спр.20. Арк.14].

Взимку 1920 року Харківська губерньська рада народного господарства почала продумувати можливості для покращення боротьби з вогнем. Її заходи мали суттєво поліпшити стан вогнеборчої справи в регіоні. З доповіді про роботу цієї ради з 15 січня 1920 року до 15 лютого 1920 року дізнаємося, що планувалося: «... розробити питання з реорганізації відділу протипожежних заходів, взагалі і зокрема, передбачалося привести у належний стан пожежні труби та пожежні приналежності та більш правильно розподілити їх серед населення. Розробити питання про більш повне забезпечення сільського населення на випадок збитків від пожеж. Вже розробляються типи сільських жител та нежилых будівель, у зв'язку з цим встановлений контакт з відділом державних споруд та встановлюється зв'язок та єдина планомірна робота зі Страховим Центральним управлінням» [ДАХО. Ф.Р-203. Оп.1.Спр.100. Арк.40]. Слід визнати, що задумки більшовиків були вчасними, оскільки як місто, так і Харківська губернія постійно страждали від вогняного лиха.

Для покращення ситуації (у пожежному аспекті) на початку 1920 року Харківський губревком разом з губерньською надзвичайною протипожежною комісією видають обов'язкову постанову про порядок встановлення тимчасових переносних печей у житлових приміщеннях [ЦДАВО України. Ф.5. Оп.1. Спр.406. Арк.93]. Часто саме через такі печі горіли міські будівлі як у Харкові, так і на Харківщині.

Спираючись на вищезгадану постанову Харківського губревкому, Всеукраїнська надзвичайна пожежна комісія надала рекомендації для всіх причетних до пожежної справи в Україні. Усі коменданти, завідувачі будинків, будинкові комітети повинні були протягом доби після опублікування документу прибрати невірно встановлені печі, а нові – встановлювати за оновленими правилами. Губерньськими надзвичайними протипожежними комісіями разом з пожежними підвідділами, відділами благоустрою та міліцією створювалися спеціальні контрольні комісії для перевірки встановлення тимчасового опалення у будівлях. Якщо надзвичайні протипожежні комісії не були десь створені, роботу контрольних комісій організовували місцеві виконкоми [ЦДАВО України. Ф.5. Оп.1. Спр.406. Арк.95].

Усі установи та організації різних форм власності й підпорядкування, а також «посадові та приватні особи» повинні були допускати комісії з контролю у будинки та квартири для перевірки безпеки процесу опалення, мали сприяти членам комісії у роботі з профілактики пожеж. Встановлення нових приладів опалення відбувалося лише з дозволу домоуправління. Усі винні у порушенні правил встановлення тимчасових печей (як члени домоуправління, так і приватні особи) арештовувалися та передавалися Револьюційному трибуналу, а печі конфісковувалися [ЦДАВО України. Ф.5. Оп.1. Спр.406. Арк.95].

З весни 1920 року, коли почастішали випадки пожеж як у Харкові, так і в губернії, виконкоми почали вимагати від місцевих пожежних відділів створення пожежних команд [ДАХО. Ф.Р-90. Оп.1. Спр.30. Арк.1]. Однак з цим виникали проблеми. Наприклад, відділ комунального господарства м. Зміїв у травні 1920 року повідомляв, що «... не уявляється можливим гасити пожежі, через відсутність коней, яких би можна було прилаштувати до пожежних команд» [ДАХО. Ф.Р-90. Оп.1. Спр.30. Арк.26]. Пожежники просили дозволу у виконкому міста на «... купівлю необхідної кількості коней для пожежної команди, останніх передбачається згідно кількості пожежних труб та діжок. Усього вісім коней» [ДАХО. Ф.Р-90. Оп.1. Спр.30. Арк.26].

Начальник комунального відділу Харківської губернії писав до виконкому: «... мені відомо, що білі банди забрали пожежних коней та упряж не тільки в Змієві, але й в усій Харківській губернії та Харкові. Усі пожежні команди вже придбали коней шляхом приватної купівлі. А тому прошу президію дозволити відділу комунального господарства дістати коней шляхом приватної купівлі. За моєю думкою, необхідно послати за купівлею вказаних коней до Мелітопольського повіту і звіти доставити по залізниці. Там можна дістати доброго коня за 100 тисяч, може й менше. У нас же у Змієві та повіті кінь коштує триста тисяч і більше» [ДАХО. Ф.Р-90. Оп.1. Спр.30. Арк.26]. Бачимо, що в Україні помітні серйозні проблеми в оснащенні та забезпеченні пожежних колективів. Щоб їх вирішити, потрібно докладати максимум зусиль, однак це не завжди вдавалося.

Велика увага влітку 1920 року почала приділятися боротьбі з пожежами та профілактиці на промислових підприємствах України як державної, так і приватної форми власності. У червні 1920 року ВРНГ УСРР видає для фабрично-заводських підприємств обов'язкову попереджувальну постанову про боротьбу з вогняною небезпекою. Згідно з цією постановою на підприємствах Харківщини починається активна профілактична робота щодо виникнення пожеж.

На кожному підприємстві мала бути особа, відповідальна за протипожежну охорону, а також пожежні вартіві, що цілодобово мали охороняти завод від пожеж. У промислових установах створено системи сповіщення про пожежі та виклику пожежних команд. Приміщення обладнувалися засобами первинного пожежогасіння та безперебійного протипожежного водопостачання. Системи опалення, освітлення, вентиляції та підйомних споруд перевірялися на ймовірність пожежної небезпеки. На підприємства покладали обов'язок облаштування та утримання нормальних під'їздів та проїздів для гіпотетичного пересування пожежних обозів; двори, проїзди, проміжки між окремими будівлями не повинні були бути захаращені готовими виробами, відходами виробництва, сировиною, пакувальними чи іншими матеріалами [ЦДАВО України. Ф.5. Оп.2. Спр.1687. Арк.1]. Однак, слід зазначити, що такі заходи виконувалися далеко не завжди.

Заборонялося зберігати на сходових клітинах та горищах будь-які матеріали, для утримання пожежного реманенту виділялося окреме місце. Палити у звичайних приміщеннях дозволяти, але при дотриманні основних протипожежних правил. Уже в 1920 році при великих підприємствах на Харківщині дозволяли організовувати промислові пожежні команди, але тоді це не було масовим явищем. Пожежна варта та окремі працівники установи ознайомлювалися з засобами пожежогасіння, роботою вогнеборчих приладів. З цього приводу заняття проводилися не менше двох разів на тиждень у робочий час, але не більше двох годин. Увесь навчальний реманент мав зберігатися у справності у тому ж місці, де й був основний протипожежний інвентар. Усі накази пожежно-страхових відділів прирівнювалися до бойових наказів, відповідальними за стан пожежної безпеки на підприємстві призначалися керівники установ. Винні передавалися до суду Револьюційного трибуналу [ЦДАВО України. Ф.5. Оп.2. Спр.1687. Арк.1].

Окремі правила запобігання пожежам затверджено для майстерень та складських приміщень. «У кожній майстерні організувати постійне прибирання брудного обтирального матеріалу, стружки, промислового сміття, непотрібних залишків, при чому суворо забороняється ці предмети звалювати під верстаками, у кутах, під сходами тощо. Слідкувати за справністю внутрішніх пожежних кранів та ящиків з рукавами; забороняється завалювати пожежні крани та сигнали будь-якими предметами, одягати на крани прилади, що не стосуються пожежної справи; слідкувати за наповненням пожежних бочок та наявністю при них відер. У кожній майстерні на видному місці мають існувати вогнестійкі шухляди, для скидання туди брудної обтиральної тканини. Після кожної робочої зміни ці шухляди мають бути вичищені, а ганчір'я знищене. На

місці робіт з горючими матеріалами: нафта, бензин, скипидар – слідкувати, щоб була наявності достатня кількість лопат та пісок для гасіння пожежі, слідкувати, щоб наливання нафти до баків гартівних печей доручалося перевіреним особам, які використовують стійкі драбини та цілі, нерозбиті, не наповнені до вінець відра» [ЦДАВО України. Ф.5. Оп.2. Спр.1687. Арк.2].

Окрім того, суворо заборонялося будь-кому палити у недозволених місцях, встановлювати печі та димові труби у майстернях та будівлях, розводити вогнища без попереднього погодження з керівництвом та особами, відповідальними за пожежну охорону, перешкоджати діяльності пожежній команді. Рекомендувалося сприяти більш ефективній роботі пожежників. При надходженні до складів бензину, азотної кислоти, мінеральних масел, сірників, рогожі, паклі, паперу, сіна, соломи, постолів тощо, їх необхідно тримати ізольовано одне від одного, від цінних машин, металевих частин, у спеціальних приміщеннях, якомога далі від дерев'яних будівель [ЦДАВО України. Ф.5. Оп.2. Спр.1687. Арк.2]. Виконання цих правил залежало від місцевої влади та управлінців на підприємствах, тому втілення основних положень щодо пожежобезпеки в Україні могло бути як належним, так і безвідповідальним.

У червні 1920 року пожежна галузь перейшла під контроль НКВС. Пожежна справа відділялася від страхової, при відділах комунальних господарств створювалися пожежні підвідділи. Відбувався перерозподіл майна та співробітників. Не обходилося і без непорозумінь, і конфліктів. Наприклад, Пожежно-страховий відділ Харківського раднаргоспу у липні 1920 року відмовлявся передавати частину майна до пожежного відділу комгоспу НКВС [ЦДАВО України. Ф.5. Оп.1. Спр.416. Арк.50]. Стан справ у пожежній сфері продовжував залишатися складним, про що свідчить рапорт брандмейстера Харкова М. В. Михайлова до Ради Народних Комісарів УСРР. «Доводжу, що за відсутністю коней, фуражу, матеріалів та автомобільних запчастин пожежна команда знаходиться у вкрай важкому та безвихідному становищі. Пожежні роздягнені, без чобіт... Такі пожежі, як на електричній станції, колишньому заводі Бочарова показують, що збитки від пожеж можуть у багато разів перевищити збитки, потрібні для пожежних... Оклади пожежних не збільшувалися з 1919 року (від 2000 до 2800 рублів). Надбавка за шкідливість для здоров'я, затверджена Наркоматом праці не виплачується. Квартирне питання не вирішене. Червоноармійський тиловий пайок не надається» [Клюс, Палюх, 2006 : 58].

Михайлов просив в уряді збільшити у Харкові кількість коней для пожежників, до 78 одиниць, забезпечити пожежні команди фуражем, надати автомобільні шини, виписати пожежним обмундирування [Харламов, 2019 : 86]. А також відновити виплати надбавок борцям із вогнем за шкідливість, преміювати їх та довести зарплатню вогнеборців до рівня робітників виробничих закладів губерньського відділу комунального господарства, розпочати видачу червоноармійського пайку, видавати пожежникам квартири за тарифними ставками, переселити з пожежних депо 4 та 6 міліцейські відділки [Клюс, Палюх, 2006 : 58]. Необхідно сказати, що у зазначений період подібні ситуації були по всій Україні. І хоча у столиці частково якісь питання вирішувалися, то на більшій території України розвиток пожежної справи був вельми ускладнений.

Необхідно було приймати рішучі протипожежні заходи на державному рівні. 20 серпня 1920 року видано постанову РНК УСРР про посилення пожежної охорони на території УСРР. Також створювалися спеціальні пожежні комітети, оголошувалася трудова вогнеборча повинність. Частково це приносило певні успіхи у пожежній сфері. Однак вистачало і казусів, і плутанини, і крадіжок. Наприклад, пожежно-страховий відділ ВРНГ УСРР улітку 1920 року надіслав залізницею для українського пожежно-страхового відділу вантаж пенькових пожежних рукавів, який так і не прибув до адресата. Пошуки втраченого пожежного реманенту були безрезультатні [ЦДАВО України. Ф.5. Оп.1. Спр.406. Арк.102].

Про питання пожежної охорони у регіонах центральні органи дізнавалися зі звітів та листів місцевих пожежників. Дуже цікавим та показовим стосовно стану української вогнеборчої справи у досліджуваний період є лист від борців з вогнем міста Ізюм до Харківського губерньського пожежного відділу. У повідомленні йшлося про те, що у команді був недокомплект (усього 9 осіб вогнеборців), лише четверо коней. Завідувач місцевого комунального відділу змушував пожежних займатися «не вогнеборчими» справами (возити дрова та меблі). Будь-хто міг попросити у начальника коней та пожежників для своїх потреб. Це призводило до того, що, коли горіли підприємства та будинки, вогнеборці виїхати на пожежі не могли. Так, 20 вересня 1920 року згоріла хлібопекарня в Ізюмі. Пожежні бідкалися, що працюють кожний день без вихідних. Ізюмські вогнеборці підозрювали своє керівництво у злочинстві, для чого і просили харків'ян написати, скільки ті отримують у столиці. Сам же пайок ізюмців був таким: «...раз на два місяці дадуть муки 22 фунта, мила – півфунта, тютюну – 8 пачок, цукру – два фунти та 3 чверті, солі – 1/3 фунта» [ЦДАВО України. Ф.5. Оп.1. Спр.406. Арк.67–67зв].

Схожі проблеми були також у Чугуєві та Валках, Харківської губернії. Пожежні органи просили штаб Харківської військової округи дозволити придбати Валківській та Чугуївській

пожежній команді (вони були майже без коней, не могли виїжджати на пожежі) у Валківського повітового військового комітету та Чугуївського повітового військового комітету сім та дванадцять коней з артилерійських частин відповідно [ЦДАВО України. Ф.5. Оп.1. Спр.416. Арк.43,45]. У відповідь на це військові зауважили, що самі потребують великої кількості коней, тож продати їх не можуть. Але порадили купити коней на вільному ринкові серед тих тварин, що не придатні до військової справи, але можуть їздити на пожежі [ЦДАВО України. Ф.5. Оп.1. Спр.416. Арк.46].

Як варіант виходу з ситуації дефіциту кінного складу, у лютому 1921 року завідувач Всеукраїнського комунального відділу НКВС Куропатенко пропонував замінити в усіх губернських та інших великих містах кінні пожежні ходи на автомобільні. У терміновому порядку він доручив підзвітним центральному та губернським пожежним підвідділам підготувати та представити кошториси можливого переведення, а також висловити усі можливі думки і пропозиції з цього приводу [ЦДАВО України. Ф.5. Оп.1. Спр.406. Арк.51].

Завідувач центрального складу пожежного реманенту А. Крижевський повідомляв своєму керівництву, що серед матеріалів, які надійшли з Росії на початку 1921 року на склад, помічена нестача. Замість бунту пожежних рукавів у кількості 230 аршин (163,3 метри), при розпаковуванні виявилось 203 аршини (144,13 метри). Була створена комісія з розслідування та виявлення винних [ЦДАВО України. Ф.5. Оп.1. Спр.416. Арк.33]. Тож подібні проблемні ситуації – не рідкість в усіх регіонах України, зокрема і на Харківщині. Незважаючи на заборони, часто пожежних використовували не за прямим призначенням, не вистачало коней та реманенту, процвітало злодійство, недбалість, халатність. Усе це призвело до того, що 27 жовтня 1920 року призначено нового завідувача пожежним підвідділом Всеукраїнського комунального відділу НКВС УСРР. Ним став І. А. Іванько [ЦДАВО України. Ф.5. Оп.1. Спр.406. Арк.75–76].

Слід сказати, що у вітчизняних командах пожежників фіксувалися випадки порушення трудової дисципліни, ігнорування посадові обов'язки, невиконання наказів, халатне ставлення до своєї роботи, було дезертирство та саботаж. Харківщина також не є виключенням. З метою підняття дисципліни у пожежних колективах був виданий спеціальний наказ Народного комісаріату внутрішніх справ, згідно з яким в організаціях вогнеборців вводилося одноособове управління, здійснювалося брандмайорами, начальниками пожежних команд і дружин, старшими брандмейстерами або іншими особами адміністративного управління, що очолювали оперативні пожежні одиниці. Їм надавалося право на накладення дисциплінарних покарань для пожежників у адміністративному порядку [ЦДАВО України. Ф.5. Оп.1. Спр.406. Арк.120].

Усі працівники вогнеборчої сфери, незалежно від займаної посади, могли отримати дисциплінарне стягнення від безпосереднього або вищого керівництва пожежної охорони України. Покарання могли накладатися за наступні провини: «1. За сон на пожежній каланчі, на посту, самовільне залишення посту у караулі, невиконання розпорядження на пожежі, самовільне покинення місця пожежі – арешт до 30 діб. 2. За самовільне покинення команди з чергової зміни – арешт до 15 діб. Покарання відбувалося як із виконанням службових обов'язків, так і без виконання. В залежності від ступеня важкості провини, за невиконання або недбале виконання наказу чи розпорядження, пов'язаних з оперативною службою – призначення у наряди поза чергою на стайню, під дзвін, по команді, по трубній, але не більше восьми нарядів» [ЦДАВО України. Ф.5. Оп.1. Спр.406. Арк.120]. Вказані покарання у пунктах 1 та 2 могли накладатися не більше трьох разів, після чого винні каралися судом Ревтрибуналу як злісні саботажники.

Звичайні брандмейстери та їх помічники також мали право накладати стягнення – нагадування, застереження; догану у шерензі; наряд поза чергою (не більше чотирьох); арешт (не більше чотирьох діб). Однак вони були більш м'якими, ніж у брандмайорів, начальників пожежних команд і дружин, старших брандмейстерів. Усі дисциплінарні покарання здійснювалися за допомогою міліції чи губернських надзвичайних комісій по боротьбі з контрреволюцією та саботажем [ЦДАВО України. Ф.5. Оп.1. Спр.406. Арк.120].

Адміністративні особи, які накладали стягнення, повідомляли про це місцевим пожежним підвідділам та профспілковим комітетам з викладенням ситуації. Покараний пожежник міг оскаржити вирок вищому керівництву протягом трьох діб з часу призначення стягнення. Оскарження не призупиняло виконання покарання. Вищі пожежні управлінці могли відмінити покарання рядовому вогнеборцю, призначати його представникові середньої ланки командування (від арешту на 15 діб і до передання до трибуналу). Усі провини вогнеборців, що не стосувалися оперативної служби, мали розглядатися дисциплінарним товариським судом та місцевкомом [ЦДАВО України. Ф.5. Оп.1. Спр.406. Арк.120].

До справи протипожежної безпеки долучався начальник Харківського гарнізону Кривошеїн. У своєму наказі № 136 від 6 листопада 1920 року він повідомляв, що з настанням холодів почастишали випадки пожеж у закладах та приватних квартирах через необережне поводження із вогнем. Він наказував «червоноармійцям частин, начальникам установ та

лікарень, будинковим комітетам під їх особисту відповідальність вжити усіх рішучих заходів з попередження злочинної халатності у влаштуванні примітивного опалення, як то: встановлення залізних печей та прокладення труб, які облаштовуються безвідповідально, що викликає масові випадки пожеж» [ЦДАВО України. Ф.5. Оп.1. Спр.406. Арк.74].

Також він просив ужити всіх запобіжних заходів при опаленні будівель. Керівники установ були відповідальними за стан пожежної безпеки, а пожежники мали ще раз перевірити усі заклади та казарми військових частин і шпиталів з приводу дотримання правил пожежної безпеки. Ще раз нагадувалося про неухильне дотримання правил встановлення тимчасових переносних печей у житлових приміщеннях.

Траплялися випадки втручання у справи пожежогасіння на місцях. Про це повідомляв завідувач пожежним підвідділом комунального відділу НКВС УСРР І. А. Іванько. Він вимагав від пожежних працівників повідомляти про випадки втручання «військових та громадських влад у справу гасіння пожеж, а також про погрози пожежним» [ЦДАВО України. Ф.5. Оп.1. Спр.406. Арк.73]. Центральні органи регулярно нагадували місцевим органам влади через циркуляри, резолюції, телеграми про використання пожежних лише на роботах, пов'язаних із їх фахом [ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 406. Арк. 67–67 зв]. Вогнеборчі справи торкалися також і військових. Наказом Української Запасної Армії та Округового Комісаріату з військових справ Харківського Військового Округу від 4 грудня 1920 року № 199, для виконання служби з протипожежної охорони артилерійських та інших вогневих складів, усі призвані до лав збройних сил пожежники відправлялися до губернських надзвичайних пожежних комісій для подальшого їх розподілу у сфері пожежної охорони на військових об'єктах [ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 406. Арк. 13].

РНК УСРР 17 грудня 1920 року дає термінову військову телеграму про покладення відповідальності на комендантів будинків за дотримання протипожежних правил. У ній йшлося: «Губвиконкомам Харкова, Києва, Полтави, члену реввоєнради Південно-Західного фронту товаришу Єгорову. Пожежі, що почастишали, загрожують винищенням багатьох великих будівель, зокрема і зайнятих військовими установами. Необхідно вжити усіх швидких та енергійних заходів контролю та покласти відповідальність на комендантів будинків» [Клюс, Палюх, 2006 : 59]. Ця телеграма не дала потрібного ефекту. Комендант міста Харків навіть повторно перевидав наказ про дотримання протипожежних правил у житлових будинках [ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 406. Арк. 63].

Незабаром уряд УСРР видає нову спеціальну постанову «Про відповідальність за пожежі та прийняття протипожежних заходів», яка конкретизувала відповідальність за пожежі. У військових установах відповідальним був комендант будинку, у цивільних та профспілкових установах – оглядач будинку, у муніципальних – відділи комунального господарства, у орендованих будівлях – орендарі, у приватних будинках – власники, на підприємствах – керівники установ [Клюс, Палюх, 2006 : 60]. Пожежі мали розслідувати міліція та професійні вогнеборці протягом доби після ліквідації загоряння [ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 406. Арк. 50].

Наприкінці 1920 року були підведені підсумки року в сфері пожежної охорони та відбулося планування заходів на 1921 рік. Усі губернські та повітові пожежні підвідділи мали надсилати до Харкова: короткий звіт про власну діяльність, копії усіх виданих протипожежних постанов, копії актів обслідування погорілих будівель, інформацію про наявність складів пожежного інструменту та присутність у них предметів пожежного захисту, детальний план робіт на 1921 рік [ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 406. Арк. 60]. На початку 1921 року вони ж додатково повідомляли чи отримували і яке конкретно пожежне приладдя з Росії, оминаючи Всеукраїнський комунальний відділ, направляли кожні два місяці повну інформацію про свою роботу [ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 406. Арк. 52].

Для технічної роботи, зокрема й для планування робіт на 1921 рік, Центральний пожежний підвідділ відділу комгоспу НКВС звернувся до Бюро з обліку та розподілу технічних сил. Зазначалося, що: «... пожежний підвідділ стурбований розробкою та проведенням у життя різноманітних протипожежних заходів технічного характеру, відчуває гостру потребу у технічному персоналі, відсутність якого гальмує його роботу, вкрай необхідну у теперішній час, коли масові пожежі руйнують вщент народні багатства і затримка у прийнятті відповідних заходів призведе до згубних наслідків» [ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 406. Арк. 41]. Підвідділ хотів отримати для роботи двох архітекторів або досвідчених техніків-будівельників, одного інженера або досвідченого техника-механіка, двох студентів-техніків старших курсів. Однак кадровий дефіцит був на той період достатньо великим, тому підвідділ не повністю отримав замовлення.

З метою ознайомлення населення з циркулярами та інструкціями центральних пожежних органів губернські пожежні підвідділи мали сприяти публікації їх у регіональній пресі,

розклеювати їх у публічних місцях, розповсюджувати серед місцевого населення [ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 406. Арк. 43, 53].

5 лютого 1921 року при Всеукраїнському комунальному відділі відбулася Міжвідомча нарада, на якій прийнято важливе для пожежників рішення. «Приймаючи до уваги виключні умови служби пожежних і те надзвичайно важливе значення, яке має надаватися справі пожежної охорони у Республіці у зв'язку з частими пожежами та можливими спробами ворогів Радянської влади, що отримали поразку на військових фронтах, зробити підриг Радянської влади шляхом підпалів та знищення вогнем народного та державного майна Республіки, вважати усі пожежні команди України прирівняними до діючих військових частин. Довести це до відома відповідним військовим та цивільним відомствам, врегулювати питання про необхідність надання штатним співробітникам пожежних команд відстрочок від військової служби та постачання пожежних організацій речовим та харчовим забезпеченням з джерел військового відомства у порядку, встановленому для діючих військових частин» [ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 406. Арк. 113]. Безумовно, таке рішення мало позитивно вплинути на розвиток пожежної справи.

Висновки. Отже, вважаємо, що після приходу більшовиків до міста Харків у 1919 році, зважаючи на велику кількість пожеж, що регулярно виникали, здійснено ряд заходів для поліпшення ситуації у вогнеборчій сфері в регіоні. Так, прийнято постанови про порядок встановлення тимчасових переносних печей у житлових приміщеннях, створено спеціальні протипожежні контрольні комісії для перевірки стану протипожежної безпеки у житлових будинках, не житлових будівлях та підприємствах тощо. Заходи не завжди були ефективними через брак коштів, кваліфікованих фахівців, проблеми у галузевому підпорядкуванні пожежної справи, особливо у 1919 – першій половині 1920 року. Однак протягом другої половини 1920–1921 року ситуація у вогнеборчій сфері зазнала змін: пожежні справи були передані у відання Народного комісаріату внутрішніх справ, фінансування та матеріальне забезпечення вогнеборців поступово почало покращуватися, у Харкові були відкриті Українські курси пожежних техніків. Тож боротьба з пожежами на території Харківщини у роки військового комунізму мала складні періоди, особливо на його початку, однак їх поступово вдалося подолати завдяки ентузіазму простих пожежників та жорсткому регулюванню пожежної сфери владою.

Подяка. Висловлюю щире вдячність членам редколегії журналу за конструктивні та важливі поради, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримував фінансової підтримки для проведення дослідження і публікації цієї статті.

Джерела та література:

Глебова, И (1991). *Испытание огнем: очерк истории Харьковской пожарной охраны*. Харьков: Прапор, 125 с.

ДАХО – Державний архів Харківської області.

Клюс, П. П., & Палюх, В. Г. (2006). *Пожарные Харьковщины (очерки, посвященные 350-летию г. Харькова)*. Харків: ХОБФ «Пожежна безпека», 332 с.

Харламов, М. І. (2019). *Становлення та розвиток системи пожежної безпеки в УСРР у 1918–1934 рр.* Харків: ФОП Панов А. М., 388 с.

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

Михаил Харламов

Национальный университет гражданской защиты Украины
доктор исторических наук, доцент (Украина)

Борьба с пожарами на Харьковщине в годы военного коммунизма (1919–1921)

Аннотация. Целью статьи является анализ развития пожарного дела на территории города Харькова и Харьковской губернии в годы военного коммунизма. Автор исследует особенности сложных процессов пожарной профилактики и огнеборческой борьбы на территории Харьковщины в 1919–1921 годах. **Методология исследования** основана на сочетании общенаучных (анализа, синтеза, обобщения, сравнения) и специально-исторических (историко-генетического, историко-сравнительного, историко-системного) методов с принципами историзма, научности и системности. **Научная новизна** работы заключается в том, что впервые исследованы особенности противопожарной борьбы в одном из крупнейших и наиболее значимых для советской власти в исследуемый период отечественных регионов – на Харьковщине. **Выводы.** После прихода большевиков в город Харьков в 1919 году, учитывая большое количество пожаров, которые регулярно возникали,

был принят ряд мер по улучшению ситуации в огнеборческой сфере в регионе. Было принято постановление о порядке установления временных переносных печей в жилых помещениях, создавались специальные противопожарные контрольные комиссии для проверки состояния противопожарной безопасности в жилых домах, нежилых зданиях и предприятиях и тому подобное. Данные меры не всегда были эффективными, из-за нехватки средств, квалифицированных специалистов, проблем в отраслевом подчинении пожарного дела, особенно в 1919 – первой половине 1920 года. Однако в течении второй половины 1920–1921 года ситуация в огнеборческой сфере начала улучшаться: пожарные дела были переданы в ведение Народного комиссариата внутренних дел, ситуация с финансированием и материальным обеспечением пожарных постепенно начала улучшаться, в Харькове были открыты курсы пожарных техников. Таким образом, борьба с пожарами на территории Харьковщины в годы военного коммунизма имела сложные периоды, особенно в его начале, однако постепенно ситуация в огнеборческом деле улучшалась, в большой степени благодаря энтузиазму простых пожарных и жесткому регулированию пожарной сферы властью.

Ключевые слова: пожарная дело, пожарные, Харьковщина, советская власть, УССР.

Mykhailo I. Kharlamov

National University of Civil Defense of Ukraine
Dr (History), Associate Professor (Ukraine)

Fight Against Fires in Kharkiv Region During the War Communism (1919–1921)

Abstract. *The aim of the article is to analyze the development of firefighting in Kharkiv and Kharkiv province during the war communism. The author explores the features of complex processes of fire prevention and firefighting in the Kharkiv region in 1919-1921. The research methodology is based on a combination of general scientific (analysis, synthesis, generalization, comparison) and special-historical (historical-genetic, historical-comparative, historical-systemic) methods with the principles of historicism, scientificity and systematics. The scientific novelty of the work is that for the first time the peculiarities of fire fighting in one of the largest and most significant for the Soviet government in the studied period of the domestic regions - in the Kharkiv region. Conclusions.* After the arrival of the Bolsheviks in Kharkiv in 1919, given the large number of fires that regularly occurred in the Kharkiv region, a number of measures were taken to improve the situation in the firefighting sphere in the region. Resolutions were adopted on the procedure for installing temporary portable furnaces in residential premises, special fire control commissions were created to check the state of fire safety in residential buildings, non-residential buildings and enterprises, etc. These measures were not always effective, due to lack of funds, qualified specialists, problems in the sectoral subordination of firefighting, especially in 1919 – the first half of 1920. However, during the second half of 1920-1921, the situation in the firefighting sector began to improve: firefighting was transferred to the People's Commissariat of Internal Affairs, the situation with financing and logistics of firefighters gradually began to improve, Ukrainian courses for firefighters were opened in Kharkiv. Thus, the fight against fires in Kharkiv during the war communism had difficult periods, especially at the beginning, but gradually the situation in firefighting improved, largely due to the enthusiasm of ordinary firefighters and strict regulation of fire by the authorities.

Key words: firefighting, firefighters, Kharkiv region, Soviet authority, USSR.

References:

- CDAVO Ukrainy** – Centralnyj derzhavnyj arkhiv vyshhykh orghaniv vlyady ta upravlinnja Ukrainy [Central State Archive of the highest authorities and administration of Ukraine]. [in Ukrainian].
- DAKhO** – Derzhavnyj arkhiv Kharkivskoj oblasti [State Archives of Kharkiv Region]. [in Ukrainian].
- Glebova, I** (1991). *Ispytanie ognem: ocherk istorii Kharkovskoj pozharnoj okhrany* [Trial by fire: an outline of the history of the Kharkov fire department]. Kharkov: Prapor, 125 s. [in Russian].
- Kharlamov, M. I.** (2019). *Stanovlennja ta rozvytok systemy pozhezhnoji bezpeky v USRR u 1918–1934 rr.* [Formation and development of the fire safety system in the USSR in 1918–1934.] Kharkiv: FOP Panov A. M., 388 s. [in Ukrainian].
- Klyus, P. P., & Palyukh, V. G.** (2006). *Pozharnye Kharkovshchiny (ocherki, posvyashchennye 350-letiyu g. Kharkova)* [Firefighters of the Kharkiv region (essays dedicated to the 350th anniversary of the city of Kharkiv)]. Kharkiv: KhOBF «Pozhezhna bezpeka», 332 s. [in Russian].

Статтю надіслано до редколегії 09.07.2021 р.
Статтю рекомендовано до друку 14.08.2021 р.

Наталія Московченко

Національний транспортний університет (Україна)
кандидат історичних наук, доцент

Юрій Палеха

Національний транспортний університет (Україна)
кандидат історичних наук, професор

Наталія Зозуля

Національний транспортний університет (Україна)
кандидат філологічних наук, доцент

Організація архівної справи в Україні в умовах паперового голоду

Анотація. Метою статті є висвітлення на основі інформації архівних документів, опублікованих джерел та досліджень сучасних істориків умов, в яких відбувалося формування сучасної архівної системи України. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності та системності. Використані загальнонаукові та спеціальні методи дослідження: кількісний, хронологічний, ретроспективний, історіографічний аналіз, узагальнення. **Наукова новизна** роботи полягає в комплексному аналізі архівних та опублікованих джерел із зазначеної теми та співставлення цієї інформації. Автори пояснили поняття «паперовий голод», визначили причини його виникнення та дали оцінку втратам, яких зазнали українські архіви в роки паперового голоду. У роботі висвітлені як позитивні, так і негативні сторони діяльності установ, які були причетні до створення та розвитку мережі архівних установ на території України і фактично здійснювали керівництво архівною справою України, приділивши особливу увагу діяльності Істпарту. **Висновки.** Формування сучасної архівної системи України відбувалося в 1920–1930-х роках в умовах повоєнної та післяреволюційної розрухи, а також в умовах паперового голоду й тиску партійно-командної системи, що призвело до створення та існування двох паралельних архівних систем – державної та партійної – й спричинило двозначність поняття «Єдиний Державний Архівний Фонд».

Ключові слова: архівна система, архівні фонди, Вукопмис, паперовий голод, ОБАК, Істпарт.

Постановка проблеми. Дослідження впливу політичної та економічної ситуації, яка склалася в Україні в 1920–1930-х роках, байдужого ставлення керівництва країни та пересічних громадян до проблем збереження історичної спадщини народу та тиску партійно-командної системи на формування архівної системи України дають змогу визначити причини створення та існування двох паралельних архівних систем – державної та партійної.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Незважаючи на те, що останніми роками з'явилося чимало наукових праць, присвячених історії розвитку архівної справи в Україні, вплив реалій 20-х років ХХ століття на створення та розвиток архівної системи в Україні висвітлений недостатньо. Внесок в архівну справу представників Харківського осередку архівістів дореволюційного періоду та 1920–1930-х років досліджувала Н. Московченко. Розвитку архівної науки та архівної освіти й архівній періодиці цього періоду присвятила свої праці І. Матяш. Питанням історії архівної справи цього періоду присвячені окремі статті Української архівної енциклопедії, виданої Українським науково-дослідним інститутом архівної справи та документознавства (2008).

Основними джерелами для підготовки дослідження стали архівні документи Центрального державного архіву вищих органів влади України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадський об'єднань України (ЦДАГО України), збірники узаконень і розпоряджень Всеукраїнського революційного комітету та збірники узаконень, розпоряджень й інструкцій з архівної справи (1920–1930). Дослідження та систематизація цих джерел дали змогу проаналізувати умови, в яких почала формуватися сучасна архівна система України.

Мета статті. У запропонованому дослідженні автори поставили за мету на основі першоджерел та наукових праць окреслити становлення радянської архівної системи в Україні та напрями діяльності архівних органів у перші роки радянської влади, що були спрямовані в основному на забезпечення збереженості архівних документів.

Виклад основного матеріалу. Серед трагічних сторінок історії України періоду 1920–1930-х років існує ще одна – «паперовий голод». Це поняття маловідоме широкому загалу. Йдеться про використання архівних документів як сировини для паперової промисловості. Саме

в умовах паперового голоду й відбувалося становлення архівної справи в Україні. На тлі голодовок 1920-років років і голодомору 1930-х років проблеми знищення архівних документів зазвичай відходить на другий план, але для архівної справи це стало справжньою трагедією. Ці роки позначилися зростанням кількості нових державних радянських установ, які для розгортання та документування своєї діяльності потребували паперу. Паперопереробні фабрики внаслідок війн та революції не працювали на повну потужність через брак сировини. Необхідність забезпечення паперової промисловості сировиною спонукала звернути увагу на документальні скарби архівів як джерело сировини.

Для побутових потреб також бракувало паперу, що стало причиною пограбувань архівних установ, які практично не охоронялися. Через зневагу пролетаріату до «переможених класів» особливо постраждали фамільні й церковні архіви, документи яких були найменш захищені. Внаслідок цього цінні історичні документи минулих століть використовувалися на виготовлення самокруток для паління та як обгортковий папір.

Архівні працівники постійно зверталися до владних структур із проханнями організувати охорону архівів, на що влада мало звертала свою увагу. Іноді архівістам вдалося витребувати у влади мандати з дозволом на вилучення викрадених з архівів матеріалів, завдяки чому вони могли ревізувати архівні документи, які на базарах продавалися як папір для побутових потреб.

У лютому 1920 р. уповноважений з відбудови паперової промисловості в УСРР порушив перед Всеукраїнським революційним комітетом (Всеукрревкомом) питання про офіційне використання архівних документів для потреб паперової промисловості з метою створення необхідного запасу паперу. Розпочалося практично неконтрольоване методичне знищення архівних документів, які вважалися просто сировиною для паперової промисловості. Для подолання цієї ситуації українські архівісти на чолі з видатним істориком-архівістом Дмитром Багалієм підняли питання перед владою про проведення належної експертизи цінності архівних документів під час їх передачі на потребу паперової промисловості. Йшлося про створення при Всеукрревкомі спеціальної комісії, яка б забезпечила авторитетне вирішення питання про історичну цінність тих чи інших архівних зібрань або окремих документів. До складу комісії мали увійти представник Всеукрревкому, уповноважений по відновленню паперової промисловості, представник Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва, старовини і природи (Вукопмису). З правом дорадчого голосу «для рішення вопроса о степени делового значения» документів запрошувався представник тієї установи, архів якої розглядався [ЦДАВОУ, Ф. 166, Оп. 2, Спр. 16. Арк. 1–4].

7 лютого 1920 р. прийнято постанову Всеукрревкому «Про використання радянських, колишніх державних, громадських і приватних архівів» [Собрание Узаконений и распоряжений Всеукраинского революционного комитета, 1920 : 19], де уповноваженому в справі відбудови паперової промисловості доручалося негайно розпочати використання архівних документів, які не мали наукового або практичного значення.

Для встановлення порядку використання архівних документів для потреб паперової промисловості, а також збирання, реєстрації та охорони архівних документів, створено Особливу комісію Всеукрревкому. До її складу увійшли представник ревкому М. Бутвін, представник архівної секції Вукопмису Д. Багалій і уповноважений в справі відбудови паперової промисловості Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР) А. Маковський. Створення комісії мало на меті здійснення нагляд за порядком розбирання та утилізації архівних документів. Без дозволу Особливої комісії використання архівних документів не тільки для потреб паперових фабрик, а й для будь-яких інших потреб заборонялося [Собрание Узаконений и распоряжений Всеукраинского революционного комитета, 1920 : 19].

Однак склад комісії не забезпечував кінцевої мети її створення: представник Вукопмису, архівна секція якої у липні 1919 р. була перейменована в Головне архівне управління (Головарх), не міг протистояти при прийнятті рішень репрезентанту інтересів паперової промисловості та «політичному наглядчачеві». Це дає підстави для припущення, що комісія скоріше надавала законодавчого характеру нищенню архівних документів, ніж забезпечувала їх збереженість. Усі питання комісія вирішувала шляхом голосування, де більшість голосів належала представнику паперового тресту та партійному функціонеру. Д. Багалій згадував, що його становище в Особливій комісії було дуже складним, «бо паперовий трест, що на його користь її складено, намагався загарбати якомога більше архівного паперу і перероблювати його на фабриках, тим часом як ми, навіпаки, повинні були зберегти всі папери, що мали хоч будь-яку наукову вагу для майбутнього». [Багалій Д.І., 1927 : 138]. Слід зазначити, що діяльність Комісії в цей час обмежувалася тільки територією Харківської губернії.

У зв'язку з припиненням діяльності Всеукрревкому в березні 1920 р. Рада Народних Комісарів (РНК) УСРР підтвердила своєю постановою від 9 березня 1920 р. «Про Особливу всеукраїнську архівну комісію» права, обов'язки, склад Комісії та перейменувала її в Особливу Всеукраїнську архівну комісію (ОВАК), поширивши тим самим її діяльність на всю територію

УСРР. У постанові наголошувалося, що ключовим напрямом діяльності цієї Комісії є робота «по охороні цінних в науковому відношенні архівних матеріалів» [Собрание Узаконений и распоряжений Всеукраинского революционного комитета, 1920 : 41].

Для розгортання своєї діяльності у всеукраїнському масштабі ОВАК порушила перед урядом республіки питання про організацію своїх місцевих органів – губернських комісій. До складу цих комісій мали обов'язково входити представники органів радянської влади, архівних секцій губкопмисів, установ Головпаперу і Робітничо-селянської інспекції. Голова комісії призначався губвиконкомом. При губкомісіях мав працювати штат інструкторів з розбирання архівів з розрахунку один на два повіти. Насамперед на них покладалися завдання з відбирання із архівів документів, які мали практичне та наукове значення й підлягали постійному зберіганню. «Непотрібні» архівні документи передавалися місцевим органам Головпаперу. За час існування ОВАК створено 6 таких комісій: Чернігівську, Катеринославську, Київську, Луганську, Полтавську, Одеську, Харківську, Миколаївську [Нариси, 2002 : 360].

Без дозволу губернських комісій згідно з постановою РНК УСРР від 24 квітня 1920 р. «Про утилізацію архівного паперу» установам заборонялося залишати для своїх потреб відібрану макулатуру. За погодженням з комісіями установи могли залишати 25% від загальної кількості відібраної макулатури після сплати Головпаперу витрат за розбирання матеріалів [Собрание Узаконений и распоряжений Всеукраинского революционного комитета, 1920 : 43].

З метою реєстрації архівів ОВАК та її губернські комісії вміщували у місцевій пресі обов'язкові постанови про облік у зазначений строк усіх без винятку архівів державних, громадських установ і організацій та приватних осіб. Подібні документи приймалися місцевими органами радянської влади – виконкомами і ревкомами. Передавання архівних фондів на зберігання установам та організаціям, переміщення їх у сховища губернських комісій і архівних секцій, встановлення зовнішніх охоронних постів мало забезпечити збереженість архівів.

Попри ці заходи, багато установ не реєстрували своїх архівів. Архівні секції, не маючи достатніх коштів та співробітників, не могли вжити заходів щодо опрацювання архівних матеріалів силами кваліфікованих архівістів. Це часто приводило до безконтрольної передачі Південпаперу (Южбум) цінних архівних документів. Наприклад, у Змієві на паперовій фабриці виявили 756 пудів архівних документів, привезених із різних місць. З цього приводу керівництво Харківського губернського архівного управління (губаху) терміново звернулося до Харківського губвиконкому з проханням опечатати ці матеріали й доручити нагляд за ними Зміївському повітовому відділу народної освіти. Серед документів, яким загрожувала загибель, були старі рукописні книги та справи з колишнього архіву Харківських судових установ і частина тюремного архіву. Однак випадки рятування архівних матеріалів були поодинокими. Через те, що не було інформації про подібні прецеденти або у зв'язку з особистою зацікавленістю самих представників експертних комісій, досить часто врятувати історичні свідчення виявилось неможливо.

Незважаючи на брак коштів і кваліфікованих співробітників, які займалися переважно виділенням документів для утилізації, комісії ОВАК здійснювали спроби забезпечити архівістів методичними документами та інструкціями. Так, у травні 1920 р. затверджено Тимчасову інструкцію про порядок відокремлення «ділових, наукових та непотрібних архівних матеріалів» та додаткову інструкцію до неї [ЦДАВОУ. Ф. 14, Оп. 1, Спр. 12. Арк. 18–20]. Згідно з цією інструкцією всі архівні документи – й ті, що підлягали збереженню, й ті, що виділялися для знищення, – підлягали архівному описуванню. Усі без винятку документи до XIX ст., фонди колишніх губернських установ до 1880 р., міських і земських архівів до 1860–1870 рр., документи військово-морського відомства, канцелярій губернаторів, казенних палат, судових установ, управлінь державного майна, губернські комісії необхідно було передавати без попереднього розгляду до архівних секцій губкопмисів. Інструкція забороняла також будь-яке вилучення документів протягом п'яти років із фондів радянських установ, громадських організацій і кооперативів. Рішення про вилучення тих чи інших документів мало прийматися колегіально. У випадку незгоди одного з членів із рішенням комісії він міг оскаржити його безпосередньо перед ОВАК. Однак документального підтвердження про використання цієї інструкції губернськими архівними комісіями не знайдено.

Одночасно з комісіями ОВАК протягом двох років продовжували працювати архівні секції ВУКРПМИСУ – губкопмисів, що створювало паралелізм у керівництві архівною справою та негативно позначилося на загальному рівні розвитку архівної справи. Хоча завдання цих архівних установ – різне, але їх діяльність, безумовно, перетиналася. Отже, утворення установ архівного профілю з подібними функціями й завданнями, замість об'єднання на місцях і без того обмеженої кількості фахівців архівної справи, сприяло розпорошенню цих кадрів.

Формування державного архівного фонду УСРР зазнало помітного впливу ОВАК та її місцевих органів. З одного боку, на рахунок ОВАК числиться збереження історичних документів, створених до XIX ст., фондів губернських установ до 1880 р., земських та міських архівів до

1860-х рр. Наприклад, Полтавською губернською комісією були врятовані фонди Губернської палати держмайна, Казенної палати, міських ратуш, магістратур, судових установ XVIII–XIX ст., ревізькі казки XVIII – середини XIX ст. [ЦДАВОУ. Ф. 14, Оп. 1. Спр. 17. Арк. 373–374 зв.]. ОВАК намагалася втручатися в діяльність усіх відомих комісій з «вилучення непотрібних архівних матеріалів», які керувалися лише власними потребами, а не інтересами архівної справи. Водночас, як вважають історики, ОВАК фактично санкціонувала масове знищення документів банків, нотаріальних контор, залізничних управлінь кінця XIX – початку XX ст. Це пояснювалося насамперед низьким фаховим рівнем співробітників деяких губернських комісій, які залучалися до розбирання історичних документів, та недостатнім рівнем організаційно-методичної допомоги їм з боку ОВАК.

Отже, ОВАК відіграла у розвитку архівної справи в Україні подвійну роль. Вона зробила помітний внесок у припинення відомчого свавілля щодо вилучення архівних документів, завдяки чому збережено значну частину цінних історичних документів. З іншого боку, саме ОВАК та її місцеві органи санкціонували знищення архівних документів, що можна пояснити реаліями того часу (паперовий голод, брак приміщень та кваліфікованих кадрів архівістів, загальна неграмотність та нерозуміння більшістю пересічних громадян значення архівів для історії).

Безпосереднє відношення до розвитку архівної справи мала також Комісія для вивчення історії Жовтневої революції і Комуністичної партії (Істпарт), створена як аналог російської Комісії для збирання та вивчення матеріалів з історії Жовтневої революції та історії РКП у 1921 році. Згодом ця комісія була реорганізована в Інститут історії партії при ЦК КП(б)У. Подібно ОВАК, Істпарт не був за статусом архівною установою, але відповідав намаганням компартії встановити монополію на документи з історії КП(б)У та революційного руху в УСРР.

На першому ж засіданні Істпарту 30 березня 1921 р. зазначено, що «первой задачею Истпарта и руководимого им Вукописа – поставить охрану существующих архивных материалов и принятие срочных мер против уничтожения их» [ЦДАГОУ. Ф.1, Оп. 20, Спр. 600. Арк. 1]. Текст цього протоколу свідчить про введення до складу Президії Вукопису голови республіканського Істпарту М. Скрипника [ЦДАГОУ. Ф.1, Оп. 20, Спр. 600. Арк. 1 зв.].

Крім того, в протоколі засідання подано визначення самого поняття «історія компартії та революції»: «история всех образований, предшествовавших образованию Компартии и под Украинской Революцией не только Октябрьскую и Ноябрьскую Революцию, но и весь предшествовавший ход массового пролетарского движения, подготовивший Украинскую Пролетарскую Революцию» [ЦДАГОУ. Ф.1, Оп. 20, Спр. 600. Арк. 1]. Істпарт отримав право збирати та організувати зберігання документів, створювати місцеві органи та постійні представництва і направляти на роботу туди своїх співробітників. Тобто, з самого початку своєї діяльності Істпарт вважав Вукопис підпорядкованою йому установою та фактично керував його роботою.

У січні 1922 р. відповідно до постанови ЦК РКП(б) «Про організацію обласних і губернських бюро Істпарта» створено губернські бюро Істпарту, до завдань яких входило виявлення та описування місцевих жандармських та інших губернських і повітових архівів, нагляд за їх зберіганням, створення історико-революційних архівів і музеїв, проведення організаційно-пропагандистської роботи.

Для цього працівники місцевих бюро істпартів контролювали роботу архівних установ з виявлення та збирання архівних документів історико-революційного змісту, до яких були віднесені як цілі фонди, так і окремі документи, що висвітлювали революційні події, робітничий рух, селянські повстання та діяльність місцевих парторганізацій в конкретному регіоні. Систематично проводилося уточнення складу джерел, їх виявлення, зберігання та впорядкування. Накопичені документи з цієї тематики склали підґрунтя роботи, переважно пов'язаної з революційними ювілеями. Контроль здійснювався шляхом введення членів істпартів до складу архівних установ.

Крім того, працівники місцевих бюро істпартів приводили в порядок партійні архіви та здійснювали запис мемуарів ветеранів партії. Тобто, працівниками істпартів вперше застосовувалася методика, яка в другій половині XX ст. отримала назву «усна історія».

Упродовж 1921–1922 рр. при Полтавському, Катеринославському, Подільському, Миколаївському, Київському, Волинському, Харківському, Чернігівському, Донецькому губкомах КП(б)У та в Єлисаветградському окрузі створені бюро Істпарту. Заснування ж губернських комісій ОВАК відбувалося вкрай незадовільно. Істпарту, як правило, в своїх штатах мали завідувача та секретаря. Інші члени бюро (переважно це були ветерани партії та учасники революційного руху) працювали на громадських засадах. Керівник Істпарту М. Іванов у своїх звітах до ЦК КП(б)У повідомляв, що молоді члени партії не погоджувалися займатися архівною роботою, мотивуючи це тим, що їх ще рано «здавати в архів» [ЦДАГОУ. Ф.1, Оп. 20, Спр. 2498. Арк. 1].

Через тяжкий стан архівів та брак кваліфікованих кадрів українському Істпарту фактично надано права архівного управління – організовувати центральні й місцеві архіви та музеї революції, розподіляти та переміщувати архівні й музейні матеріали [Комаров Н. С., 1956 : 112].

1920 р. створено Слобожанський архів революції в Харкові, який в січні 1922 р. реорганізовано в Центральний архів революції. Він формально підпорядковувався Головарху УСРР, а фактично – Істпарту.

Крім того, документи з історико-революційної тематики зосереджувалися в історико-революційних відділах державних історичних архівів, завідувачі та співробітники яких призначалися та затверджувалися істпартами.

Згодом Істпарт змінив форми керівництва архівною справою через введення до Ради Укрцентрархіву (нова назва Головаху) двох представників Істпарту, що дозволяло йому продовжувати контролювати архівну систему. [ЦДАГОУ. Ф.1, Оп. 7, Спр. 28. Арк. 22],

У листі до ЦК КП(б)У від 28 березня 1925 р. завідувач Укрцентрархівом С. Тетін наголошував: «...я никак не могу изжить ежедневного, даже я бы сказал ежечасного мелочного вмешательства тов. Иванова (керівника Істпартом) во внутреннюю работу Укрцентрархива» [ЦДАГОУ. Ф.1. Оп. 20. Спр. 1773. Арк. 11]. Керівник Істпарту М. Иванов пояснив такий контроль тим, що до призначення С. Тетіна на посаду завідувача Укрцентрархіву архівною справою України фактично керував безпартійний Д. Багалій, який «естественно не мог взять на себя ответственности и при решении, а главное, при выполнении решений по многим вопросам» [ЦДАГОУ. Ф.1. Оп. 20. Спр. 2022. Арк. 12–14]. До того ж він підкреслив, що Істпарт і надалі буде «цікавитися» архівами, особливо тими, де будуть зосереджуватися партійні документи, «на которые не распространяется еще совсем «власть» Укрцентрархива» [Збірник узаконень, розпоряджень і інструкцій в архівній справі, 1926 : 14].

Нове положення про Істпарт ЦК КП(б)У та «Положення істпартвідділу окружного комітету партії» 1926 р. покладали на Істпарт ЦК КП(б)У координацію всієї науково-дослідної роботи з історії партії та загальне керівництво Укрцентрархівом і Музеєм революції УСРР. [ЦДАГОУ. Ф.1, Оп. 6. Спр. 136] Так, Істпарт ЦК КП(б)У по суті отримував право постійно втручатися в організацію архівної справи.

16 квітня 1929 р. за вказівкою ЦК ВКП(б) Ленінградський, Український та Закавказький істпарти були реорганізовані в інститути історії партії та революції. Рішенням ЦК КП(б)У від 26 липня [ЦДАГОУ. Ф.1, Оп. 6. Спр. 136. Арк. 134] та постановою Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ВУЦВК) від 7 серпня 1929 р. при Інститут історії партії та Жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У створено спеціальний підрозділ – Єдиний партійний архів (ЄПА) КП(б)У [Культурне будівництво в Українській РСР. Т. 1, 1960 : 112]. У положенні про Інститут визначено документальний склад ЄПА: документи ЦК і ЦКК КП(б)У, ЦК ЛКСМУ, ліквідованих партійних і комсомольських комітетів, комуністичних фракцій громадських організацій.

Так, з 1929 р. до 1991 року в Україні паралельно з системою державних архівних установ, які підпорядковувалися Укрцентрархіву, діяла система партійних архівів, яка, безумовно, стала знаряддям у політико-ідеологічній боротьбі компартії. Існування мережі партійних архівів спричинило двозначність поняття «Єдиний державний архівний фонд». Згодом ця назва була замінена на «Державний архівний фонд».

Істпарт не залишав без уваги й питання щодо кадрового забезпечення українських архівів. Йому надано право призначати завідувачів і комісарів у всі наявні архіви та музеї, та в ті, що створювалися. В. Максаков у своїй роботі «Архивное дело в первые годы Советской власти» зазначив: «Не в меньшей мере чем в РСФСР, на Украине в это время приходилось иметь дело с историками и архивистами буржуазно-дворянского и буржуазно-националистического лагеря, такими, как братья Грушевские, Василенко и др. Вот почему охрана и использование наиболее важных архивов, имеющих историко-революционное значение, были поручены в то время Истпарту ЦК КП(б)У» [Максаков В. 1959 : 147].

Текст секретного доповнення до обіжника Істпарту СРСР № 5 від 23 лютого 1926 р. свідчить про те, що комуністи дуже уважно відносилися до опрацювання архівних документів «всех родов и периодов, в том числе и архивов Октябрьской революции и партийных архивов». Пропонувалося перевіряти осіб, які направлялися на роботу до архівних установ, «причем посылают на эту работу в архив нужно исключительно членов ВКП(б)» [ЦДАГОУ. Ф. Оп. 20. Спр. 2498. Арк. 1].

За словами професора Р. Пирога, системи партійних і державних архівів «співпрацювали, більше того – остання (Головарх) формувалася в лоні першої» [Нариси історії архівної справи в Україні. 2002 : 428]. Слід зазначити, що на момент створення Головного архівного управління (Головарху) влітку 1921 року в Україні працювали архівні установи, місцеві та центральні органи Вукопмису, які створили умови для організації Головарху, у той час як Істпарт існував всього декілька місяців. На нашу думку, участь Істпарту в створенні Головного архівного управління

обмежилося призначенням на керівну посаду цієї установи М. Скрипника, хоча фактично, як вже зазначалося, архівну справу в Україні очолив Д. Багалій, який був заступником М. Скрипника. Наступним офіційним керівником Головарху став колишній голова Катеринославського істпарту М. Рубач. Так, Істпарт здійснював загальний політичний контроль над архівною системою України.

Діяльність Істпарту має позитивний та негативний аспекти. До позитивного слід віднести те, що завдяки діяльності Істпарту збережено значну кількість архівних матеріалів, серед яких були дореволюційні фонди та фонди, які досить умовно можна віднести до документів з історії компартії та революційних рухів. Крім того, завдяки посередництву Істпарту ЦК компартії сприяв роботі керівних архівних органів – Головарху та Укрцентрархіву.

Негативним аспектом у діяльності Істпарту можна вважати його втручання в роботу архівних установ та контроль за їх роботою, відволікання кваліфікованих кадрів архівістів на вирішення відомчих проблем, залучення до архівної системи політично заангажованих працівників.

Отже, формування архівної системи України відбувалося в складних умовах післяреволюційної та повоєнної розрухи, паперового голоду, паралельності в керівництві архівами України, тиску партійно-командної системи, існування двох складових сукупної архівної спадщини українського народу – партійних і державних архівів, що спричинило двозначність поняття «Єдиний державний архівний фонд», недостатньої кількості кваліфікованих кадрів архівістів та нерозуміння з боку керівництва країни та переважної більшості громадян цінності архівних документів для історії.

Подяка. Висловлюємо щиру вдячність членам редколегії журналу за конструктивні поради, надані в процесі підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримували фінансової підтримки для проведення дослідження і публікації цієї статті.

Джерела та література:

Багалій, Д. І. (1927). *Автобіографія. 50 літ на сторожі української науки та культури*. Київ: УАН. 163.

Комаров, Н. С. (1956). К истории Института Ленина и Центрального партийного Архива (1919–1931 гг.). *Вопросы истории*. 10. 181–191.

Культурне (1960). *Культурне будівництво в Українській РСР: Важливі рішення Комуністичної партії і Радянського уряду*. (1960) Збірник документів. Т. 1. Київ: Політвидав України. 881.

Максаков, В. (1959). *Архивное дело в первые годы Советской власти*. Москва. 160.

Нариси (2002). *Нариси історії архівної справи в Україні*. Київ. 612.

Положення (1926). *Положення про Центральне Архівне Управління УСРР (Укрцентрархів) та його місцеві органи*. Збірник узаконень, розпоряджень і інструкцій в архівній справі. Вип. 1. 13.

Собрание (1920). *Собрание Узаконений и распоряжений Всеукраинского революционного комитета*. Харьков. 245.

ЦДАВОУ – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

ЦДАГОУ – Центральний державний архів громадських об'єднань України.

Наталія Московченко

Национальный транспортный университет (Украина)
кандидат исторических наук, доцент

Юрий Палеха

Национальный транспортный университет (Украина)
кандидат исторических наук, профессор

Наталія Зозуля

Национальный транспортный университет (Украина)
кандидат филологических наук, доцент

Организация архивного дела в Украине в условиях бумажного голода

Аннотация. Целью статьи является освещение на основе архивных документов, опубликованных источников и исследований современных историков условий, в которых происходило формирование современной архивной системы Украины. **Методология исследования** основана на принципах историзма, объективности и системности. Используются общенаучные и специальные методы: количественный, хронологический,

ретроспективный, историографический анализ, обобщение. **Научная новизна** работы заключается в комплексном анализе архивных и опубликованных источников по теме исследования и сопоставление этой информации. Авторы дали объяснение понятию «бумажный голод», определили причины его появления и дали оценку потерям, которые понесли украинские архивы в годы бумажного голода. В работе освещены как позитивные, так и негативные стороны деятельности учреждений, которые были причастны к созданию и развитию сети архивных учреждений на территории Украины и фактически осуществляли руководство архивным делом Украины, уделив особенное внимание деятельности Истпарта. **Выводы.** Формирование современной архивной системы Украины происходило в 1920–1930-х годах в условиях послевоенной и послереволюционной разрухи, а также в условиях бумажного голода и давления партийно-командной системы, что привело к созданию двух параллельных архивных систем – государственной и партийной – и привело к двусмысленности понятия «Единый Государственный Архивный Фонд».

Ключевые слова: архивная система, архивные фонды, Вукопмис, бумажный голод, ОВАК, Истпарт.

Nataliia P. Moskovchenko

National Transport University (Ukraine)
PhD (History), Associate Professor

Yurii I. Palekha

National Transport University (Ukraine)
PhD (History), Professor

Nataliia Ju. Zozulia

National Transport University (Ukraine)
PhD (Philology), Associate Professor

Organization of Archival Business in Ukraine in Conditions of Paper Deficit

Abstract. *The purpose of the article* is coverage based on information of archival documents, published sources and research of modern historians of conditions, which was the formation of the modern archival system of Ukraine. **The research methodology** is based on the principles of historicism, objectivity and systematics. General and special research methods : quantitative, chronological, retrospective, historiographical analysis, generalization are used. **The scientific novelty** of the work is comprehensive analysis of archival and published sources on this topic research and comparison of this information. The authors gave an explanation to the concept of «paper famine», identified the causes of its occurrence and gave assessment of the losses suffered by the Ukrainian archives during the years of the paper famine. In the work both the positive and negative aspects of the activities of institutions, who were involved in the creation and development of a network of archival institutions on territory of Ukraine and actually managed the archives Ukraine are highlighted , paying special attention to the activities of Eastpart. **Conclusions.** The formation of the modern archival system of Ukraine took place in the 1920s and 1930s years in the postwar and post-revolutionary devastation, as well as in the conditions of paper famine and the pressure of the party-command system, which led to creation and existence of two parallel archival systems - state and party and caused ambiguity in the concept of «Unified State Archival Stock».

Key words: archival system, archival funds, AUCPAMAN, paper deficit, SAUAC, Eastpart.

References:

- Bagalii, D. I.** (1927). Avtobiografiia. 50 lit na storozhi ukrainskoi nauky ta kultury. [Autobiography. 50 years on guard of Ukrainian science and culture]. Kyiv: UAN. 163. [in Ukrainian].
- Komarov, N. S.** (1956). K istorii Instituta Lenina i Tsentralnogo partiinogo Arhiva (1919–1931 gg.). [To the history of the Lenin Institute and the Central party Archives (1919–1931)]. Voprosy istorii. 10. 181–191. [in Russian].
- Kulturne** (1960) Kulturne budivnytstvo v Ukrainii RSR. [Cultural construction in the Ukrainian SSR]. Vazhlyvi rishennia Komunistychnoi partii i radianskogo uriadu. Zbirnyk dokumentiv. T. 1. Kyiv: Politydav Ukrainy. 881. [in Ukrainian].
- Maksakov, V.** (1959). Arhivnoe delo v pervye gody Sovetskoi vlasty. [Archival work in the first years of Soviet power]. Moskva. 160. [in Russian].
- Narysy** (2002). Narisy istorii arhivnoi spravy v Ukraini. [Essays on the history of archival business in Ukraine]. Kyiv. 612. [in Ukrainian].

Polozhennia (1926). Polozhennia pro Tsentralne Arhive Upravlinnia URSS (Ukrtsentarhiv) ta yogo mistsevi organy. [Regulations on the Central Archival Administration of the USSR (Ukrcentrarkhiv) and its local authorities]. Zbirnyk zakonon, rozporiadzhen i instruktsii v arhivnii spravi. Vip. 1. 13. [in Ukrainian].

Sobraniiie (1920). Sobraniiie Uzakonenii i rasporiazhenii Vseukrainskogo revoliutsyonnoho komiteta. [Collection of Legislation and orders of the All-Ukrainian revolutionary committee]. Harkov. 245. [in Russian].

TSDAGOU – Tsentralnyi derzhavnyi arhiv gromadskykh obyednan Ukrainy [**CSAPAU** – Central State Archive of Public Associations Of Ukraine]. [in Ukrainian].

TSDAVOU – Tsentralnyi derzhavnyi arhiv vyshchih organiv vlady ta upravlinnia Ukrainy [CSAHAMU – Central State Archive of the highest authorities and management of Ukraine]. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 18.07.2021 р.
Статтю рекомендовано до друку 23.08.2021 р.

Микола Виговський

Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова

доктор історичних наук, професор (Україна)

e-mail: zholobb@gmail.com;

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2874-5528>

Федір Редько: від директора київської школи до наркома освіти України

Анотація. Стаття висвітлює основні етапи професійно-трудової і політичної діяльності шостого наркома освіти радянської України Федора Андрійовича Редька у 20–30-х рр. **Мета статті.** Залучити і проаналізувати невідомі джерела, виявити відмінності постаті Ф. Редька серед шести наркомів освіти міжвоєнного періоду, враховуючи, що четверо з них були партійними функціонерами, а двоє останніх прийшли з освітніх установ. **Методологію дослідження** становлять загальнонаукові методи (структурно-функціональний, аналізу і синтезу), науково-історичні (порівняльний, історичної біографістики). Події і явища розглядаються з позиції історизму, об'єктивності. Частково використано статистичні методи. **Наукова новизна.** Уперше залучено невідомі архівні документи, які стосуються раннього етапу біографії Ф. Редька, його соціального походження, а також політичної та педагогічної діяльності до призначення на посаду наркома освіти. **Висновки.** Зазначено, що політична характеристика Ф. Редька була бездоганною: жодної участі у антирадянських рухах і партіях. Селянин за соціальним походженням. У 20-х рр. він займався пропагандою ідей більшовизму в освітніх і культурних закладах, мав вищу педагогічну освіту. Він належав до нової партійно-радянської номенклатури в УРСР, а стара була репресована. Директор київської школи став наркомом освіти. Феномен номенклатурного призначення у роки великого терору. Його кандидатуру обрали «затвердив» абсолютно оновлений склад політбюро ЦК КП(б)У, тобто молоде покоління українських радянських діячів. Вони не критикували генеральну лінію партії, не належали до опозиції, не підтримували опонентів Сталіна, цілком погоджувалися з його внутрішньою і зовнішньою політикою. Освітянин Ф. Редько виконував функції політичного комісара радянської системи освіти другої половини 20-х рр. Соціальне походження і максимальне дотримання ідеологічних принципів зберегли його від репресій. Нарком освіти Ф. Редько займався реформуванням вищої і середньої школи в Україні, радянізацією нової системи у приєднаних до УРСР західних областях. Посада наркома освіти була політичною, відтак його діяльність відбувалася у системі координат більшовицької ідеології. Він був її пропагандистом і свідомим прихильником.

Ключові слова: Народний комісаріат освіти УРСР, нарком освіти Ф. Редько, педагогіка, початкова і середня школа, директор школи, УРСР, політичні репресії, вища школа, радянська система освіти, Західна Україна.

Постановка проблеми. Історична біографістика має власний предмет дослідження, який почав активно формуватися в Україні у 90-х рр. ХХ ст., долаючи методологічні принципи радянської серії «ЖЗЛ». В історіографії переважає репресологічний підхід до висвітлення інтелектуальної чи політичної біографії персоналії у міжвоєнний період. Зазвичай історики зосереджуються на трагічній долі того чи іншого діяча, підкреслюючи його жертвність, а також жорстокість тоталітарного режиму. Дотримуючись принципу історизму, важливо показати взаємодію влади і суспільства, адаптацію особи до перманентних обставин, її входження у політичну систему, номенклатурне перебування і виживання на освітньому Олімпі. Як вдалося номенклатурному працівникові районної ланки і директору школи досягнути державної посади найвищого рангу, уникнути участі у «національних ухилах» і репресій?

Аналіз джерел та останніх досліджень. Загадковість службово-номенклатурного зростання Ф. Редька, а також і його попередника Г. С. Хоменка, не стала предметом прискіпливого вивчення в історіографії проблем функціонування системи освіти. Винятком є монографія І. Л. Лікарчука, який уперше показав діяльність наркома освіти Ф. Редька, але обмежився хронологічними рамками 1939–1940 рр., не вдаючись до аналізу його освітньої і політичної діяльності у попередні роки [Лікарчук, 2002]. Дослідник зосередився на особистому внескові наркома у реформування системи освіти і розвитку загальноосвітніх шкіл, а також підкреслив схильність чиновника до надмірного адміністрування. За його керівництва «атестація учителів», про яку згадує колега І. Лікарчук, перетворилася на ідеологічну чистку педагогічних кадрів. Нарком освіти, як фігура політична, підтримував репресії. На цю обставину звернули

увагу В. Марочко і Г. Хіллів у книзі «Репресовані педагоги України» у 2003 р. [Марочко, Хіллів, 2003]. Прізвище Ф. Редька постає у дослідженні В. С. Лозицького, але серед членів ЦК КП(б)У, обраних на XV з'їзді партії [Лозицький, 2005]. Хронологічно діяльність Ф. Редька співпала з радянською окупацією західних областей України восени 1939 р., тому наркомові освіти довелося займатися радянською вищою і школою регіону. Окремі сюжети його службової причетності до ідеологізації освіти у Західній Україні показали І. Лікарчук, Л. В. Кравчук [Лікарчук, 2002; Кравчук, 2017], а також В. Марочко у монографії про О. П. Довженка [Марочко, 2019]. Роль і місце високопосадовця у ті роки заслуговують значно більшої уваги, ніж відведено йому в українській історіографії. Його ім'я не зафіксоване в радянських енциклопедичних виданнях. Він так швидко і несподівано спалахнув у номенклатурному сузір'ї УРСР, як і розчинився у владних коридорах.

Мета статті. Виявити основні віхи особистої і політичної діяльності наркома освіти, показати його роль і місце серед партійно-радянської еліти радянської України кінця 30-х – на початку 40-х рр. Важливо розкрити обставини, які спонукали до стрімкого злету, загадкове збереження політичної непогрішності в умовах тотального терору, підозр і шельмування інтелігенції, номенклатурних працівників партійно-радянських органів. Можливо у цьому полягає феномен політичної біографії Ф. Редька, а не його соціальне походження і брак коливань від генеральної лінії партії. Наприкінці 30-х рр. фактично зникла уся «стара гвардія» радянських урядовців в Україні, ідеологічного «очищення» зазнала середня ланка системи освіти (районні й обласні відділи освіти), а натомість прийшла нова генерація чиновників. Серед її складу опинився і Ф. Редько – звичайний директор однієї з київських шкіл. Маємо з'ясувати феномен його загадкового номенклатурного стрибка.

Виклад основних матеріалів дослідження. Із семи наркомів освіти України міжвоєнного періоду, тобто за 1921–1941 рр., Федір Андрійович Редько виявився шостим. Усі його попередники, крім Г. С. Хоменка (на час призначення очолював відділ освіти Дніпропетровської області), були досвідченими політичними діячами (В. П. Затонський, Г. Ф. Гринько, О. Я. Шумський, М. О. Скрипник). Посада наркома вважалася політичною, а кандидатуру ухвалювали на політбюро ЦК КП(б)У з подальшим «затвердженням» у Москві. Професійна і громадсько-політична діяльність Ф. Редька феноменальна: секретар комсомольського осередку у рідному селі, працівник системи політосвіти районного рівня, секретар райкому комсомолу, директор школи, заступник наркома (21 квітня 1938 – 2 квітня 1939 р.) і нарком освіти УРСР (квітень 1939 – травень 1940 р.). Загадковий номенклатурний стрибок для сільського юнака і відносно молодого чоловіка.

Соціально-трудова активність майбутнього наркома типова для сільської молоді, яка самотужки торувала свій тернистий шлях. Він народився в Умані 1905 р., жив і працював до 1924 р. у господарстві батьків у с. Бабинці, Бабинського району на Черкащині. Селянський син із бідної родини обрав освітянський шлях, а не агротехнічний фах. Упродовж другої половини 20-х рр., коли в українському культурно-духовному житті точилися запальні дискусії і діяли різні літературні течії, Ф. Редько обрав власний шлях політпрацівника у царині освіти та культури: інспектор політосвіти Бабинського райвиконкому (1924), завідувач культпропом Христинівського райкому комсомолу (1925), секретар Тепликського райкому комсомолу (1925–1926), зав. культпропом цього району (1926–1927) [ЦДАГОУ. Ф.1. Оп.6. Спр. 478. Арк.29]. За кілька років піднявся з секретаря сільського осередку комсомолу до його районного лідера, потрапив до партійної еліти середньої ланки. У 1927–1928 рр. навчався в Уманському педагогічному технікумі, набираючись знань. Період був хитким, адже в Україні «несподівано» виникли «національні ухили» у партії та суспільстві: «хвильовизм», «шумськизм», «волобуєвщина». До жодного з них студент Ф. Редько не пристав, дбаючи про свою кар'єру. Він продовжив навчання у Київському педагогічному інституті (1928–1932). На час вступу до вишу помер його батько, який усе життя пропрацював у сільському господарстві млинарем. У родині, крім Федора, було четверо дітей і їхня мама. Займаючись культурно-політичним просвітництвом, тобто ідеологізацією роботи освітніх та культурних установ, Ф. Редько дотримувався конкретних інструкцій, порадників, положень, дисципліновано виконував службові повноваження, тому не потрапив до когорти «ухильників». Соціальне походження також слугувало за охоронну грамоту.

У роки політичних репресій першої хвилі, починаючи від справи «СВУ» і завершуючи судовим процесом над учасниками «УНЦ» (Українського Національного Центру), Ф. Редько розчинився у студентському середовищі. Його не арештовували, не висловлювали підозру у «шпигунстві», але залишається загадкою особиста участь у шельмуванні інших. Уціліти тоді, не поїдаючи «ворогів народу», вдавалося не багатьом. Наприкінці 20-х рр., як свідчать нещодавно розкриті архівні документи з фондів СБУ [Українська, 2012:756], чимало активістів «української громадськості» ставали агентами ДПУ УСРР. У 1929 р. його мама вступила до колгоспу, але, як зазначив він в автобіографії, з «1933 р. по непрацездатності вибула з колгоспу і живе в мене» [ЦДАГОУ. Ф.1. Оп.6. Спр. 478. Арк.27]. У роки Голодомору «непрацездатними» ставали

.....
мільйони колгоспників, а від голодного виснаження потерпали освітяни його рідних районів – Уманського, Христинівського, Бабанського [Голод, 2002: 224; Освітняни, 2009: 272]. На той час Ф. Редько очолював навчальну частину робітничого університету в Києві і райвно у Макарівському районі Київської області [ЦДАГОУ. Ф.1. Оп.6. Спр.478. Арк.23]. Безпритульні діти заповнили вулиці міст, немовляти і вихованці дитбудинків масово помирили від виснаження і недоїдання. Керівник районної освіти, що відповідав за школи і дитячі установи, мав якість реагувати на «продовольчі труднощі», уживатися з ними, приборкати власні мораль і совість, одягнути на себе захисну ідеологічну маску радянського службовця, більшовика. Можливо, він не знав, що восени 1932 р. Макарівський район виконав хлібозаготівельне річне завдання лише на 32 %, тому з району вивезли «усі товарні запаси» [Голод, 1990: 266-267].

Весною 1933 р. у політехнічних школах запровадили «перевідні іспити», які мали забезпечити підвищення якості знань учнів. Ініціатором цієї «новели» був нарком освіти В. Затонський. На іспити запрошували батьків і членів батьківських комітетів, щоб стали свідками виявленого рівня підготовки учнів. На той час, як свідчать сучасні наукові дослідження, через надмірне фізичне виснаження і недоїдання, школу не могли відвідувати до двох третин учнівського контингенту у селах України [Голод, 2003: 566]. Дитина фізично не могла навчатися, а тим паче засвоювати уроки, набувати знань.

У лютому 1933 р. з посади звільнили наркома освіти УСРР М. Скрипника, який намагався зберегти за собою статус самодіяльного республіканського наркомату, мав власну позицію щодо розвитку українізації [Солдатенко, 2002:352]. Він особисто брав участь в організації хлібозаготівлі в Україні, тому не став на захист голодних освітян, а тим паче селян. Однак його усунули від керівництва Наркомосом України, доручили справу згортання українізації і системного переходу до русифікації системи освіти В. Затонському. Фактично весь склад апарату НКО УСРР був «очищений» від послідовників М. Скрипника, на 100 % – облвідділи освіти, на 90 % – районні відділи [Марочко В. І., 2003:51]. Завідувача відділу освіти Макарівського району Ф. Редька тоді оминула хвиля тотальної зачистки, тому він опинився серед 10 % уцілілих працівників районної ланки. У березні 1934 р. бригади сількорів і «власкорів» вишукували «класових ворогів» в Уманському педагогічному технікумі, випускником якого був майбутній нарком Ф. Редько. Між Уманським і Київським педагогічними інститутами тоді тривало соціалістичне змагання «у боротьбі за якість знань» [Класовий,1937]. Колишнього студента Київського педінституту Ф. Редька не долучили до «класово-ворожої націоналістичної зграї», а карколомних ретроспективних поворотів було достатньо.

У 1935 р. Ф. Редько здійснив несподіваний крок, зважаючи на свою попередню діяльність: став червоноармійцем, служив у військовій частині № 2694 міста Запоріжжя. Обставини його тактичного вибору не зазначені в автобіографії від квітня 1938 р. Можна висловити кілька припущень: звільнили або сам звільнився з роботи у райвідділі освіти, потрапив в опалу і швидко уникнув розвитку подій. Тоді викликали на військову перепідготовку у територіальних військових частинах, що цілком можливо, адже служба тривала кілька місяців.

Повернення Ф. Редька до педагогічної діяльності співпало з черговим реформуванням школи, з посиленням уваги держави до вчителів, а з іншого боку, з подоланням старої системи навчання. У 1935–1936 рр., коли «громили» науку і предмет педологію, а в школах вишукували «зінов'євців», «троцькістів», «українських буржуазних націоналістів», Ф. Редько очолив навчальну частину Київської середньої школи № 54. У школах міста відбулися перші випуски учнів середньої школи. 27 червня 1935 р. Раднарком УСРР і ЦК КП(б)У прийняли постанову «Про преміювання кращих педагогів, піонервожатих та директорів шкіл України», але Ф. Редька не було серед 131 освітянина [Про преміювання,1935]. Очевидно, до обставин нагородження належали не лише успішність учнів, але й висока дисципліна та «політична стійкість». У січні 1935 р. культпроп відділ ЦК КП(б)У вимагав від керівництва шкіл посилення боротьби з поширенням політичних анекдотів антирадянського спрямування серед учнівської молоді [ЦДАГОУ. Ф.1. Оп.6. Спр. 478. Арк.30]. У новому навчальному році мали викладати «громадянську історію в школах СРСР» за новими підручниками (з Історії стародавнього світу, середніх віків, нової історії, історії СРСР, Нової історії залежних і колоніальних країн), передбачуваних постановою союзного уряду від травня 1934 р. [Про викладання,1934]. Безумовно, навантаження зростало, а особливо – відповідальність керівника школи. Чергова реформація освітніх установ була несподіваною і революційною, до якої необхідно пристосуватися. Наприклад, постанова ЦК ВКП(б) «Про педологічні викривлення в системі наркомосів» від 4 липня 1936 р. [Про педологічні,1936] була обов'язковою для директора 130-ї Київської школи Ф. Редька. Комісія Наркомосу перевірила якість знань у школах 3, 18, 30, 57, яка виявилася дуже низькою з мови, математики, географії, фізики, а основною причиною визнала: створення «відсталих класів», як відбиток псевдонауки – педології» [Знищити,1936]. Директорам наказали швидко позбутися вчителів, які займалися подібною педагогічною практикою.

Недостатній рівень знань та успішності учнів загальноосвітніх шкіл був зумовлений не педологією, а «прискореним» випуском педагогічних кадрів в ІНО, ІСВ (Інститут соціального виховання), на різних курсах, регулярними чистками досвідчених і фахових учителів, особливо з дореволюційною освітою. Не сприяли якості знань та успішності катастрофічні наслідки Голодомору, набутих хронічних захворювань. Уряд УСРР вирішив поліпшити справу, тому 12 квітня 1936 р. ухвалив постанову «Про персональні звання для вчителів початкових і середніх шкіл» [Про здійснення, 1936]. Вона вимагала від Наркомосу та його місцевих органів охопити обов'язковим навчанням при педагогічних та інших навчальних закладах «всіх вчителів, що не закінчили належної (вищої чи середньої) педагогічної школи з тим, щоб всебічно допомогти їм протягом 2-х років (до 1 серпня 1938 року) скласти потрібні іспити відповідно – за педагогічний інститут чи технікум і набути атестат». Для забезпечення цього завдання при Наркомосі заснували єдиний Інститут підвищення кваліфікації вчителів, об'єднавши окремі кабінет заочної освіти і Український інститут підвищення кваліфікації педагогів. Запроваджувалися вечірні відділи при педінститутах і університетах, дворічні вечірні відділи, літні короткострокові курси, екстернат, заочне навчання, обов'язкові вступні та випускні іспити, заліки під час навчання. Постанова певною мірою стосувалася і директора 130-ї школи Ф. Редька, який мав створити умови для підвищення кваліфікації відповідних категорій педагогів.

У травні 1936 р. союзний уряд вимагав провести атестацію вчителів, яка мала б виявити рівень їх кваліфікаційної підготовки, а також «політичну фізіономію». Станом на січень 1936 р. в Україні було 150 тис. вчителів, з яких 60 тис. молодь, а рівень їхньої освіти та освіченості був низьким: 41 % вчителів молодших класів не мали середньої освіти, 64 % педагогів у середніх і старших класах не мали вищої освіти [Брауде, 1934]. Половина вчителів у районах були без належної педагогічної освіти, а в заявах на ім'я директора школи траплялося до п'яти граматичних помилок. Студенти-заочники, які працювали тоді у школі вчителями, не мали зарплати з листопада 1935 р., тому на липневу сесію приїхали до педінститутів половина, а до педтехнікумів – близько чверті [Повсякденно, 1936]. У 1936 р. університети і педінститути закінчили 3364 випускники за профілем педагогів [Затонський, 1933], а 1938 р. – 7539 кваліфікованих вчителів для неповних середніх і середніх шкіл [Хоменко, 1938]. 11 квітня 1936 р. у Київському театрі опери та балету відбулися загальні збори вчителів, на яких виступив секретар ЦК КП(б)У П. Постишев [Збори вчителів, 1936]. Участь брали більше тисячі педагогів, щоб обговорити основні положення про підвищення зарплати вчителям. Невідомо чи був серед них і Ф. Редько, але, безсумнівно, знав про цей політичний захід.

Улітку 1936 р. в УСРР діяло 1879 середніх шкіл, директором однієї з яких був Ф. Редько, якому доводилося проводити атестацію вчителів, займатися підвищенням їхньої кваліфікації та організацією навчального і виховного процесу. Балансувати між предметним навчанням і його політично-ідеологічним забезпеченням виявилось складно, адже будь-яке відхилення означало персональну відповідальність директора. «Очищення» шкіл від педології, яке розпочалося у 1936 р., переросло у пошук «троцькістів», «буржуазних націоналістів», колишніх «махновців» і «петлюрівців» у роки великого терору. У квітні 1937 р. «націоналістичну контрабанду» шукали у київських школах № 110, 115 [Горбачов, 1937], відтак могли завітати і до директора Ф. Редька. У вересні, жовтні та грудні 1937 р. центральні газети України опублікували кілька викривальних статей поспіль про наявність «націоналістичної агентури фашизму» у Київському педагогічному інституті, у якому «не викладається історія більшовицької партії та лєнінізм» [Попова, 1937]. «Власкори», виконуючи соціальне замовлення, взялися за ідеологічну складову у діяльності факультетів педінститут, але існували базові проблеми – освітній рівень студентів та випускників. Ще восени 1934 р. його директор Т. П. Брауде констатував той факт, що «переважна більшість вступаючих не мають мінімуму знань», особливо з мови, позаяк «значний процент «незадовільно» падає навіть на тих, хто викладає мову у школі» [Брауде, 1934]. Серед його випускників у 1932 р. був Ф. Редько.

Хвиля масового терору змивала «націоналістичні рештки» старої партійно-радянської номенклатури в Україні. 22 грудня 1937 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення про звільнення В. Затонського з посади наркома освіти, а 22 січня 1938 р. – з усіх політичних посад як «ворога народу» [Лікарчук, 2002: 263]. Майже півроку Наркомос УСРР був «обезголовлений», тобто не мав свого наркома. Очевидно, враховуючи інтенсивність репресій і вибір потенційних жертв, охочих було мало. Відділ шкіл ЦК КП(б)У шукав кандидатів, тому що заступників наркома В. Затонського арештовували і відправляли до органів НКВС УСРР. Зупинилися на звичайному директоріві київської школи Ф. Редько. 23 березня 1938 р. він написав автобіографію, у якій зазначив, що він та його рідні (три сестри і брат) «ніяких політичних обвинувачень не мали і до відповідальності не притягалися» [ЦДАГОУ. Ф.1. Оп.6. Спр. 478. Арк.37]. 9 квітня парторганізація вчителів Кагановицького району м. Києва видала йому характеристику про те, що «ніяких коливань від генеральної лінії партії у т. Редька не було». Відділ шкіл ЦК КП(б)У також

.....
підтвердив: «перевіряли – нічого немає», тому «можна висунути на роботу заступника наркома освіти УРСР» [ЦДАГОУ. Ф.1. Оп.6. Спр. 478. Арк.23]. Отже, його рекомендували на посаду заступника наркома освіти. Однак 15 квітня 1938 р. відбулося засідання політбюро ЦК КП(б)У (прот. № 22), яке слухало питання про Ф. Редька і ухвалило затвердити його народним комісаром освіти УРСР. Лише 21 квітня політбюро скасувало своє попереднє рішення від 15 квітня, але призначило Ф. Редька першим заступником наркома освіти. Рік він працював під «орудом» наркома освіти Г. Хоменка.

Посада та повноваження зобов'язували діяти згідно з інструкціями, наказами наркома, політичними рішеннями політбюро і ситуаціями, яка в умовах перманентних репресій була вибуховою і небезпечною для звичайного вчителя середньої школи і заступника наркома освіти Ф. Редька. Він дотримувався усталеного службового курсу, тобто ніяких «ухилів» і «політичних хитань» від генеральної лінії партії. Йому довелося займатися атестацією вчителів, яку розпочали з ініціативи союзного уряду у травні 1936 р. і мали завершити до серпня 1938 р. Він знав стан шкіл і педагогічних колективів у Києві, які з острахом сприйняли атестацію. Проте у статті «комуністичної освіти» зазначив, що «вороги народу робили все для того, щоб скомпрометувати атестацію», але доблесні НКВС «викрили і розгромили ворожі гнізда в органах народної освіти» [Редько, 1938: 11, 24–25]. Із 172 тис. вчителів 1937/38 навчального року атестацію витримали 158 тис., а решті відхилили. Нарком освіти Г. Хоменко писав тоді, що школам не вистачає 15 тис. педагогів, а педагогічні виші могли дати лише половину фахівців із дипломами [Хоменко, 1938: 11, 15–18]. Під час політичних чисток і відвертого терору репресовано багато вчителів, тому і спостерігався «кадровий голод», не кажучи про рівень освітньої підготовки.

Діяльність наркома освіти Ф. Редька від 2 квітня 1939 р. до 28 травня 1940 р. висвітлювалася І. Лікарчуком, який зосередився на організаційно-освітніх заходах посадовця. Можна погодитися з ним про надмірний оптимізм молодого наркома стосовно збільшення контингенту учнів до 7 млн на 1932 р., тобто майже на 2 мільйони, але школам бракувало 28 тис. вчителів [Лікарчук, 2002: 274]. Нарком освіти засвоїв помилки попередника: не говорити про недоліки, не критикувати, не підкреслювати проблеми матеріального забезпечення радянської школи, а випромінювати оптимізм. Він пропонував об'єднати географічні й природничі факультети, щоб розширити спеціалізацію їхніх випускників. В ідеологічно-політичних кампаніях (соцзмагання, ударництво) нарком освіти плинув за генеральною партійною «течією», не виступав реформатором і запопадливим ініціатором. 22 червня 1939 р., як зазначає І. Лікарчук, нарком освіти підписав наказ про обговорення статті «Уроки судових процесів по справі Могилевської і Спичака», опублікованої на сторінках «Учительской газеты». Так, Ф. Редько негативно поставився до «наклепників», які «творили свою підлу роботу», але скільки фанатиків режиму тоді було, жертвами яких стали тисячі педагогів. Він підтримував репресії проти «ворогів народу» і «буржуазних націоналістів», тому його «засудження» цих «стікачів» стало швидше профілактичною дією для убезпечення самого себе. Однак у наказі пролунало однозначне рішення наркома до місцевих органів Наркомосу: вести рішучу боротьбу з тим, що «займаються наклепами та безпідставним охаюванням чесних людей» [Лікарчук, 2002: 277]. За ініціативи Ф. Редька, як слушно підкреслює І. Лікарчук, значно посилювався адміністративний контроль за роботою вчителя, який виявився в організації системи інспекторів, починаючи від Наркомосу і до районного відділу освіти. Вони перевіряли виконання директорами шкіл постанов партії, навчально-виховний стан тощо, а за службу отримували оклад – 450 руб. на місяць. Знадобився особистий досвід колишнього «культпропівеця», який наглядав за свіжістю «політичного духу» в освітніх закладах, а тому запровадив інститут високооплачених та ідеологічно ревнливих «наглядачів» за школою. Можливо, у цьому і полягала непохитність номенклатурного працівника Ф. Редька, якому вдавалося уникнути репресій і підозр.

Малодослідженою залишається роль наркома освіти у радянській духовній житті на західноукраїнських землях після їхнього приєднання до СРСР. Нарком освіти Ф. Редько займався реорганізацією системи освіти Західної України, її активною радянською та ідеологічною, але з використанням української мови, яка була зрозуміла мешканцям міст і сіл регіону. 15 листопада 1939 р. у Києві він став учасником «урочистого прийому» на честь делегації Західної України, яка їхала на позачергову сесію Верховної Ради СРСР до Москви [Марочко, 2019: 281, 418]. Він опинився не лише серед делегатів, а поряд із новими політичними лідерами УРСР – М. С. Хрущовим, Л. Р. Корнійцем, М. С. Гречухом, М. О. Бурмистенком та іншими. Сучасні дослідники соціально-політичних і соціально-економічних трансформацій у західному регіоні тих років вважають, що «радянська система освіти на західноукраїнських землях мала стратегічним завданням перетворення місцевої школи в ідеологічний засіб утвердження комуністичного режиму, русифікації українського населення, виховання громадян, насамперед дітей і молоді, в дусі комуністичної ідеології, відданості комуністичним доктринам

СРСР» [Кравчук, 2017: 365-395]. Наркомос УСРР займався уніфікацією системи національної освіти на теренах Західної України, ліквідацією приватних шкіл.

Приєднання західноукраїнських земель до складу УСРР і поява нових організаційних, політичних, ідейно-виховних завдань, які постали перед Наркомосом та особисто перед наркомом освіти Ф. Редьком, виявилися для них непосильними. Відрядження до регіону близько 5 тис. радянських освітян не зарадили проблемам, які там існували, особливо у галузі культурного і духовного життя. Нарком освіти не виконав тих зобов'язань, які він брав на себе, коли обійняв високу посаду до «визвольного походу» СРСР на Захід, а додаткові і реальні протиріччя з «приєднанням» лише ускладнили його номенклатурне становище. 28 травня 1940 р. Ф. Редька звільнили з посади наркома освіти за «незадовільні» підсумки роботи у 1939/40 навчальному році [Лікарчук, 2002: 274 -275], але його призначали заступником голови Раднаркому УСРР. Дивовижне зміщення через номенклатурне підвищення, але наприкінці 30-х рр. кадрові зміни в уряді УСРР відбувалися швидко: за 1937–1939 рр. тричі змінювали голову Раднаркому України, а з двома останніми (Д. С. Коротченком і Л. Р. Корнійцем) встиг попрацювати Ф. Редько.

Висновки. Отже, політична біографія Ф. Редька була типовою, враховуючи його соціальне походження, ідеологічні пріоритети і професійний фах. Він був частиною системи та її продуктом, служив їй вірою і правдою, не займався «ідеологічними ухилами», а коливався разом із генеральною лінією партії, демонструючи службовий прагматизм, організаційні здібності і політичну зрілість, незважаючи на відносно молодий вік. Політична посада наркома зумовила його особисту участь у кадрових чистках апарату Наркомосу освіти УСРР та освітніх установ, про що свідчать історичні документи і його публічна позиція. Фактично і суто історично Ф. Редько виявився першим наркомом освіти, якому довелося займатися радянською культурно-освітніх установ Західної України, яку приєднали у 1939 р. до УСРР. Ця сторінка його політичної і професійної біографії залишається найменш дослідженою. Можливо, недостатня реформаторська активність у цій царині стала однією з причин його звільнення у травні 1940 р. Загадковими є обставини номенклатурного стрибка від директора школи до заступника і згодом наркома освіти радянської України. Київські освітяни, особливо директори шкіл, ставали жертвами політичних репресій, які оминули молодого директора школи № 130 м. Києва. Він не був орденоносцем, але своїми повсякденними зусиллями служив ідеологічному ордену – більшовицькій партії. За вірну службу і відданість поступово піднімався владними сходами до політичного Олімпу. У цьому є певна феноменальність особи Ф. Редька.

Подяка. Висловлюю щире вдячність членам редколегії за конструктивні поради, надані в процесі підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримував фінансової допомоги для проведення дослідження і публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Борисов, М.** (1937). Потурають націоналістам. *Комсомолец України*. 30 жовтня.
- Брауде, Т.** (1934). Країні – висококваліфікованих педагогів. *Комсомолец України*. 21 жовтня.
- Гашмаділов, Г.** (1936). Щодня піклуватися про молодого вчителя. *Комуніст*. 4 січня.
- Голод...** (2002). Голод 1932–1933 років на Черкащині. Документи і матеріали. Черкаси, 224 с.
- Голод...** (1990). Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. К.: Політвидав, 605 с.
- Голод...** (2003). Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. К.: Наукова думка, 886 с.
- Горбачов, Я.** (1937) Буржуазні націоналісти в ролі педагогів. *Більшовик*. 7 квітня.
- Затонський, В.** (1937). До іспитів у політехнічній школі. *Вісті ВУЦВК*. 21 квітня.
- Збори вчителів...** (1936). Збори вчителів столиці. *Комуніст*. 12 квітня.
- Знищити...** (1936). Знищити наслідки псевдонауки педології до кінця. *Комсомолец України*. 27 серпня.
- Каневський, Л.** (1937). Перші підсумки атестації учителів. *Чорноморська комуна*. 8 квітня.
- Класовий ворог...** (1934). Класовий ворог в стінах Уманського педтехнікуму. *Молодий пролетар*. 4 березня.
- Кравчук, Л. В.** (2017) Суспільно-політичні та соціально-економічні трансформації на Тернопільщині (вересень 1939 – червень 1941 рр.). Тернопіль: ТДМУ, 600 с.
- Лікарчук, І. Л.** (2002). Міністри освіти України: В 2-х т. Т.1. (1917–1943 рр.). Монографія. Київ: Видавець Ешке О. М., 328 с.
- Лозицький, В. С.** (2005). Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). Київ: Генеза, 368 с.
- Марочко, В. І., Хілліг, Г.** (2003). Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941). Київ: Науковий світ, 302 с.
- Марочко, В. І.** (2019). Олександр Довженко: Зачарований Десною. Київ: Парлам. Вид-во, 576 с.

-
- Освітняни...** (2009). Освітняни Черкащини – жертви радянського тоталітарного режиму: документальне видання. Черкаси: Брама України, 272 с.
- Повсякденно...** (1936). Повсякденно дбати про вчителя. *Комуніст*. 10 січня.
- Попов, А.** (1937). Викорчувати кубло націоналістичної агентури фашизму в педагогічному інституті. *Пролетарська правда*. 1937. 27 вересня.
- Про преміювання...** (1935). Про преміювання кращих педагогів, піонервожатих та директорів шкіл України. *Вісті ВУЦВК*. 27 червня.
- Про педологічні...** (1936). Про педагогічні викривлення в системі нарком осів. Постанова ЦК ВКП(б). *Комуніст*. 5 липня.
- Про викладання...** (1934). Про викладання громадянської історії в школах СРСР. *Більшовик*. 17 травня.
- Про здійснення...** (1936). Про здійснення постанови Центрального виконавчого комітету і Ради Народних Комісарів Союзу РСР «Про персональні звання для вчителів початкових і середніх шкіл». Постанова РНК УСРР і ЦК КП(б)У. *Комуніст*. 12 квітня.
- Редько, Ф. А.** (1938). До підсумків атестації вчителів. *Комуністична освіта*. 11. С.24–25.
- Солдатенко, В. Ф.** (2002). Незламний. Життя і смерть Миколи Скрипника. Київ: «Книга пам'яті України», 352 с.
- Українська...** (2012). Українська інтелігенція і влада: Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. Київ: Темпора, 756 с.
- Хоменко, Г.С.** (1938). Вища школа і підготовка радянських спеціалістів. *Комуністична освіта*, 11, С.15–18.
- ЦДАВОУ** – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

Николай Виговский

Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова
доктор исторических наук, профессор

Федор Редько: от директора киевской школы к наркому просвещения Украины

Аннотация. В статье освещены основные этапы профессионально-трудовой и политической деятельности шестого наркома просвещения советской Украины Федора Андреевича Редько в 20–30-е гг. **Цель статьи.** Привлечь и проанализировать неизвестные документальные источники, определить служебное положение Редько по сравнению с его предшественниками – наркомами просвещения, учитывая, что четверо из них были известными политиками, а двое (он и Г. Хоменко) – из системы образования. **Методологию исследования** составляют общенаучные (структурно-функциональный, анализа и синтеза), научно-исторические (сравнительный, хронологический, исторической биографистики) методы. Частично использован статистический метод. События рассматриваются с позиции объективизма и историзма. **Научная новизна.** Впервые привлечены неизвестные исследователям архивные документы, которые касаются раннего периода биографии Редько, его социального происхождения, начальной трудовой, политической и педагогической деятельности. **Выводы.** Подчеркнуто, что политическая характеристика Редько была безупречной: никакого участия в антисоветских течениях и партиях. Крестьянин по социальному происхождению. В 20-е гг. занимался пропагандой идей большевизма в системе просвещения и культуры, имел высшее педагогическое образование. Он принадлежал к новому поколению партийной и советской номенклатуры в Украине, а «старая» уже была репрессирована. Феномен Редько состоит в том, что в годы террора наркомом просвещения стал рядовой директор киевской школы. Его кандидатуру избрал и утвердил обновленный состав политбюро ЦК КП(б)У, в котором появились бывшие руководители районных или областных органов власти. Они не критиковали генеральную линию партии, не состояли в оппозиции к Сталину, всецело соглашались с его внешней и внутренней политикой. Нарком Редько исполнял функции политического комиссара в системе просвещения, постоянно подчеркивал свою приверженность идеологии большевизма, колеблясь вместе с линией партии, что сохранило его от репрессий. Отличительной чертой Редько по сравнению с его предшественниками, кроме подчеркнутого, было личное участие в реорганизации системы образования Западной Украины, ее идеологизации и советизации. Он продолжал реформирование средней и высшей школы в УССР, но не все ему удалось, что стало причиной увольнения в мае 1940 г.

Ключевые слова: Народный комиссариат просвещения УССР, нарком просвещения Ф. Редько, педагогика, начальная и средняя школа, директор школы, УССР, политические репрессии, высшая школа, советская система образования, Западная Украина.

Mykola Yu. Vyhovskyi

National Pedagogical Dragomanov University
Dr (History), Professor (Ukraine).

Fedir Redko: From the Director of the Kyiv School to the People's Commissar of Education of Ukraine

Abstract. The article highlights the main stages of professional, labor and political activity of the sixth People's Commissar of Education of Soviet Ukraine F.A. Redko in the 1920–1930's. **Purpose of the article.** Involve and analyze unknown sources, identify differences in the figure of F. Redko among the six People's Commissars of Education of the interwar period, considering that four of them were party functionaries, and the last two came from educational institutions. **The research methodology** consists of general scientific methods (structural and functional, analysis and synthesis), scientific-historical (comparative, historical biography). Events and phenomena are considered from the standpoint of historicism, objectivity. The statistical methods are partially used. **Scientific novelty.** For the first time, there are used the unknown archive documents, which are related to the early stage of F. Redko biography, his social origin, and also pedagogical activities before appointment to the post of People's Commissar of Education. **Conclusion.** It is indicated that F. Redko's political characterization was impeccable: no participation in anti-Soviet movements and parties. Peasant by social origin. In the 1920's he promoted the ideas of Bolshevism in educational and cultural institutions, and had a higher pedagogical education. He belonged to the new soviet party nomenclature in the Ukrainian SSR, and the old one was repressed. The director of the Kyiv school became the People's Commissar of Education. The phenomenon of the nomenclature assignment during the years of great terror. His candidacy was elected and «approved» by a completely renewed squad of the Politburo of the Central Committee of the CP(B)U, that is, the young generation of Ukrainian Soviet figures. They did not criticize the general line of the party, did not belong to the opposition, did not support Stalin's opponents, and fully agreed with his domestic and foreign policies. Educator F. Redko served as political commissar of the Soviet education system in the second half of the 1920's. His social background and maximum adherence to ideological principles saved him from repression. People's Commissar for Education F. Redko was engaged in reforming of higher and secondary school in Ukraine, the Sovietization of the new system in the western regions connected to the Ukrainian SSR. The position of People's Commissar of Education was political, so his activities took place in the coordinate system of Bolshevik ideology. He was its propagandist and a conscious supporter.

Key words: People's Commissariat of Education of Ukrainian SSR, People's Commissar of Education, F. Redko, pedagogy, primary and secondary school, director of school, Ukrainian SSR, political repressions, high school, Soviet education system, Western Ukraine.

References:

- Borysov, M.** (1937). Poturayut nazionalistam [Indulge nationalists]. *Komsomolezj Ukrainy*. 30 zhovtnja [in Ukrainian].
- Braude, T.** (1934). Krajni – vysoko kvalifikovanykh pedagogiv [Countries – highly qualified teachers]. *Komsomolezj Ukrainy*. 21 zhovtnja [in Ukrainian].
- CDAVOU** – Centralnyj derzhavnyj arkhiv vyshhykh orghaniv vlady i upravlinnja Ukrainy [Central State Archive of the highest authorities and administration]. [in Ukrainian].
- Hashmandilov, G.** (1936). Shchodnja pikluyatsja pro molodoho vchytelja [Take care of the young teacher every day]. *Komunist*. 4 sichnja [in Ukrainian].
- Holod...** (1990). *Holod 1932–1933 rokiv v Ukraini: ochyma istorykiv, movoyu dokumentiv* [The famine of 1932–1933 in Ukraine: through the eyes of historians, in the language of documents]. Kyjiv: PolitydavUkrainy, 605 s. [in Ukrainian].
- Holod...** (2002). *Holod 1932–1933 rokiv na Cherkashchyni. Dokumenty i materialy* [The famine of 1932–1933 in the Cherkasy region. Documents and materials] Cherkasy, 224 s. [in Ukrainian].
- Holod...** (2003). *Holod 1932–1933 rokiv v Ukraini: prychny i naslidky* [The famine of 1932–1933 in Ukraine: causes and consequences]. Kyjiv: Naukova dumka, 886 s. [in Ukrainian].
- Horbachov, J.** (1937). Burshuasni nazionalisty u roli pedagogiv [Bourgeois nationalists in the role of teachers]. *Bilshovyk*. 7 kvitnja [in Ukrainian].
- Kanevsjkyi, L.** (1937). Pershi pidsumky atestaziji uchyteliv [The first results of teacher certification]. *Chornomorsjka komuna*. 8 kvitnja [in Ukrainian].
- Khomenko, G. S.** (1938). Vyshcha shkola i pidhotovka radjansjkykh specialistiv [Higher school and training of Soviet specialists]. *Komunistychna osvita*. 11. 15–18. [in Ukrainian].
- Klasoviy voroh...** (1934). Klasoviy voroh v stinakh Umansjkooho pedtekhnikuma [Class enemy within the walls of Uman Pedagogical College]. *Molodiy proletar*. 4 beresnja [in Ukrainian].

-
- Kravchuk, L. V.** (2017). *Suspiljno-politychni ta sozjalno-ekonomichni transformaziji na Ternopilshchyni (veresenj 1939 – chervenj 1941 rr.) [Socio-political and socio-economic transformations in Ternopil region (September 1939 - June 1941)]*. Ternopilj: TDMU, 600 s. [in Ukrainian].
- Likarchuk, I. L.** (2002). *Ministry osvity Ukrainy: U 2-kh t. T.1. (1917–1943) [Ministers of Education of Ukraine: In 2 vols. Vol.1. (1917–1943)]*. Kyjiv:Vydavezj Eshko O.M., 328 s. [in Ukrainian].
- Losyzjkiy, V. S.** (2005). *Politburo ZK Kompartiji Ukrainy: istorija, osoby, stosunky (1918–1991) [Politburo of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine: history, persons, relations (1918–1991)]*. Kyjiv: Genesa, 368 s. [in Ukrainian].
- Marochko, V. I.** (2019). *Oleksander Dovshenko: Zacharovaniy Desnoju [Alexander Dovzhenko: Enchanted by Desna]*. Kyjiv: Parlament. vydav, 576 s. [in Ukrainian].
- Marochko, V. I., Hillig, G.** (2003). *Represovani pedagogy Ukrainy: zhertvy politychnoho teroru (1929–1941) [Repressed teachers of Ukraine: victims of political terror (1929–1941)]*. Kyjiv: Naukovij svit, 302 s. [in Ukrainian].
- Osvitjany...** (2009). *Osvitjany Cherkashchyny – zhertvy radjansjkogo reshymu: dokumentaljne vydannja [Educators of Cherkasy region – victims of the Soviet totalitarian regime: a documentary edition]*. Cherkasy: Brama Ukrainy, 272 s. [in Ukrainian].
- Popov, A.** (1937). *Vykorchuvaty kublo nazionalistychnoji agentury fashysmu u pedagogichnomu instytuti [Eradicate the hut of the nationalist agency of fascism in the pedagogical institute]. Proletarsjka pravda, 27 veresnja [in Ukrainian]*.
- Povsjakdenno...** (1936). *Povsjakdenno dybaty pro vchytelja [Take care of the teacher every day]. Komunist. 10 sichnja [in Ukrainian]*.
- Pro pedolofichni...** (1936). *Pro pedolofichni vykryvlennja u systemi narkomosiv. Postanova ZK KP(b)U [On pedagogical distortions in the system of the People's Commissar. Resolution of the Central Committee of the CPSU(b)]. Komunist. 5 lypnja [in Ukrainian]*.
- Pro premijuvannja...** (1935). *Pro premijuvannja krashchykh pedagogiv, pionerovzhatykh ta dyrektoriv shkil Ukrainy [On awarding the best teachers, pioneers and school principals of Ukraine]. Visti VUZVK. 5 lypnja [in Ukrainian]*.
- Pro vykladannja...** (1934). *Pro vykladannja hromadjansjkoi istoriji u shkolakh [On the teaching of civic history in schools of the USSR]. Bilshovyk.17 travnja [in Ukrainian]*.
- Pro zdjsnennja...** (1936). *Pro zdjsnennja postanovy ZVKIRNK Sojusu RSR «Pro personaljni zvanja dlja vchyteliv pochatkovykh i serednykh shkil». Postanova RNK USSR I ZK KP(b)U [On the implementation of the resolution of the Central Executive Committee and the Council of People's Commissars of the USSR «On personal titles for teachers of primary and secondary schools». Resolution of the SNC of the USSR and the Central Committee of the CP(b)U]. Komunist. 12 kvitnja [in Ukrainian]*.
- Redjko, F. A.** (1938). *Do pidsumkiv atestaziji vchyteliv [To the results of teacher certification]. Komunistychna osvita. 11. 24 –25.*
- Soldatenko, V. F.** (2002). *Neslamnyi. Zhyttja i smertj Mykoly Skrypnyka [Unbreakable. Life and death of Mykola Skrypnyk]*. Kyjiv: Knyha pamjati Ukrainy, 352 s. [in Ukrainian].
- Ukrainsjka...** (2012). *Ukrainsjka inteligenzija i vlada: zvedennja sekretneho viddilu DPUUSRR 1927–1928 rr. [Ukrainian intelligentsia and government: Compilation of the secret department of the DPU of the USSR in 1927–1929]*. Kyjiv: «Tempora», 756 s. [in Ukrainian].
- Zatonsjkiy, V.** (1933). *Do ispytiv u politekhnichnij shkoli [Before exams at the Polytechnic School]. Visti VUZVK. 21 kvitnya [in Ukrainian]*.
- Zbory vchyteliv...** (1936). *Zbory vchyteliv stolyzi [Meeting of teachers of the capital]. Komunist. 12 kvitnya [in Ukrainian]*.
- Znyshchyty...** (1936). *Znyshchyty naslidky psevdonauky pedologii do kinzja [To destroy the consequences of the pseudoscience of pedology to the end]. Komsomolezj Ukrainy. 27 serpnja [in Ukrainian]*.

Статтю надіслано до редколегії 10.07.2021 р.
Статтю рекомендовано до друку 13.08.2021 р.

Віра Волониць

Маріупольський державний університет
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
e-mail: v.volonits@mdu.in.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2908-0019>

Система охорони здоров'я в УРСР та спроби її реформування

Анотація. Метою статті є охарактеризувати в історичній ретроспективі шляхи оновлення системи охорони здоров'я в Українській РСР. **Методологічною основою** дослідження стали принципи об'єктивності, історизму та системності із застосуванням загальнонаукових методів аналізу, синтезу, узагальнення і поєднанням зі спеціально-історичним (хронологічним) методом. **Наукова новизна публікації** полягає у комплексному аналізі вітчизняної системи охорони здоров'я та шляхів її реформування у радянський період. З метою розширення дослідницьких перспектив до низки актуальних проблем історії України запропоновано долучити проблематику становлення, розвитку, спроб реформування системи охорони здоров'я. **Висновки.** Радянська модель системи охорони здоров'я, сформована в умовах жорсткого державного регулювання, яка відрізнялася єдиним можливим джерелом бюджетного фінансування, безкоштовністю, загальнодоступністю, частково виправдовувала себе за умов суттєвих суспільно-політичних та масштабних біологічних викликів. Вона уможливила зниження смертності, запровадивши профілактичні та протиепідемічні заходи, та надала доступ населенню до медичних послуг у найбільш віддалених районах країни. Проте всі ці здобутки, за умов екстенсивного типу розвитку медичної сфери, переважно кількісного зростання показників та хронічного недофінансування, дуже швидко зійшли нанівець, а система засвідчила свою неефективність та не відповідність вимогам часу. Частково усвідомлюючи всі ризики, які можуть призвести до кризи системи, радянське керівництво вдалося до декількох спроб призупинити неминучі деструктивні процеси. На жаль, більшість прийнятих рішень щодо розширення можливих шляхів фінансування, підвищення статусу первинної амбулаторно-поліклінічної ланки, запровадження обмежених ринкових механізмів, мали переважно декларативний характер, оскільки залишалось невирішеним найважливіше питання – усунення залишкового принципу фінансування галузі.

Ключові слова: охорона здоров'я, система М. Семашка, новий господарський механізм, територіальне медичне об'єднання.

Постановка проблеми. Охорона здоров'я є соціальнозначущою сферою діяльності суспільства, що водночас належить до однієї з пріоритетних функцій гуманітарного напрямку будь-якої цивілізованої держави. Сучасний процес реформування медицини як соціального інституту українського суспільства є постійним предметом жвавих дискусій медиків, економістів, соціологів, політологів та всієї свідомої інтелектуальної спільноти, і не тільки. Труднощі, супутні її реформуванню, мають особливе значення, оскільки можуть продукувати ризики національній безпеці держави та здоров'ю нації загалом.

Сьогодні проблема перезавантаження медичної сфери набуває особливої актуальності з огляду на ті глобальні виклики, перед якими постало людство, й наша країна зокрема, особливо у зв'язку з пандемією коронавірусної інфекції COVID-19.

Раптовість виникнення та швидкість поширення захворювання продемонстрували, що система охорони здоров'я України зовсім не готова до масштабної пандемії. Це не дивно, адже за роки незалежної України держава не змогла реалізувати медичну реформу, фінансування цієї галузі здійснювалось чи не за залишковим принципом, у тому числі по статтях медичної науки, ургентної, лікувальної та реабілітаційної медицини, на зарплати медикам. Проте заради об'єктивності слід зазначити, що в період пандемії у системах охорони здоров'я провідних європейських країн теж виявилось безліч проблем і недоліків.

Органи публічної адміністрації, медична спільнота та провідні фахівці у галузі медичного менеджменту під час швидкого поширення епідемії змушені були активно реагувати та вдаватися до певних дій щодо посилення спроможності системи охорони здоров'я. Загострення проблем змусило звернути увагу держави та громадськості на стан медичної галузі. У черговий раз постали питання реформування системи, соціального захисту медичних працівників, підняття престижності їхньої праці, кадрове забезпечення, а також відновлення системи протиепідемічного захисту та оптимізації мережі інфекційних лікарень тощо.

Однак усі проблеми, які проявилися в екстремальних умовах, існували у прихованому стані не одне десятиліття, тому доречно звернутися до історичного досвіду функціонування та реформування національної системи охорони здоров'я.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Стан наукової розробки теми має спорадичний характер, оскільки актуалізована проблематика згадується у незначній за кількістю науковій історичній літературі. Відчувається брак системних та ґрунтовних праць, що надали б можливість з'ясувати процес становлення та розвитку медичної галузі в Україні новітньої доби.

Наразі є лише поодинокі роботи, присвячені розгляду проблеми в межах історії вітчизняної медицини [Ганіткевич & Голяченко, 2004; Ціборовський, 2012; Гринзовський, 2013], або політико-правового регулювання сфери охорони здоров'я 20–30-х рр. [Адамська, 2011; Мельничук, 2016; Мельничук, 2006].

Стан сфери охорони здоров'я в пізнорадянський час та в незалежній Україні в контексті реформаційних процесів розглядається лише в окремих наукових статтях [Ковпак, 2015; Шевченко, 2016; Янчук, Кузніченко & Околович, 2018].

Джерела, використані в публікації, переважно представлені нормативно-правовими актами і розпорядчими документами міністерств та інших центральних органів виконавчої влади.

Дослідження ставить **за мету** охарактеризувати в історичній ретроспективі спроби оновлення системи охорони здоров'я в УРСР.

Виклад основного матеріалу. Основи організації та функціонування всієї медичної галузі радянської та пострадянської України сягають корінням запровадженої ще у 1930-х роках так званої «системи М. Семашка», яка прийшла на зміну потужній первинній ланці – інституту земських лікарів, інституту, що надавав можливість здійснювати спеціалізовану та висококваліфіковану медичну допомогу. Проте на початку та в першій третині ХХ ст. доступ до медичної допомоги був доволі обмежений, люди масово помирили від інфекційних та інших хвороб.

Гуманітарна катастрофа, яка спричинилася наслідками військових дій на українських землях, виявила низку недоліків управління медичною галуззю та спонукала до пошуків нової моделі організації охорони здоров'я. Концепція створення централізованої і безкоштовної системи охорони здоров'я, сформульована і всебічно розроблена М. О. Семашко, була покладена в основу державної соціальної політики і реалізована в СРСР.

Зміни системи охорони здоров'я в 1917–1920-ті рр. відбувалися на основі чотирьох організаційних принципів: 1) державний характер; 2) профілактика; 3) участь населення в охороні здоров'я; 4) єдність медичної науки і практики [Сорокіна, 2008 : 128].

Головною складовою, за новою системою управління галуззю, ставала лікарня на районному рівні, в якій надавалася допомога практично при усіх нозологіях (захворюваннях). До того ж первинна ланка значною мірою інтегрувалася до складу такої лікарні. Втім зберігалися фельдшерсько-акушерські пункти у сільській місцевості та пункти невідкладної допомоги при поліклініках. Дільничний терапевт поступово бере на себе функції обслуговування нескладних випадків захворювання та за потреби – направлення пацієнтів до районної лікарні [Васкес Абанто, 2013: 99].

Внаслідок реформи була побудована централізована система медичних установ: фельдшерсько-акушерський пункт – сільська дільнична лікарня – дільнична поліклініка – районна лікарня – міська лікарня – обласна лікарня – спеціалізований інститут. Реалізація державної політики у галузі охорони здоров'я покладалась на Народний комісаріат охорони здоров'я [О Народном Комиссариате, 1919 : 60].

Частиною другою статті 120 Конституції Союзу РСР 1936 року гарантувалося право на безоплатну медичну допомогу [Конституція, 1936]. Окрім цього, система передбачала, що медицина і фармація на території СРСР націоналізуються і стають власністю держави, заборонялася будь-яка приватна медична практика; декларувалося, що держава гарантує і забезпечує всі верстви населення повним обсягом усіх видів медичної допомоги, лікування в медичних закладах, забезпечення ліками і вакцинами для профілактичних щеплень [ЦДАВОУ. Ф.1. Оп. 20. Спр. 359. Арк. 251].

Нова радянська система охорони здоров'я поступово створювала умови для зниження смертності населення, дала можливість охопити медичними послугами населення віддалених сільських районів, запровадити профілактику, вакцинацію, натомість іншим наслідком змін стало систематичне знищення лікарської інтелігенції та пониження престижу професії лікаря взамін на робітничу.

Незважаючи на всі зусилля, М. О. Семашкові так і не вдалося організувати єдину систему охорони здоров'я. Відомчі медичні установи, які функціонують дотепер, зберегли армія, номенклатурна еліта, залізничники, шахтарі й багато інших відомств. У той же час нова

радянська модель мала низку позитивних аспектів, які давали змогу забезпечити достатній рівень медичного обслуговування, а саме: дотримання затверджених протоколів лікування хвороб; тривалу роботу дільничних лікарів на місцях із володінням інформації про історію хвороб своїх пацієнтів, що наближало їхню функцію до функції сучасних сімейних лікарів. [Яковенко, 2019 : 5].

За роки другої (1933–1937) та третьої (1938–1942) п'ятирічок нових лікарень та амбулаторій в Україні практично не будувалося. Використовувалися фонди приміщень дореволюційних міських та земських лікарень.

По закінченню Другої світової війни згідно з прийнятим у 1946 році п'ятирічним планом (1946–1950) відбудови народного господарства розпочалося відновлення зруйнованих медичних закладів, збільшення кількості лікарняних ліжок, дитячих та жіночих консультацій, молочних кухонь тощо. Окрім цього, відбулося організаційно-структурне реформування органів, що забезпечували державну політику охорони здоров'я. Так, Законом Союзу РСР «Про перетворення Ради Народних Комісарів СРСР в Раду Міністрів СРСР і Рад Народних Комісарів союзних і автономних республік в Ради Міністрів союзних і автономних республік» від 15 березня 1946 р. започатковано регламентацію змін в організації структури медичної системи. Народний комісаріат охорони здоров'я СРСР був перетворений в Міністерство охорони здоров'я СРСР (далі – МОЗ СРСР), Наркомати охорони здоров'я союзних і автономних республік – у Міністерства охорони здоров'я союзних і автономних республік [Мандельштам, 1956 : 77–78].

З метою покращення діагностичної та лікувальної роботи у 1947 році були об'єднані поліклініки зі стаціонарами. Рішення про це прийнято в травні 1947 року на Московській нараді активу працівників охорони здоров'я, після доповіді новопризначеного в лютому того року міністра охорони здоров'я СРСР Є. І. Смирнова. Такі зміни зумовлені тим, що в діяльності лікувально-профілактичних установ виявилися суттєві недоліки. Лікарі амбулаторій і поліклінік, які працювали у відриві від стаціонарів, не мали можливості отримати необхідну клінічну підготовку. Передбачалося, що внаслідок цих змін покращиться госпіталізація хворих, зменшиться відсоток помилок у діагностиках, будуть створені умови для підвищення якості лікувально-профілактичної роботи. Ще однією причиною цих змін була необхідність своєрідної «конверсії медицини», коли кадровий склад цивільної медицини мав поповнюватися за рахунок лікарів, які отримували досвід військової медицини [Давыдова, 2015 : 166].

Реалізація затвердженого рішення мала розпочатися наприкінці 1947 року і тривати аж до кінця 1950 року. Проте вже на кінець 1949 року стало зрозуміло, що процес об'єднання лікувальних закладів з амбулаторно-поліклінічними йде повільно, тому, задля прискорення цього процесу та покращення медичного обслуговування Радою Міністрів СРСР 31 жовтня 1949 р. прийнято постанову № 5036 «Про впорядкування мережі та встановлення єдиної номенклатури закладів охорони здоров'я».

Постановою визначалося, що: остаточне об'єднання медичних установ повинно відбутися до 1 січня 1952 р.; Державній штатній комісії при Раді Міністрів СРСР доручено розробити відповідно до нової номенклатури нові типові штати адміністративно-господарського персоналу та подати пропозиції щодо встановлення посадових окладів керівному складу об'єднаних установ; набував правового врегулювання статус медичних закладів, які знаходилися у подвійному підпорядкуванні МОЗ та інших міністерств, зокрема, Міністерства збройних сил СРСР, Міністерства внутрішніх справ СРСР, Міністерства державної безпеки СРСР і Міністерства шляхів сполучення [Постановление Совмина СССР, 1949].

На виконання цієї постанови видано наказ МОЗ СРСР № 870 від 21 листопада 1949 р., яким запроваджено нову номенклатуру лікувально-профілактичних установ, та відповідно до потужностей та кількості ліжок встановлено їхні типові категорії. Зокрема, пункт 3 наказу визначав, що об'єднаними лікувально-профілактичними закладами є: лікарня з поліклінікою; лікарня при промисловому підприємстві, що входить до складу медико-санітарної частини з поліклінікою; дитяча лікарня з дитячою консультацією, дитячою поліклінікою; пологовий будинок з жіночою консультацією; диспансер з відповідним стаціонарним закладом [Приказ Министерства , 1949].

У процесі реорганізації переглядалися межі лікарських дільниць, встановлювалися єдині територіальні дільниці для дорослого і дитячого населення. Втім територіальна розпоршеність медичних закладів, які мали об'єднуватися, у багатьох українських містах ускладнювала роботу лікарям, оскільки дія дволанкового принципу щоденної роботи в стаціонарі та поліклініці, слабкорозвинута система громадського транспорту післявоєнних років, обумовлювали проблеми в доїзді на роботу в стаціонар. А відтак лікарі та молодший медичний персонал відчували незручності через необхідність подолання великих відстаней між поліклінікою і стаціонаром.

Зрозуміло, що за умови планової економіки після такого структурного об'єднання фінансові органи починали формувати економічні показники з розрахунку на лікарняне ліжко-місце, що вже в той час зумовило появу кадрової проблеми та гальмувало розвиток

.....
матеріальної бази медичних закладів. Проте, незважаючи на всі недоліки реформи Є. І. Смирнова, вона виявилася необхідною, оскільки надавала можливість лікарям поліклінік підвищувати кваліфікацію та здобувати досвід лікування пацієнтів в умовах стаціонару.

Варто зазначити, що у перші післявоєнні роки унаслідок війни, повоєнного голоду та масових людських переміщень відбувся сплеск соціально-небезпечних інфекційних захворювань і насамперед туберкульозу. З метою подолання цієї проблеми у 1948 р. розроблено розгорнуту програму заходів щодо зниження захворюваності на туберкульоз. З 01 січня 1949 р. в УРСР введено обов'язкову протитуберкульозну вакцинацію новонароджених у міських пологових будинках і відділеннях, у сільських районних лікарнях, а також масову вакцинацію дитячого контингенту.

У післявоєнні роки, а саме у 1949 р., розпочато створення обласних лікарень, які мали виконувати функцію територіальних організаційно-методичних центрів і лікувальних установ для найбільш важких хворих із районів. На ці лікарні також покладалось керівництво медичним забезпеченням сільського населення. Так, сформовано трирівневу систему медичної допомоги: 1) лікарські дільниці; 2) районні і міські лікарні; 3) обласні лікарні [Білоус, 2019 : 204]. Звичайно, ці зміни мали передбачати наявність спеціальних приміщень, яких було замало у повоєнні роки, тому використовували вцілілі старі довоєнні фонди.

Не можна залишити поза увагою і те, що фонд приміщень колишніх старих, ще земських лікарень, та більш-менш пристосованих для такої функції будівель активно експлуатувався майже до 1960-х років. Саме такі лікарні переважно й забезпечували потребу в ліжко-місцях у перше післявоєнне десятиліття, оскільки нові приміщення для лікарень, поліклінік, амбулаторій не будувалися.

У 1960-ті рр. розвиток радянської системи охорони здоров'я в Україні був пов'язаний з розширенням мережі медичних установ, створенням і зміцненням спеціалізованих служб, забезпеченням населення швидкою та невідкладною медичною, рентгенорадіологічною допомогою [Постановление ЦК КПСС, 1960].

Суттєве значення мало прийняття у грудні 1969 р. Закону СРСР «Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про охорону здоров'я», який забезпечував взаємозв'язок і взаємозалежність законодавства СРСР і союзних республік та відповідність республіканського законодавства загальносоюзному [Закон СССР, 1969]. Цей акт містив базові правові норми щодо регулювання суспільних відносин у сферах: заняття медичною і фармацевтичною діяльністю; забезпечення санітарно-епідемічного благополуччя населення; лікувально-профілактичної допомоги населенню; охорони материнства і дитинства тощо [Основы законодательства, 1979].

Важливою частиною правової політики в частині реалізації організаційних заходів став поділ компетенції союзних і республіканських органів управління охороною здоров'я. Союзні республіки отримали право розробляти та затверджувати республіканські плани розвитку охорони здоров'я, проводити оздоровчі заходи, здійснювати керівництво органами і установами охорони здоров'я, приймати законодавчі акти в галузі охорони здоров'я [Постановление ЦК КПСС, 1968].

У 1970-ті роки унаслідок прийняття постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 22 вересня 1977 р. № 870 «Про заходи по дальшому поліпшенню народної охорони здоров'я» та прийняття на її виконання постанови ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР від 22 листопада 1977 р. № 570 «Про організацію виконання в республіці постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 22 вересня 1977 р. № 870 «Про заходи по дальшому поліпшенню народної охорони здоров'я» вперше радянською владою розпочато будівництво нових лікарняно-амбулаторних комплексів на 200–300 і більше ліжок [Про організацію виконання, 1977]. Так, пунктом 12 постанови ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР від 22 листопада 1977 р. № 570 дозволено міністерствам і відомствам УРСР, виконкомам обласних, Київської і Севастопольської міських Рад народних депутатів здійснювати з 1978 року будівництво нових, розширення і реконструкцію чинних медико-санітарних частин і поліклінік для працівників підприємств, які будуються, розширюються і реконструюються, за рахунок капітальних вкладень, що виділяються на будівництво об'єктів виробничого призначення. Затрати на цю мету мали передбачати у зведених кошторисах на будівництво, розширення і реконструкцію підприємств. Крім цього, постановою зобов'язано місцеві органи виконавчої влади (з 1978 року) передбачати в планах спрямування капіталовкладень найперше на будівництво амбулаторно-поліклінічних закладів, пологових будинків, дитячих, центральних районних, великих багатопрофільних і спеціалізованих лікарень.

Постанова орієнтувала до «більш ефективного використання ліжкового фонду лікарняних закладів шляхом удосконалення наступності в роботі поліклінік і лікарень», а пунктом 29 передбачалося вжити заходів щодо розширення у період 1978–1985 рр. до 250–400 і більше ліжок у фондах центральних районних лікарнях.

Наслідком політики необґрунтованого розширення ліжкового фонду лікарень стала низька зацікавленість медичних закладів та лікарів, зокрема у підвищенні ефективності лікування пацієнтів, оскільки оплата праці лікарям йшла за кількість відвідувань та ліжко-днів, а не за якість надання медичної допомоги.

Відмітимо, що у період «брежнєвського застою» охорона здоров'я продовжувала бути частиною планової економіки й до того ж майже з 1960-х років фінансувалася за залишковим принципом. Цей підхід, на жаль, був успадкований і в незалежній Україні. Медична галузь в умовах екстенсивного господарювання змушена була утримувати величезну інфраструктуру за рахунок обмеженого бюджету. Неефективне державне регулювання медицини спричинило появу значної кількості лікарень, громіздкої та застарілої матеріально-технічної бази, на оновлення якої зовсім не залишалось бюджетних коштів.

Адміністративно-номенклатурна ланка вимушена демонструвати хоча б якийсь результат, традиційно кількісний. Такий стан речей в умовах застосування недоказової медицини та постійного дефіциту ліків і лікарських засобів прискорив зростання технологічного та матеріально-технічного відставання вітчизняної системи охорони здоров'я від провідних світових зразків. Потреба у реформуванні галузі в умовах постійного недофінансування стала нагальною.

Тому саме наприкінці 1970-х років (уперше за радянських часів) по всій Україні з'являються нові, зведені за типовими проектами, районні, міські, дільничні лікарні, поліклініки, амбулаторії та фельдшерсько-акушерські пункти. Так, у 1977 р. відкрилася перша на Львівщині спеціалізована стоматологічна поліклініка. Наступного, 1979 р., відкрито кардіологічний корпус Київської клінічної лікарні та найбільший в Україні пологовий у м. Хмельницькому. Цього ж року у Запоріжжі організований і відкритий один із перших і найкращих ангіоневрологічних центрів у СРСР [Смолій, 2006 : 69,81].

Зрозуміло, що громіздка радянська система охорони здоров'я потребувала великої кількості лікарів та середнього медперсоналу. Тому, вже у 1980-х роках кількість лікарів на 10000 населення майже вдвічі перевищував відповідні показники у країнах Заходу. Фіксована та низька заробітна плата медичного персоналу, що залежала лише від спеціалізації й кваліфікації, надходила з державного бюджету та жодним чином не умотивувала лікарів до професійного саморозвитку і підвищення кваліфікації.

Концепція радянської системи охорони здоров'я, розробником якої був сформований у парадигмі земської медицини Микола Семашко, передбачала, що платити лікарю треба мінімально, сподіваючись на те, що його прогодують хворі. Такий підхід до оплати праці медичних працівників, звичайно у неофіційній, невербальній формі, зберігався протягом усього радянського та пострадянського часу.

Отже, сама система з початку свого заснування закладала принцип «подяки пацієнта» як часткової оплати праці, формуючи «тіньові» заробітки медиків. Забезпеченість населення СРСР лікарями і лікарняними ліжками перевищувала встановлені потреби того часу, адже формування кошторису медичного закладу залежало від кількості ліжок і персоналу, а не від потреб населення в якісній медичній допомозі.

Втім, варто зауважити, що така велика кількість персоналу й ліжко-місць повністю виправдовує себе лише за умов надзвичайних ситуацій: епідемій, пандемій, війн. Проте якщо немає глобальних катаклізмів, то екстенсивний шлях спричиняє фінансове банкрутство усєї медичної системи, неефективний та нераціональний розподіл коштів.

Низка розпорядчих актів ЦК КПРС та Ради Міністрів ССРСР, прийнятих у 1980-ті роки, містила декларативні, абстрактні норми, які не були спрямовані на вирішення життєво важливих завдань охорони здоров'я. До уваги владних структур так і не потрапили нагальні проблеми галузі, а саме пошук нових джерел фінансування системи охорони здоров'я, зміцнення її первинних ланок, посилення довіри до лікаря та медицини загалом [Основи законодавства, 1979; Постановление Совета Министров, 1988].

Постійний дефіцит ефективних лікарських засобів за умов використання практик недоказової медицини, зумовлював зростання технологічного та матеріально-технічного, а отже, і лікувального відставання вітчизняної медицини від провідних світових зразків. Так, у 1987 році в усіх клініках і лікарнях СРСР зроблено 6122 операції на відкритому серці, а в США у цей же рік – 140000. Ще на початку 2000-х років, на застарілих рентгенівських та інших апаратах, та за браком необхідного вентиляційного обладнання [Білоус, 2019 : 206].

Проте перша спроба більш-менш реального оновлення системи здійснена вже за горбачовських часів. Курс на перебудову економіки взятий на червневому пленумі ЦК КПРС 1989 р., рішенням якого передбачалася докорінна перебудова управління економікою. Важливою складовою цього курсу стала й перебудова закладів охорони здоров'я та вдосконалення їхньої організаційної структури.

.....
Так, перший етап господарської реформи в охороні здоров'я почався з погодження Комісією з вдосконалення господарського механізму при Раді Міністрів СРСР та затвердження урядом у червні 1989 р. «Положення про новий господарський механізм в охороні здоров'я». Реформу апробовано під час економічних експериментів щодо вдосконалення планування, фінансування і управління установами охорони здоров'я у Луганській та Дніпропетровській областях.

Новий господарський механізм у сфері охорони здоров'я передбачав перехід від галузевого до територіального принципу управління. Нова система відносин запропонувала децентралізацію управління галуззю, делегування основних повноважень державного управління республіканським міністерствам охорони здоров'я, звільнення їх від оперативних функцій, дріб'язкової опіки медичних установ та зосередження на стратегічних завданнях медико-соціальної, науково-технічної та кадрової політики.

Відповідно до нового господарського механізму основною ланкою в координації, управлінні та фінансуванні охорони здоров'я республік ставали обласні відділи охорони здоров'я. До того ж райони відділи ліквідовувалися, а на їх базі організовувалися територіальні медичні об'єднання (далі – ТМО), до яких входили медичні установи районного та міського підпорядкування: лікувально-профілактичні та санітарно-профілактичні установи, медичні науково-дослідні інститути, навчальні заклади та інші організації. Вони утворювалися як об'єднання спеціалізованих медичних установ: стаціонарів, диспансерів, діагностичних центрів тощо. Окрім цього, створювалися спеціалізовані виробничо-торговельні об'єднання «Медтехніка» та виробничі об'єднання «Фармація».

Амбулаторно-поліклінічні ТМО ставали головними фондотримачами фінансових ресурсів галузі на своїй території. Їхнє фінансування здійснювалось обласним відділом охорони здоров'я або головними ТМО міста за нормативами з розрахунку на одного мешканця території, яка обслуговується. Установи охорони здоров'я отримували кошти в розрахунку на одиницю об'єму діяльності: лікарні – на одного пролікованого хворого, поліклініки – на одного прикріпленого мешканця, служба швидкої медичної допомоги – на один виклик тощо.

Отже, в умовах нового господарювання власником основних фінансових коштів була первинна ланка – амбулаторно-поліклінічна служба, яка направляла кошти іншим медичним установам за стаціонарне лікування, консультації, швидку та інші види медичної допомоги.

У напрямку соціального захисту медичних працівників бюджетних установ новий господарський механізм дозволив дещо підвищити рівень заробітної плати, ріст якої відбувався як за рахунок нормативного підходу до формування фонду оплати праці з бюджетних коштів, так і за рахунок додаткових позабюджетних доходів. Зауважимо, що новації значно розширили права адміністрації щодо визначення форм нарахування заробітної плати, встановлення надбавок і доплат за обсяг та якість послуг, спростили механізм сумісництва.

Так, новий господарський механізм, незважаючи на організовану компанію його дискредитації в пресі, мав на меті: по-перше, перенесення основного навантаження на медичну систему зі стаціонарної ланки на амбулаторно-поліклінічну для посилення профілактичної функції та економії ресурсів недешевої допомоги у межах стаціонару; по-друге, запровадження ринкових принципів у діяльність медичних установ, створення умов для розвитку конкуренції між поліклініками, стаціонарами та іншими лікувально-профілактичними закладами з метою підвищення якості обслуговування пацієнтів та надання медичних послуг.

Проте ця спроба здійснити реформування медичної системи зазнала невдачі, оскільки співпала у часі зі значним ускладненням соціально-економічної та політичної ситуації в країні.

Наступні спроби внести до порядку денного питання про реформування системи охорони здоров'я були здійснені вже у незалежній Україні.

Незважаючи на беззаперечні успіхи у модернізації лікувально-профілактичних та протиепідемічних закладів і спробу оновлення системи охорони здоров'я шляхом запровадження нового господарського механізму, у 1990 році в Україні внаслідок постійного, хронічного недофінансування лише 35 % лікарень мали гарячу воду, 27 % лікарень не мали каналізації, а 17 % не мали навіть централізованого водопостачання [Білоус, 2019 : 208].

У першій половині 1990-х років країна поринула у глибоку економічну кризу, що одразу позначилося на фінансуванні медичної галузі та обумовило гальмування всіх реформаторських зусиль.

Висновки. Отже, дослідження розвитку вітчизняної системи охорони здоров'я радянського часу має не лише наукове, але й практичне значення, оскільки на шляху реформування української медицини та запровадження провідних європейських моделей, з метою збереження здоров'я нації, слід врахувати позитивний та негативний історичний досвід функціонування та спроб оновлення цієї сфери.

Радянська модель системи охорони здоров'я, сформована в умовах жорсткого державного регулювання відрізнялася єдиним джерелом бюджетного фінансування,

безкоштовністю, загальнодоступністю. Вона лише частково виправдовувала себе за умов суттєвих суспільно-політичних та масштабних біологічних викликів. Ця система уможливила зниження смертності, запровадивши профілактичні і протиепідемічні заходи, та розширила доступ населення до медичних послуг. Проте всі ці здобутки дуже швидко зійшли нанівець, за умов екстенсивного типу розвитку медичної сфери, переважно кількісного зростання показників та хронічного недофінансування, а система засвідчила свою неефективність та невідповідність вимогам часу. Наприкінці 1980-х років вже істотно відчувалося відставання вітчизняної медицини у технологічному та матеріально-технічному плані від провідних світових зразків. Частково усвідомлюючи всі ризики, які можуть призвести до кризи системи, радянське керівництво вдалося до декількох спроб призупинити неминучі деструктивні процеси. На жаль, більшість прийнятих рішень щодо розширення можливих шляхів фінансування, підвищення статусу первинної амбулаторно-поліклінічної ланки, запровадження обмежених ринкових механізмів, мали переважно декларативний характер, оскільки залишалося невирішеним найважливіше питання – усунення залишкового принципу фінансування галузі.

Подяка. Висловлюю вдячність членам редакційної колеги журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Авторка не отримувала фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

Адамська, І. Г. (2011). Партиїно-державна політика в галузі охорони здоров'я в Українській РСР (1919–1929 рр.) (автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 – Історія України). Київ, 17 с.

Білоус, В. І., & Білоус, В. В. (2019). Історія медицини і лікувального мистецтва. ІВЦ «Місто»: Чернівці, 284 с.

Васкес Абанто, Х. Э. (2013). Какую систему здравоохранения выберет Украина? *Світ медицини та біології*, 4. С. 99–103.

Ганіткевич, Я. В., & Голяченко, О. М. (2004). Історія медицини. Тернопіль: Лілея, 246 с.

Гринзовський, А. М. (2013). Становлення нормативно-правової бази системи охорони здоров'я України (20–30 роки ХХ століття). *Актуальні проблеми клінічної та профілактичної медицини*, 1, С.45–49.

Давыдова, Т. (2015). Реформирование советского здравоохранения в послевоенные годы: исторический анализ. *Вестник Тамбовского университета. Серия: Гуманитарные науки*, (8), С.164–170.

Закон СССР... (1969). Закон СССР. Об утверждении основ законодательства Союза ССР и союзных республик о здравоохранении. 19 декабря 1969 г. Режим доступа: <https://docs.cntd.ru/document/9021016?marker=4UEMJL§ion=text>.

Ковпак, Л. В. (2015). Розвиток системи охорони здоров'я в Україні: Здобутки і проблеми реформування (1991–2010 рр.). *Збірник наукових праць Гілея: науковий вісник*, (95), 120–124.

Конституція... (1936). Конституція (основной закон) Союза Советских Социалистических Республик. Утверждена Чрезвычайным VIII съездом Советов Союза ССР 5 декабря 1936 года. Режим доступа: <https://doc.histrf.ru/20/konstitutsiya-sssr-1936-goda/>.

Мандельштам, Ю. И. (ред.). (1956). О преобразовании Совета Народных Комиссаров СССР в Совет Министров СССР и Советов Народных Комиссаров союзных и автономных республик: Закон Союза ССР от 15 марта 1946 г. (1956). *Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938 г.-июль 1956 г.* Москва: Государственное издательство юридической литературы, 533.

Мельничук, О. А. (2006). Організаційно-правові основи медичної допомоги застрахованим у 20-ті роки ХХ ст. *Інтелекція і влада*. (8), 139–150. Режим доступа: <http://www.stattionline.org.ua/histori/114/21527-organizacijno-pravovi-osnovi-medichno%D1%97-dopomogi-zastraxovanim-u-20-ti-rr-xx-st.html>.

Мельничук, М. О. (2016). Правове регулювання охорони здоров'я населення УСРР (1921–1929 рр.) (автореф. дис.... канд.юрид.наук: спец. 12.00.01–теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень). Київ, 23 с.

О Народном Комиссариате Здравоохранения (1919). *Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины за 1919 г.*, (11), 580.

Основы законодательства Союза ССР и союзных республик о здравоохранении: Закон Союза ССР от 18 июня 1979 г. (1979). *Ведомости Верховного Совета СССР*, (25), 438.

Постановление Совета Министров.... (1988). Постановление Совета Министров СССР № 764 от 20 июня 1988 г. «О мерах по дальнейшему улучшению охраны здоровья населения и укреплению материально-технической базы здравоохранения». Режим доступа: <https://normativ.kontur.ru/document?moduleId=1&documentId=61858>.

-
Постановление Совмина... (1949). Постановление Совмина СССР №5036 от 31.10.1949 г. «Об упорядочении сети и установлении единой номенклатуры учреждений здравоохранения» Режим доступа: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ESU&n=6554#mMrC5gSNzUC2xNBD>.
- Постановление ЦК КПСС...** (1968). Постановление ЦК КПСС и Совмина СССР № 517 от 5 июля 1968 г. «О мерах по дальнейшему улучшению здравоохранения и развитию медицинской науки в стране» Режим доступа: <https://docs.cntd.ru/document/9049678>.
- Постановление ЦК КПСС ...** (1960). Постановление ЦК КПСС и Совмина Министров СССР № 58 от 14 января 1960 г. «О мерах по дальнейшему улучшению медицинского обслуживания и охраны здоровья населения СССР» Режим доступа: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ESU&n=460#AypJ6gSdWD9ULNcA>.
- Приказ Министерства ...** (1949). Приказ Министерства здравоохранения СССР № 870 от 21 ноября 1949 г. Режим доступа: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_4767.htm.
- Про організацію виконання ...** (1977). Про організацію виконання в республіці постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 22 вересня 1977 р. № 870 «Про заходи по дальшому поліпшенню народної охорони здоров'я»: Постанова Центрального Комітету Компартії України і Ради міністрів Української РСР від 22 листопада 1977 р. № 570. Режим доступа: https://ips.ligazakon.net/document/view/kp770570?an=2&ed=1977_11_22.
- Сорокина, Т. С.** (2008). История медицины: учеб. для студ. высш. учеб. Заведений. Москва: Академия, 2008. 560 с.
- Смолій, В. А. (ред.).** (2006). Україна: Хроніка ХХ століття. Роки 1976–1985. Київ: Ін-т історії України НАН України, 459 с.
- Шевченко, М.В.** (2016). Фінансова децентралізація в системі охорони здоров'я. Економіка і право охорони здоров'я, 2, С. 39–43.
- Ціборовський, О. М.** (2012). Наукове і практичне значення досліджень з історії української медицини. *Україна. Здоров'я нації*, 1, С. 68–173.
- ЦДАВОУ** – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України.
- Яковенко, І. В.** (2019). Реформа системи охорони здоров'я: в очікуванні перших результатів. Київ: ФФЕ, 26 с.
- Янчук, А. О., Кузніченко С. О., & Околович М. Є.** (2018). До проблем управління охороною здоров'я в контексті децентралізації влади та просторового планування в об'єднаних територіальних громадах. *Запорізький медичний журнал*. 5 (110). С. 717–722. DOI: 10.14739/2310-1210.2018.5.142463.

Вера Волониц

Мариупольський державний університет
кандидат історических наук, доцент (Україна)

Система здравоохранения в УССР и попытки ее реформирования

Аннотация. Целью статьи является охарактеризовать пути обновления системы здравоохранения в Украинской ССР. **Методологической основой** исследования стали принципы объективности, историзма и системности с применением общенаучных методов анализа, синтеза, обобщения в сочетании с специально-историческим (хронологическим) методом. **Научная новизна** публикации заключается в комплексном анализе отечественной системы здравоохранения и путей ее реформирования в советский период. Предложено, с целью расширения исследовательских перспектив, включить проблематику становления, развития, попыток реформирования системы здравоохранения в ряд актуальных проблем истории Украины. **Выводы.** Советская модель системы здравоохранения, сформированная в условиях жесткого государственного регулирования, отличалась единственно возможным источником бюджетного финансирования, общедоступностью и частично оправдывала себя в условиях глобальных общественно-политических и масштабных биологических вызовов. Она смогла снизить смертность, введя профилактические и противоэпидемические мероприятия и предоставила доступ населения к медицинским услугам в наиболее отдаленных уголках страны. Однако все эти достижения, в условиях экстенсивного типа развития медицинской сферы, преимущественно количественного роста показателей и хронического недофинансирования, очень быстро сошли на нет, а система оказалась неэффективной и не соответствовала требованиям времени. Частично осознавая все риски, которые могут привести к кризису системы, советское руководство осуществило нескольких попыток приостановить неизбежные деструктивные процессы. К сожалению, большинство принятых решений по расширению возможных путей финансирования, повышению статуса первичного амбулаторно-поликлинического звена, введение

ограниченных рыночных механизмов, имели преимущественно декларативный характер, поскольку оставался нерешенным важный вопрос – устранение остаточного принципа финансирования отрасли.

Ключевые слова: здравоохранение, система М. Семашко, новый хозяйственный механизм, территориальное медицинское объединение.

Vira S. Volonyts

Mariupol State University
PhD(History), Associate Professor (Ukraine)

Health Care System in the Ukrainian SSR and the Attempts to Reform It

Abstract. *The purpose of the article is to describe the ways to update the health care system in the Ukrainian SSR in the historical retrospective. The methodological basis of the study is the principles of objectivity, historicism and systematization with the use of general scientific methods of analysis, synthesis, generalization and combination with a special historical (chronological) method. The scientific novelty of the publication lies in a comprehensive analysis of the domestic health care system and ways to reform it in the Soviet period. In order to expand research prospects, it is proposed to include the issues of formation, development, and attempts to reform the health care system to a number of current issues in the history of Ukraine. Conclusions.* *The Soviet model of the health care system, formed under strict state regulation, was distinguished by the only possible source of budget funding, was free of charge, and was accessible to all, partially was rewarding in conditions of significant socio-political and large-scale biological challenges. It has made it possible to reduce mortality by introducing preventive and anti-epidemic measures and providing access to medical services in the most remote parts of the country. However, all these achievements, under the conditions of extensive type of development of the medical sphere, mainly quantitative growth of indicators and chronic underfunding, vanished very quickly, and the system proved to be ineffective and inconsistent with the requirements of the time. Partially aware of all the risks that could lead to a systemic crisis, the Soviet leaders made several attempts to suspend the inevitable destructive processes. Unfortunately, most of the decisions made to expand possible funding, increase the status of the primary outpatient clinic, the introduction of limited market mechanisms, were mostly declarative in nature as the most important issue remained unresolved - the elimination of the residual principle of financing the industry.*

Key words: health care, M. Semashko's system, new economic mechanism, territorial medical association

References:

- Adamsjka, I. Gh.** (2011). Partijno-derzhavna polityka v ghaluzi okhorony zdorov'ja v Ukrajins'kij RSR (1919–1929 rr.) [Party-government policy in the field of health care in the Ukrainian SSR (1919–1929)](avtoref. dys. kand. ist. nauk: 07.00.01 – Istorija Ukrajiny). Kyjiv, 17 s. [In Ukrainian].
- Bilous, V. I., & Bilous, V. V.** (2019). Istorija medycyny i likuval'nogho mystectva [History of medicine and medical art] IVC «Misto»: Chernivci, 284 s. [In Ukrainian].
- Davydova, T.** (2015). Reformirovanie sovetskogo zdravookhraneniya v poslevoennye gody: istoricheskiy analiz [Reforming of the Soviet health care in the postwar years: historical analysis] Vestnik Tambovskogo universiteta. Seriya: Gumanitarnye nauki, (8), S.164–170. [In Russian].
- Hanitkevych, Ya. V., & Holiachenko, O. M.** (2004). Istorii medytsyny.[History of medicine] Ternopil: Lileia, 246 s. [In Ukrainian].
- Hrynzovskyi, A. M.** (2013). Stanovlennia normatyvno-pravovoi bazy systemy okhoroni zdorovia Ukrainy (20–30 roky XX stolittia) [Formation of the regulatory framework of the health care system of Ukraine (20-30 years of the twentieth century)] Aktualni problemy klinichnoi ta profilaktychnoi medytsyny, 1, S.45–49. [In Ukrainian].
- Konstitutsiya...** (1936). Konstitutsiya (osnovnoy zakon) Soyuzu Sovetskikh Sotsialisticheskikh Respublik.Utverzhdena Chrezvychaynym VIII sezdom Sovetov Soyuzu SSR 5 dekabrya 1936 goda [Constitution (basic law) of the Union of Soviet Socialist Republics. Approved by the Extraordinary VIII Congress of Soviets of the USSR on December 5, 1936] Rezhim dostupu: <https://doc.histrf.ru/20/konstitutsiya-sssr-1936-goda/>. [In Russian].
- Kovpak, L. V.** (2015). Rozvytok systemy okhorony zdorovia v Ukraini: Zdobutky i problemy reformuvannia (1991–2010 rr.) [Development of the health care system in Ukraine: Achievements and problems of the reform (1991–2010)] Zbirnyk naukovykh prats Hileia: naukovyi visnyk, (95), 120–124. [In Ukrainian].
- Mandelsham, Yu. I.** (red.). (1956). O preobrazovanii Soveta Narodnykh Komissarov SSSR v Sovet Ministrov SSSR i Sovetov Narodnykh Komissarov soyuznykh i avtonomnykh respublik: Zakon Soyuzu

SSR ot 15 marta 1946 r. [On the Transformation of the Council of People's Commissars of the USSR into the Council of Ministers of the USSR and the Councils of People's Commissars of the Union and Autonomous Republics: Law of the USSR dated March 15, 1946] (1956). Sbornik zakonov SSSR i ukazov Prezidiuma Verkhovnogo Soveta SSSR. 1938 g.-iyul 1956 g. Moskva: Gosudarstvennoe izdatelstvo yuridicheskoy literatury, 533. [In Russian].

Melnychuk, M. O. (2016). Pravove rehuliuвання okhorony zdorovia naselennia USRR (1921–1929 rr.) [Legal regulation of public health in the Ukrainian SSR (1921–1929)](avtoref. dys.... kand.yuryd.nauk: spets. 12.00.01–teoriia ta istoriia derzhavy i prava; istoriia politychnykh i pravovykh uchen). Kyiv, 23 s. [In Ukrainian].

Melnychuk, O. A. (2006). Orhanizatsiino-pravovi osnovy medychnoi dopomohy zastrakhovanim u 20-ti roky XX st. Intelihentsiia i vlada. (8), 139–150. Rezhym dostupu: <http://www.stationline.org.ua/histori/114/21527-organizacijno-pravovi-osnovi-medichno%D1%97-dopomogi-zastraxovanim-u-20-ti-rr-xx-st.html>. [In Ukrainian].

Narodnom Komissariate...(1919) O Narodnom Komissariate Zdravookhraneniya [About the People's Commissariat of Health] *Sobranie uzakoneniy i rasporyazheniy raboche-krestyanskogo pravitelstva Ukrainy za 1919 g.*, (11), 580. [In Russian].

Osnovi zakonodavstva... (1979). Osnovy zakonodatelstva Soyuzu SSR i soyuznykh respublik o zdavookhraneni [Fundamentals of the legislation of the USSR and the Union of Republics on Health Care]: Zakon Soyuzu SSR ot 18 iyunya 1979 g. (1979). Vedomosti Verkhovnogo Soveta SSSR, (25), 438. [In Russian].

Postanovlenie Soveta Ministrov.... (1988). Postanovlenie Soveta Ministrov SSSR № 764 ot 20 iyunya 1988 g. [Resolution of the Council of Ministers of the USSR №764 dated June 20, 1988 «On measures to further improvement of the health of the population and strengthen the material and technical base of health care»]«O merakh po dalneyshemu uluchsheniyu okhrany zdorovya naseleniya i ukrepleniyu materialno-tekhnicheskoy bazy zdavookhraneniya». Rezhim dostupu: <https://normativ.kontur.ru/document?moduleId=1&documentId=61858>. [In Russian].

Postanovlenie Sovmina... (1949). Postanovlenie Sovmina SSSR № 5036 ot 31.10.1949 g. «Ob uporyadochenii seti i ustanovlenii edinoy nomenklatury uchrezhdeniy zdavookhraneniya»[Resolution of the Council of Ministers of the USSR №5036 dated October 31, 1949. On streamlining the network and establishing a unified nomenclature of health care institutions] Rezhim dostupu: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ESU&n=6554#mMrC5gSNzUC2xNBD>. [In Russian].

Postanovlenie TsK KPSS ... (1960). Postanovlenie TsK KPSS i Sovmina SSSR №58 ot 14 yanvarya 1960 g. [Resolution of the Central Committee of the CPSU and the Council of Ministers of the USSR №58 dated January 14]«O merakh po dalneyshemu uluchsheniyu meditsinskogo obsluzhivaniya i okhrany zdorovya naseleniya SSSR» Rezhim dostupu: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ESU&n=460#AypJ6gSdWD9ULNcA>. [In Russian].

Postanovlenie TsK KPSS... (1968). Postanovlenie TsK KPSS i Sovmina SSSR № 517 ot 5 iyulya 1968 g. «O merakh po dalneyshemu uluchsheniyu zdavookhraneniya i razvitiyu meditsinskoy nauki v strane»[Resolution of the Central Committee of the CPSU and the Council of Ministers of the USSR № 517 dated July 5, 1968 On measures to further improvement of the health care and the development of medical science in the country] Rezhim dostupu:<https://docs.cntd.ru/document/9049678>. [In Russian].

Prikaz Ministerstva ... (1949). Prikaz Ministerstva zdavookhraneniya SSSR №870 ot 21 noyabrya 1949 g. [Order of the Ministry of Health of the USSR №870 dated November 21, 1949.] Rezhim dostupu: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_4767.htm. [In Russian].

Pro organizatsiyu vikonannya (1977). Pro organizatsiyu vikonannya v respubliksi postanovi TsK KPRS i Radi Ministriv SRSR vid 22 veresnya 1977 r. № 870 [On the organization of the implementation of the resolution of the Central Committee of the CPSU and the Council of Ministers of the USSR in the Republic dated September 22, 1977 № 870]«Pro zakhodi po dalshomu polipshennyu narodnoï okhoroni zdorov'ya»: Postanova Tsentralnogo Komitetu Kompartii Ukraïni i Radi ministriv Ukraïnskoï RSR vid 22 listopada 1977 r. №570. Rezhim dostupu: https://ips.ligazakon.net/document/view/kp770570?an=2&ed=1977_11_22. [In Russian].

Shevchenko, M. V. (2016). Finansova detsentralizatsiia v systemi okhorony zdorovia [Financial decentralization in the health care system. Economics and health law] *Ekonomika i pravo okhorony zdorovia*, 2, S. 39–43. [In Ukrainian].

Smolii, V. A. (red.). (2006). Ukraina: Khronika KhKh stolittia. Roky 1976–1985 [Ukraine: Chronicle of the twentieth century. 1976–1985] Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 459 s. [In Ukrainian].

Sorokina, T. S. (2008). Istoriya meditsiny: ucheb. dlya stud. vyssh. ucheb. Zavedeniy [History of medicine: textbook for students for higher Educational Institutions] Moskva: Akademiya, 2008. 560 s. [In Russian].

TsDAVOU – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchych orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy [Central State Archive of the highest authorities and administration of Ukraine].

Tsiborovskyi, O. M. (2012). Naukove i praktychne znachennia doslidzhen z istorii ukrainskoi medytsyny [Scientific and practical significance of the research of the history of Ukrainian medicine]. Ukraina. Zdorovia natsii, 1, S. 68–173. [In Ukrainian].

Vaskes Abanto, Kh. E. (2013). Kakuyu sistemu zdravookhraneniya vyberet Ukraina? [Which health care system will Ukraine choose?] Svit meditsini ta biologii, 4. S. 99–103. [In Ukrainian].

Yakovenko, I. V. (2019). Reforma systemy okhorony zdorovia: v ochikuvanni pershykh rezultativ [Health care reform: waiting for the first results]. Kyiv: FFE, 26 s. [In Ukrainian].

Yanchuk, A. O., Kuznichenko S. O., & Okolovych M. Ye. (2018). Do problem upravlinnia okhoronoiu zdorovia v konteksti detsentralizatsii vlady ta prostorovoho planuvannia v obiednanykh terytorialnykh hromadakh [To the problems of health management in the context of decentralization of power and spatial planning in the united territorial communities]. Zaporizkyi medychnyi zhurnal. 5(110). S. 717–722. DOI: 10.14739/2310-1210. 2018.5.142463. [In Ukrainian].

Zakon SSSR... (1969). Zakon SSSR. Ob utverzhdenii osnov zakonodatelstva Soyuza SSR i soyuznykh respublik o zdravookhraneni. 19 dekabrya 1969 g. [Law of the USSR. On approval of the basics of the legislation of the USSR and the Union Republics on health care. December 19, 1969] Rezhim dostupu: <https://docs.cntd.ru/document/9021016?marker=4UEMJL§ion=text>. [In Russian].

Статтю надіслано до редколегії 09.06.2021 р.
Статтю рекомендовано до друку 14.07.2021 р.

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРИОГРАФІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ

УДК 94 (477) (092)

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2021-37-74-83>

Вікторія Тельвак

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: vikoriateltvak75@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4671-743X>

ResearcherID: <https://publons.com/researcher/3026747/viktoria-teltvak/>

Сергій Корновенко

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

доктор історичних наук, професор (Україна)

e-mail: s-kornovenko@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6268-2321>

ResearcherID: <https://publons.com/researcher/U-4291-2018>

«Тільки в селянстві лежить будучина українського відродження»: аграристський дискурс революційної публіцистики Михайла Грушевського

Анотація. Метою статті є осмислення аграристського дискурсу революційної публіцистики М. Грушевського. **Методологічне підґрунтя** становить міждисциплінарний підхід. Особливий акцент зроблено на структурно-функціональному системному аналізі історіографічних фактів та методі критичного аналізу документального матеріалу. **Наукова новизна** статті полягає у спробі спеціального аналізу концептуально-ідейних засад та проблемно-тематичного розмаїття публіцистики М. Грушевського революційної доби. **Висновки.** З'ясовано, що найбільше уваги в своїй публіцистиці М. Грушевський зосередив на подоланні атомізації лідерів та учасників українського руху. З огляду на це він оперативно виробляє нову об'єднувачу ідеологію для українства, котра повинна була відповідати вимогам моменту, багато в чому пориваючи зі старими культурницькими гаслами. Водночас історик доклав чимало зусиль для розбудови мережі українських засобів масової інформації, розуміючи, що без них не вдасться поширити ідеологію нового українства поза Київ. Тож на шпальтах відновлених та новостворених часописів він ділився з громадськістю власним розумінням актуальних викликів і пропонував для обговорення рецепти їхнього розв'язання. Доведено, що пишучи про потребу мобілізації українства, М. Грушевський закликає до свідомої та динамічної самоорганізації саме селянства як кількісно панівної верстви, котра в його розумінні була головною соціокультурною підставою розбудови української державності. З'ясовано, що публіцистика М. Грушевського виконувала ідейно-виховні, інформаційні та мобілізаційні функції. Доведено, що завдяки діалогічно сконструйованому дискурсу і зосередженості на проблемах народу, публіцистичні дописи голови Центральної Ради мали чималий резонанс, сприяючи зростанню політичної культури в широких селянських колах.

Ключові слова: М. Грушевський, селянство, публіцистика, Українська революція, Центральна Рада.

Постановка проблеми. Революційна доба життя та діяльності Михайла Грушевського цілком виправдано вважається ключовою в його громадсько-політичній кар'єрі. Саме протягом 1917–1919 рр. визначний історик не лише конструював ідеологію тогочасного українства (це він значною мірою робив і наприкінці XIX – на початку XX ст.), але й намагався на практиці застосувати свої пропозиції до карколомних революційних подій. Ключовим інструментом впливу на свідомість сучасників для М. Грушевського, як і в попередню добу, були його численні публіцистичні виступи у тогочасній періодиці, найбільш важливі та затребувані з яких об'єднували у тематичні брошури, котрі виходили чималими, як на той час, накладами. Це зумовило значну поширеність і впливовість візії голови Центральної Ради. З огляду на сказане публіцистичний доробок історика революційної доби неодноразово потрапляв у поле зору дослідників його творчості. Незважаючи на таку зацікавленість, низку сюжетно-тематичних блоків надалі опрацьовано принагідно, що унеможливорює цілісне підсумування цієї важливої частини не тільки інтелектуальної спадщини Великого Українця, але й загалом ідейних дискусій визначального окресу доби національного відродження. Найбільш дошкульно це виглядає у випадку його селянознавчого дискурсу, котрий, як ми це показали в нашій розвідці [Тельвак &

Корновенко, 2020], був, поряд із соборністю та територіалізмом, одним із домінуючих у його публіцистиці. Тож осмислення селянознавчих сюжетів творчості М. Грушевського доби Визвольних змагань є перспективним завданням сучасної історіографії.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Джерельну основу нашої розвідки склали різнопланові публіцистичні праці М. Грушевського 1917–1919 рр., в яких обговорюється селянська проблематика. Усі ці тексти вченого на сьогодні перевидано та прокоментовано у двох частинах четвертого тому академічного зібрання його творів. Серед найбільш вартісних спеціальних історіографічних опрацювань згадаємо вдалу спробу з'ясування Віталієм Масненком селянознавчих сюжетів історіографічної спадщини М. Грушевського [Масненко, 2004], а також дослідження Владиславом Верстюком [Верстюк, 2007] і Світланою Паньковою [Панькова, 2013] концептуальних засад і тематичного спектру публіцистики історика революційної доби. Втім у цих та інших опрацюваннях значною мірою маргіналізована проблема селянознавчої складової громадських виступів вченого, що й зумовило актуальність нашої розвідки.

Метою статті є осмислення аграристського дискурсу революційної публіцистики М. Грушевського.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, Лютнева революція застала М. Грушевського на засланні у Москві, де він, попри офіційний статус піднаглядного, розгорнув доволі бурхливу науково-видавничу та громадсько-культурну працю [Піріг & Тельвак, 2016 : 259–269]. Через ускладнену воєнними та революційними подіями комунікацію історик лише з часописів дізнався про створення київськими українцями координаційного міжпартійного центру, який отримав назву Центральної Ради. Її творці бездискусійно погодили саме кандидатуру М. Грушевського на очільника цього громадського об'єднання. Вони розраховували на його небуденні таланти організатора й модератора у справі полагодження ідейних суперечок. Пригадуючи тогочасні події, Дмитро Дорошенко писав: «Бачучи, як трудно зговоритися, порозумітися й налагодити спільну працю, і та, і та друга сторона покладали всі надії на приїзд проф. М. Грушевського, якого сподівалися з дня на день. Для нього було резервовано місце голови Центральної Ради. Від його особистого й громадського авторитету, шанованого в усіх українських кругах, сподівалися примирення всіх суперечностей і об'єднання всіх на спільній роботі задля громадського добра» [Дорошенко, 1969 : 86–87].

Опинившись в Україні, М. Грушевський досвідченим оком діагностував найбільшу тогочасну загрозу для українського руху – значну атомізацію його лідерів та учасників. З огляду на це він оперативно виробляє нову об'єднаничу ідеологію для українства, котра повинна була відповідати вимогам моменту, багато в чому пориваючи зі старими культурницькими гаслами. До того ж він, використовуючи солідний дореволюційний досвід [Тельвак, 2018], доклав чимало зусиль для розбудови мережі українських засобів масової інформації, розуміючи, що без них не вдасться поширити ідеологію нового українства поза Київ. Власне на шпальтах відновлених та новостворених часописів («Нова рада», «Літературно-науковий вісник», «Вісті з Української Центральної Ради в Києві» та ін.) історик ділився з громадськістю власним розумінням актуальних викликів і пропонував для обговорення рецепти їхнього розв'язання. Публіцистику М. Грушевського, опубліковану на сторінках київських видань, оперативно тиражували провінційні газети й активно поширювала українська закордонна преса.

Також найбільш популярні тексти поновно виходили друком у кількох добре знаних брошурах. Про їхню затребуваність промовисто свідчать солідні накладки, котрі наводив авторитетний бібліографічний журнал «Книгар». Так, перше видання брошури «Якої ми хочемо автономії і федерації» вийшло накладом 20 тисяч примірників, друге – 30 тисяч. Перше і друге видання збірки статей «Хто такі українці і чого вони хочуть» мали наклад 30 тисяч примірників; перше і друге видання книги «Звідки пішло Українство і до чого воно йде» – також 30 тисяч примірників. Брошура «Українська Центральна Рада й її Універсали: Перший і Другий» побачила світ накладом 13,5 тисяч примірників [Книгар, 1918]. Тож маємо всі підстави говорити про чималу затребуваність і впливовість публіцистичних виступів голови Центральної Ради. Про їхню популярність писали й сучасники вченого, зазначаючи, що серед діячів українського парламенту «не бракувало ні людей освічених, ні знавців історії, але ні один з них не дорівнювався М. Грушевському в умінні доточити свій історичний світогляд до біжучої хвилі» [Єремійв, 1968 : 103]. На нашу думку, слід цілком погодитися зі спостереженням В. Верстюка, що тогочасна публіцистика М. Грушевського виконувала одразу дві важливі функції – агітаційно-пропагандистську та концептуально-ідеологічну [Верстюк, 2007 : VIII-IX].

Пишучи про потребу мобілізації українства, очільник українського парламенту закликає до свідомої та динамічної самоорганізації всіх верств народу. Так, особливого значення він надає саме консолідації селянства як кількісно домінуючої верстви, котра в його розумінні становила головну соціокультурну підставу розбудови української державності. М. Грушевський переконував свого читача, що «[...] кінець-кінцем все чисто – і свобода, і революція, і воля

України, і справа земельна – залежить від того, чим буде наша народна маса і передусім наше селянство: чи розпорошеною купою піску, котру перший подув вітру може підняти і рознести, чи твердою опорою, міцним фундаментом, на котрім опреться свободна, автономна народна Україна» [Грушевський 2007b : 35].

З огляду на сказане чимало уваги в своїй публіцистиці голова Центральної Ради присвячував політичному освідомленню широких народних мас, котре насамперед передбачало різнопланові поради щодо їхньої самоорганізації. У численних текстах і на різні лади він невтомно повторював: «У селі все має становити вибрана сільська рада, а правити виборна сільська управа» [Грушевський, 2007i : 158]. Особливо інтенсивною така просвітницька робота стала з появою нової щоденної селянської газети «Народна воля». Уже в першому числі М. Грушевський емоційно підніс вагомість появи нової медійної трибуни для найширших народних мас: «Я щасливий, брати-селяни, що можу промовляти до вас же на сторінках великої, щоденної народної газети. Се була давня моя мрія, і треба було аж революції – щоб упало царське правління і все насильство, з ним зв'язане, аби прийшла ся можливість. Се царське правительство, старий режим, як його називають, нічого так не жахався, нічому не робив таких перепон, як народній освітній і політичній літературі та пресі (газеті). Він думав – і не помилявся – що як тільки в широкі українські круги піде українське друковане слово – наука, освіта на зрозумілій українському народові мові, так і буде кінець його пануванню на Україні» [Грушевський, 2007d : 28].

На переконання М. Грушевського, нова газета мала стати не лише своєрідним селянським «клубом». Важливіше її завдання історик вбачав в налагодженні комунікації з іншими прошарками українського суспільства. Водночас найбільшу вагомість він надавав встановленню довірливого діалогу селян із представниками своєї інтелігенції, адже цей зв'язок тривалий час вповні успішно руйнувала царська адміністрація системою численних заборон і плеканням багатьох стереотипів про несумісність народного й інтелігентського світів. Незважаючи на ці перепони, інформував читача М. Грушевський, інтелігенція ніколи не зрікалася своїх селянських коренів, за будь-якої нагоди плекаючи народну культуру. «Так, – твердить історик, – приготовлявся ґрунт під нове українство» [Грушевський, 2007c : 172]. Тож з початком революції, коли нарешті зникли всі заборони, пекучою потребою українства стало відновлення єдності всіх його суспільних складових. «Прийшла змога єднатися, – наголошував голова Центральної Ради, – порозуміватися, організуватися і спільними силами народу – селянства, робітників, солдатів й інтелігенції доходити добра своєму краю і народові» [Грушевський, 2007d : 29].

З огляду на сказане стає зрозумілою прискіплива увага М. Грушевського до роботи I Всеукраїнського селянського з'їзду, котрий відбувся в Києві наприкінці травня – на початку червня 1917 р. Як відомо, в роботі цього представницького форуму взяло участь до 2500 делегатів (1500 – з правом вирішального голосу, решта – з дорадчим), які представляли всі 9 українських губерній, а також Кубань та Донщину. Загалом були представники від 73 повітів та понад 1000 волостей, головним чином від селянських спілок [Хміль, 1992]. Від імені Центральної Ради учасників з'їзду привітав її голова. Він підніс важливість організаційного єднання селянства для подальшого поступу української революції. Також наголошував історик на тому, що саме обрані з'їздом делегати повинні ввійти до складу парламенту, надаючи йому необхідної легітимності. У підсумку свого привітального слова М. Грушевський укотре озвучив власне переконання про селянський характер українства: «Нам нема чого журитися, що ми «мужицький народ», як нам дехто закидає, а навпаки, ми повинні цим тішитися. Через те, що велику більшість нашого народу складає селянство, то ми і політику свою національну повинні провадити згідно з інтересами селянства, нам треба «держати рівненіє по мужику», так би мовити. Отже, треба селянству знати, що українська інтелігенція і Центральна Українська Рада хочуть завести такий лад, який би забезпечував інтереси трудящого народу і тому на Центральну Раду треба здатись та разом з нею іти до здобуття того, що нашому народові потрібно» [Грушевський, 2007 : 33].

Після цієї промови делегати під оплески обрали М. Грушевського почесним головою селянського форуму, що промовисто засвідчило величезний авторитет ученого серед народу. Як відомо, одним із важливих ефектів з'їзду стало обрання Всеукраїнської ради селянських депутатів та ухвалення резолюції про її входження до складу Центральної Ради як представництва від селянства України. Останнє рішення особисто привітав М. Грушевський, який під кінець виборів прибув на з'їзд. Він, зокрема, зачитав телеграму голови Української національної ради в Петрограді Петра Стебницького, який інформував про відмову Тимчасового уряду видати акт про автономію України [Перший, 1917]. Голова парламенту звернувся з проханням прискорити вибори з тим, щоби новообрана Рада селянських депутатів одразу ж взяла участь в екстремому засіданні Центральної Ради, яке відкладало до приходу репрезентантів селянства. Залишаючи з'їзд, М. Грушевський наголосив: «[...] Я маю надію, що ви скоро скінчите вибори Ради селянських депутатів і вкупі з Центральною Радою ваші

представники вирішать, що робить далі. Нам потрібна автономія України, вона буде неодмінно...» [Грушевський, 2007 : 33]. Делегати зустріли ці слова гучними оплесками та вигуками: «Хай живе вільна Україна!».

Вечірнє засідання Центральної Ради відкрилося того ж дня о 6-й годині. На ньому вже була присутня в повному складі Рада селянських депутатів. Вітаючи їх у стінах парламенту, М. Грушевський наголосив, що тепер вони разом будуть «відати організацією селянською, справами земельними і взагалі всім, що відноситься до справ і інтересів селянства» [Грушевський, 2007b : 35]. Як відомо, збагачена селянським представництвом Центральної Рада невдовзі проголосила І Універсал, тим самим поклавши початок українському державотворенню. Дещо пізніше, згадуючи ці події, М. Грушевський зазначав, що селянський з'їзд «виявив не тільки політичну і національну свідомість серед українського селянства, яка не снилася тим, що по старій пам'яті повторяли старі слова про селянську темноту, але й нову солідарність і непорушне довір'я його до нашого національного представництва, Української Центральної Ради» [Грушевський, 2007z : 44].

Спостерігаючи таке піднесення селянства в перший період революційних потрясінь, деякі оглядачі українського життя висунули кривдну тезу про штучний характер цієї активності. Вони твердили, що насправді українські селяни неосвічені, інертні та далекі від тих гасел, котрі висували ідеологи Центральної Ради. М. Грушевський, як це було і на зламі XIX–XX ст., рішуче виступив на захист представників із народу, котрі ініціативно долучилися до новітнього державотворення. У численних публіцистичних текстах він підносив чималу мудрість українського селянина, його чудову орієнтацію у революційній ситуації й глибоке усвідомлення відповідальності за майбутні покоління. Голова Центральної Ради наголосив: «Українські селяни, які вже в перші місяці революції на різних зібраннях і з'їздах за вимог демократичної республіки настійно нагадували, що це повинна бути федеративна республіка, – це не були добре навчені папуги, як вважав дехто. Задовго до цього засвоїли вони з популярної української літератури ідеї політичної автономії й гасла федерації» [Грушевський, 2007g : 60].

Тож від обіцянок вирішити назрілі селянські домагання Центральної Рада перейшла до їхньої реалізації. Як відомо, 18 січня 1918 р. парламент за наполяганням есерівської більшості ухвалив Тимчасовий земельний закон, що мав доволі радикальний характер. В його основу покладено принцип соціалізації землі, відчуження її у великих господарствах. Очікувано, що така редакція закону не сприяла стабілізації політичного становища в Україні. Як слушно вказують дослідники, з одного боку, він посилював ілюзії бідної частини селянства, сприяв підсиленню анархічних настроїв, а з іншого, викликав протест не лише великих землевласників-поміщиків, а й заможних селян, які в Україні традиційно з часів козаччини володіли землею на правах приватної власності. На перегляді закону наполягали фракції УСДРП, УПСФ та УПСС у Центральній Раді. Втім М. Грушевський, неформальний лідер українських есерів, залишався стійким прихильником закону й обґрунтовував його доцільність у низці публіцистичних виступів [Грушевський, 2007a : 127–129].

Як відомо, реалізація земельної реформи була далекою від досконалості. Упродовж березня–квітня 1918 р. до земельних комітетів перейшло чимало поміщицьких земель, плантацій цукроварень. Натомість розподіл відбувався повільно і багато земель залишалося без господаря. Селянство не мало реманенту, посівного матеріалу, а іноді й бажання освоювати отримані землі. Поміщикам проводити весняний засів заборонялося. Від весняних польових робіт залежав майбутній урожай і відповідно спроможність України виконати економічні зобов'язання перед військовими союзниками. Відомо, що зростання непевності у надійності зобов'язань української влади швидко перетворило союзників на окупантів. Сам М. Грушевський чудово розумів безвихідність ситуації, в яку потрапила Центральної Рада, але міг лише власною публіцистикою намагатися вплинути на настрої селянства. Так, на Київському селянському повітовому з'їзді, котрий відбувся 7 квітня 1918 р., він доволі емоційно переконував делегатів: «Се, може, останній час, щоб ми доказали свою державну мудрість. Бо як тепер ми владу не налаavimo, коли тепер не заведемо лад твердий і добрий, і поля наші лишаться незасіяними, і ми не втримаємо своєї держави, то будемо прокляті своїми нащадками. Але я сподіваюсь, що ви вжиєте всіх заходів, щоб сього не було, щоб всі поля були засіяні; і скрізь настане лад і порядок на нашій, кров'ю політій і попелом посипаній, нашій землі» [Грушевський, 2007f : 130].

На жаль, обставини склалися фатально для Центральної Ради, адже її авторитет стрімко падав в очах громадськості та недавніх союзників. Голова парламенту дедалі частіше відносив критичність стосовно нездатності соціалістичних урядів навести лад у державі. Також найбільш болісно він сприймав інформацію про звернення самих українських діячів консервативного табору до німецького командування, щодо потреби зміни влади. За декілька днів до гетьманського перевороту він написав статтю-застереження «Стара історія», в якій критикував таку поведінку своїх опонентів, трактував її як зраду національних ідеалів, бажання за допомогою чужих багнетів вирішити власні станові інтереси. Передбачаючи зміну влади,

М. Грушевський пророкував, що вона призведе до загибелі національної справи. Звертаючись до селянського читача, історик вказував на подібність дій тогочасних руйнівників держави з вчинками їхніх попередників за часів Хмельниччини: «Добившись проголошення і признання української державності, винесеної на плечах нашого сільського народу, того, що в свитках, і того, що був тоді в шинелях, вони накликають наш уряд обернутись спиною до них, а лицем до землевласників! Перечеркнати земельну реформу і, опираючись на німецькі штики, відновляти поміщицьке землеволодіння! Та ж се було б буква в букву повторенням тої великої, незабутньої соромної історичної помилки, яку Україна оплатила 250-ма літами неволі!» [Грушевський, 2007h : 134].

Своєрідним підсумком селянознавчих рефлексій М. Грушевського доби Центральної Ради стала його праця «На порозі Нової України: Гадки і мрії», котра в історіографічній традиції отримала назву «політичного заповіту» вченого. У цій футурологічній спробі змалювання портрету майбутньої держави він окрему увагу присвятив перспективам села, атестувавши його «підставою Великої України». М. Грушевський звертає увагу на небезпечність легковаження багатьма українськими політиками селянськими інтересами лише через те, що творцем революції, мовляв, є пролетаріат. Історик стверджує, що в аграрній за своїм характером Україні відродження та поступ ще довго будуть пов'язуватися з культурними здобутками селян. «Скажу більше, – підкреслює М. Грушевський, – я глибоко переконаний, що в українським житті мають будучність, матимуть вплив, встоються тільки ті елементи, які стоятимуть в тіснім і щирім контакті з селянською масою, матимуть її потреби й інтереси на оці й ними орієнтуватимуться» [Грушевський, 2007e : 253]. Тож і як підстава української стихії, пояснює він, і як основа соціальної й економічної структури нашої держави загалом, селянство надовго залишиться фундаментом, на якому треба будувати національне життя. «Тільки те буде міцне, що збудується на нім, і горе тим течіям, партіям, планам і замірам, котрі будуть іти против нього – вони осудять себе на животіння або заникання, коли не розіб'ються о сей камінь в один гарний день відразу і до решти» – підсумовує автор [Грушевський, 2007e : 253].

Гетьманський переворот, іронічно названий М. Грушевським «скверним анекдотом», вибив його з активного політичного життя та підштовхнув до глибоких рефлексій над подіями української революції. Чимало в цьому болісному для історика осмисленні було селянознавчих сюжетів. Найперше колишній голова Центральної Ради вважав за потрібне зняти з селянства огульні звинувачення в масовій підтримці чи навіть організації гетьманського перевороту. Історик на багатьох фактах переконував, що великі землевласники банально зманіпулювали селянською риторикою в своїх планах ліквідації соціальних здобутків Центральної Ради, насамперед знесення земельного закону. А ще наголошував, що саме селяни становили основу загонів Директорії, котрі відновили УНР. З огляду на це, робить висновок М. Грушевський, «передусім селянство наше, що її визволило і відновило, мусить цю відновлену Українську Республіку міцно тримати в своїх руках, пильнуючи ладу і порядку, тримаючися згідно і одностайно, щоб, не дай Боже, знову не вирвали її з його рук пани чи свої, чи чужі, як колишня козацька старшина або теперішні гетьманці та німці» [Грушевський, 2013a : 25].

Іншою важливою проблемою, котру діагностував у тогочасній публіцистиці М. Грушевський, стало подолання апатії до українського руху в селянському середовищі. Йшлося про те, що переживши повернення старих порядків за Гетьманату, селяни практично зневірилися в потребі власної держави як інституції, котра мала б гарантувати дотримання їхніх прав і свобод. За таких умов, писав історик у статті «Оздоровлення громадського життя», повинні мобілізуватися органи селянського самоврядування. Саме вони мають взяти на себе функції демократичних інститутів, яких бракувало у відродженій УНР [Грушевський, 2013b : 31–32]. Згадана стаття надалі стала ідеологічним обґрунтуванням політичних кроків М. Грушевського та його ідейних симпатиків, котрі прийняли рішення про скликання Селянського з'їзду Кам'янецького повіту, який проходив 20–22 березня 1919 р.

Участь у цьому з'їзді була останньою політичною акцією М. Грушевського напередодні еміграції. У роботі форуму взяли участь 106 делегатів від селян, 2 члени Всеукраїнського трудового конгресу з Поділля і 2 з Катеринославщини. Відповідно до прийнятої резолюції з'їзд проголошено Трудовим конгресом Кам'янецького повіту. Прикметно, що делегати одностайно почесним співголовою конгресу обрали М. Грушевського. Він виступив із вітальною промовою, закликаючи селян до єднання і праці: «Нема нічого більше небезпечного, як чекати проводу, інструкцій, розпоряджень з центру в таких небезпечних моментах, коли центр тратить всякий вплив на хід справ і можливість орудування ними. В тих тяжких обставинах, які ми перебуваємо, весь рятунок в самодіяльності дрібних місцевих клітин нашого національного організму, і може бути, що такий період відродження українського державного життя з місць, з дрібних місцевих організацій лежить перед нашою країною, довгий і затяжний. Треба бути готовим і для таких можливостей і узброїти наш нарід відповідними засобами, щоб він вийшов з нього побідно. Нехай же се зробить нинішній селянський з'їзд!» [Грушевський, 2013 : 37]. На форумі обрано

Кам'янецьку трудову раду, яка увійшла до створеного в ті дні Комітету охорони Республіки. Робота з'їзду широко висвітлювалася на сторінках редагованої М. Грушевським газети «Життя Поділля». Втім цей конгрес не мав жодного впливу на тогочасну катастрофічну для України політичну ситуацію, а невдовзі сам співголова залишив Кам'янець і вирушив до Праги, не знаючи, що на нього попереду чекають п'ять років еміграційних поневірянь.

Насамкінець декілька слів скажемо про рецепцію революційної публіцистики М. Грушевського. Стосовно її суспільної затребуваності, котру віддзеркалювали багатотисячні наклади, згадувалося вище. Українські оглядачі публіцистики історика наголошували на значній потребі таких публікацій, де вказувалися світоглядні орієнтири в нових політичних умовах, доступно та коректно роз'яснювалися актуальні національні постулати [Тельвак, 2008 : 184-201]. На сторінках «Літературно-наукового вісника», наприклад, зазначалося: «Потреба в літературі політичній величезна, а задовольнити її нелегко. Тяжкий нагніт минулого не дав завчасу підготувати потрібне і довелося ту літературу, скористувавшись дечим ціннішим з попереднього надбання, творити наново. [...] Та проте знайшла, визнаючи велику вагу цієї справи, наша інтелігенція час і на ту роботу. Приклад подав проф. Грушевський, що стоїть у самому центрі нашого політичного життя і бере найдіяльнішу в ньому участь, а проте спромігся одночасно зробити цінну вкладку в нашу новонароджену політичну літературу, проказуючи стежку, якою повинні йти духові проводирі нашого народу, організуючи його й освітлюючи потреби й завдання сучасності» [Волох, 1917 : 155].

На противагу таким оцінкам, відверто критичними були оглядачі з табору прихильників «єдиної і неделимої». Згадуючи їхню емоційну реакцію на власні тексти, сам М. Грушевський писав: «Вороги українства, які і давніше пеклом на мене дихали, в своїм засліпленню, вважали мене творцем і українського руху і винахідником української мови, тепер особливо всіли на мене з своїми лайками й погрозами» [Грушевський, 1920 : 2]. На жаль, навіть колишні приятелі та захисники історика з російських академічних кіл не сприйняли твореної ним у публіцистиці нової ідеології українства. Вони відчули себе обманутими українським колегою після того, як він очолив Центральну Раду. А вже у передвоєнний час і особливо в роки його заслання ліберально налаштовані російські інтелектуали доклали чимало зусиль для переконання представників влади різного рівня (аж до президента Академії наук великого князя Костянтина Романова) у виключно культурницькій спрямованості різнопланової праці М. Грушевського. Тоді як революційні події фактично довели правоту оцінок ворогів українства, котрі завжди акцентували небезпеку для цілісності імперії громадського чину автора «Історії України-Руси». Така образа, наприклад, зустрічається у листах колишнього приятеля українського вченого Олексія Шахматова до російських колег, написаних у революційні часи. Так, у листі до Анатолія Коні він зазначав: «Як і Ви, я з особливим жахом зупиняюся перед зрадою українців на чолі з Грушевським. Це найважчий удар по Росії» [Робинсон, 2004 : 21].

Висновки. Підсумовуючи селянознавчі сюжети публіцистики М. Грушевського революційної доби, вкажемо на ті важливі функції, котрі вона виконувала в широких колах українського громадянства. Йдеться передусім про ідейно-виховні, інформаційні та мобілізаційні завдання. До того ж зазначимо серйозність тону, уникання недоречних поблажливості чи дидактизму. Навпаки публіцистика М. Грушевського стилістично була побудована винятково в діалогічному ключі, тож він фактично у своїх текстах не стільки наставляв селян, скільки радився з ними, як з рівноправними партнерами, з приводу численних актуальних проблем національного буття. Завдяки такій відвертості та діалогічності публіцистичні звернення голови Центральної Ради мали чималий резонанс, сприяючи зростанню політичної культури в широких селянських колах. Це довели події Української революції, в яких селяни виступили найбільш організованою та свідомою своїх національних завдань силою.

Подяка. Висловлюємо щирі вдячність членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Стаття містить результати досліджень, проведених за грантом Національного фонду досліджень України «Аграризм: селяноцентричний феномен Української революції 1917–1921 рр.» (реєстраційний номер 2020.02/0120).

Джерела та література:

- Верстюк, В.** (2007). Доба Центральної Ради в публіцистичній спадщині М. Грушевського. *Грушевський М. С. Твори : у 50 т., т. 4, кн. 1.* Львів: Видавництво «Світ», с. V–XVI.
- Волох, С.** (1917). Мих. Грушевський. Якої ми хочемо автономії і федерації. – Вільна Україна, статі з останніх днів. – Хто такі українці і чого вони хочуть. – Звідки пішло українство і до чого воно йде... Київ, 1917. *Літературно науковий вістник*, т. LXVII, 155–156.
- Грушевський, М.** (1920). Життя професора Михайла Грушевського від вибуху світової війни. *Земля і Воля*, 25, 2–3.

-
- Грушевський, М.** (2007). [Промови на I Всеукраїнському селянському з'їзді у Києві...]. *Грушевський М. С. Твори : у 50 т., т. 4, кн. 1.* Львів: Видавництво «Світ», 33.
- Грушевський, М.** (2007a). «Святі права». *Грушевський М. С. Твори : у 50 т., т. 4, кн. 1.* Львів: Видавництво «Світ», 127–129.
- Грушевський, М.** (2007b). Велике діло. *Грушевський М. С. Твори : у 50 т., т. 4, кн. 1.* Львів: Видавництво «Світ», 35–36.
- Грушевський, М.** (2007c). Звідки пішло українство і до чого воно йде. *Грушевський М. С. Твори : у 50 т., т. 4, кн. 1.* Львів: Видавництво «Світ», 166–180.
- Грушевський, М.** (2007d). Кінець старому лукавству. *Грушевський М. С. Твори : у 50 т., т. 4, кн. 1.* Львів: Видавництво «Світ», 28–30.
- Грушевський, М.** (2007e). На порозі Нової України: Гадки і мрії. *Грушевський М. С. Твори : у 50 т., т. 4, кн. 1.* Львів: Видавництво «Світ», 225–266.
- Грушевський, М.** (2007f). Промова голови Центральної Ради проф. М. С. Грушевського, виголошена на Київському селянському повітовому з'їзді 7 квітня [1918 р.]. *Грушевський М. С. Твори : у 50 т., т. 4, кн. 1.* Львів: Видавництво «Світ», 130–131.
- Грушевський, М.** (2007g). Промова М. С. Грушевського від імені українських організацій, проголошена 10 вересня [1917 р. на з'їзді народів у Києві]. *Грушевський М. С. Твори : у 50 т., т. 4, кн. 1.* Львів: Видавництво «Світ», 60–64.
- Грушевський, М.** (2007h). Стара історія. *Грушевський М. С. Твори : у 50 т., т. 4, кн. 1.* Львів: Видавництво «Світ», 131–134.
- Грушевський, М.** (2007i). Хто такі українці і чого вони хочуть. *Грушевський М. С. Твори : у 50 т., т. 4, кн. 1.* Львів: Видавництво «Світ», 152–165.
- Грушевський, М.** (2007z). Треба ясніше! *Грушевський М. С. Твори : у 50 т., т. 4, кн. 1.* Львів: Видавництво «Світ», 44–47.
- Грушевський, М.** (2013). В дванадцяту годину. *Грушевський М. С. Твори : у 50 т., т. 4, кн. 2.* Львів: Видавництво «Світ», 37.
- Грушевський, М.** (2013a). Відродження Української Республіки. *Грушевський М. С. Твори : у 50 т., т. 4, кн. 2.* Львів: Видавництво «Світ», 23–25.
- Грушевський, М.** (2013b). Оздоровлення громадського життя. *Грушевський М. С. Твори : у 50 т., т. 4, кн. 2.* Львів: Видавництво «Світ», 31–32.
- Дорошенко, Д.** (1969). *Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920).* Мюнхен. 543 с.
- Єремів, М.** (1968). За лаштунками Центральної Ради. *Український історик*, ч. 1–4, 94–104.
- Книгар** (1918). *Книгар*, ч. 5, (січень), 246.
- Масненко, В. В.** (2004). Селянство в історичній концепції Михайла Грушевського. *Український селянин*, 8, 47–50.
- Панькова, С.** (2013). «...Ні хвили не вважав себе емігрантом, тільки закордонним робітником на нашій національній ниві» (Публіцистика Михайла Грушевського доби еміграції: квітень 1919 р. – лютий 1924 р.). *Грушевський М. С. Твори : у 50 т., т. 4, кн. 2.* Львів: Видавництво «Світ», с. V–XVIII.
- Перший** (1917). Перший Всеукраїнський селянський з'їзд. *Нова рада*, 55, 2.
- Пиріг, Р. Я. & Тельвак, В. В.** (2016). Михайло Грушевський: біографічний нарис. К.: Либідь, 576 с.
- Робинсон, М. А.** (2004). Судьбы академической элиты: отечественное славяноведение (1917 – начало 1930-х годов). М.: Издательство «Индрик», 432 с.
- Тельвак, В.** (2008). *Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX–30-ті роки XX століття).* Київ–Дрогобич: «Вимір», 494 с.
- Тельвак, В.** (2018). Культурна політика Михайла Грушевського як редактора селянських газет. *Український селянин*, 19, 127–133.
- Тельвак, В. П. & Корновенко, С. В.** (2020). «У нас уся надія, вся сила тільки в селянському, мужицькому народі»: аграристський дискурс дореволюційної публіцистики М. Грушевського. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*, 5/47, 180–198.
- Хміль, І. В.** (1992). Перший Всеукраїнський селянський з'їзд (28 травня – 2 червня 1917 р.). *Історичні зошити*, 4, 43–59.

Виктория Тельвак

Дрогобычский государственный педагогический университет имени Ивана Франко
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

Сергей Корновенко

Черкасский национальный университет имени Богдана Хмельницкого
доктор исторических наук, профессор (Украина)

**«Только в крестьянстве лежит будущее украинского возрождения»:
аграристский дискурс революционной публицистики Михаила Грушевского**

Аннотация. Целью статьи является осмысление аграристского дискурса революционной публицистики М. Грушевского. **Методологическую основу** составляет междисциплинарный подход. Особый акцент сделан на структурно-функциональном системном анализе историографических фактов и методе критического анализа документального материала. **Научная новизна** статьи заключается в попытке специального анализа концептуально-идейных основ и проблемно-тематического разнообразия публицистики М. Грушевского революционного периода. **Выводы.** Установлено, что наибольшее внимание в своей публицистике М. Грушевский уделял преодолению атомизации лидеров и участников украинского движения. Учитывая это, он оперативно разрабатывал новую объединительную идеологию для украинства, которая должна была отвечать требованиям момента, во многом порывая со старыми культурническими лозунгами. При этом историк приложил немало усилий для развития сети украинских средств массовой информации, понимая, что без них не удастся распространить идеологию нового украинства вне Киева. Собственно, на страницах восстановленных и новых журналов он делился с общественностью собственным пониманием актуальных вызовов и предлагал для обсуждения рецепты их решения. Доказано, что акцентируя необходимость мобилизации украинства, М. Грушевский призывает к сознательной и динамической самоорганизации именно крестьянства как количественно доминирующего слоя, который в его понимании был главным социокультурным основанием развития украинской государственности. Выяснено, что публицистика М. Грушевского выполняла идейно-воспитательные, информационные и мобилизационные функции. Доказано, что благодаря диалогично сконструированному дискурсу и сосредоточенности на проблемах народа, публицистические послания председателя Центральной Рады имели большой резонанс, способствуя росту политической культуры в широких крестьянских кругах.

Ключевые слова: М. Грушевский, крестьянство, публицистика, Украинская революция, Центральная Рада.

Viktoriiia P. Telvak

Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University
PhD (History), Assistant Professor (Ukraine)

Serhii V. Kornovenko

Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy
Dr (History), Professor (Ukraine)

**«Only in the Peasantry Lies the Future of the Ukrainian Revival»: the Agrarian Discourse of
Revolutionary Journalism by Mykhailo Hrushevskyy**

Abstract. The aim of the article is to comprehend the agrarian discourse of M. Hrushevsky's revolutionary journalism. **The methodological basis of the research** is an interdisciplinary approach with particular emphasis on the structural-functional systematic analysis of historiographical facts and the method of critical analysis of documentary material. **The scientific novelty** of the article is an attempt at a special analysis of the conceptual and ideological principles and problem-thematic diversity of M. Hrushevsky's journalism of the revolutionary era. **Conclusions.** The article has concluded that M. Hrushevsky focused most of his journalism on overcoming the atomization of leaders and members of the Ukrainian movement. Therefore, he was rapidly developing a new unifying ideology for Ukrainians, which had to meet the requirements of those times, largely breaking with the old cultural slogans. At the same time, the historian made a lot of efforts to build a network of Ukrainian media, realizing that without them it would not be possible to spread the ideology of the new Ukrainians outside Kyiv. In fact, in the columns of restored and newly created magazines, he shared with the public his own understanding of current challenges and offered solutions. M. Hrushevsky

.....
called for conscious and dynamic self-organization of the peasantry as a quantitatively dominant class, which in his view was the main socio-cultural basis for the development of Ukrainian statehood. His journalism performed ideological-educational, informational, and mobilizing functions. Due to the dialogically constructed discourse and focus on the problems of the people, the journalistic letters of the chairman of the Central Council had a considerable resonance, contributing to the growth of political culture in broad peasant circles.

Key words: M. Hrushevskyyi, peasantry, journalism, Ukrainian revolution, Central Council.

References:

- Doroshenko, D.** (1969). *Moi spomyny pro nedavnie-mynule (1914–1920)* [My memories of the recent past (1914–1920)]. Miunkhen. [in Ukrainian].
- Hrushevskyyi, M.** (2007). «Sviati prava» [«Sacred Rights»]. *Hrushevskyyi M. S. Tvory : u 50 t. T. 4. Kn. 1.* Lviv: Vydavnytstvo «Svit» – *Hrushevskyyi M.S. Works: 50 vol. Vol. 4. B. 1.* Lviv: Vydavnytstvo «Svit». [in Ukrainian].
- Hrushevskyyi, M.** (2007). Khto taki ukraintsi i choho vony khochut [Who are Ukrainians and what do they want]. *Hrushevskyyi M. S. Tvory : u 50 t. T. 4. Kn. 2 – Hrushevskyyi M.S. Works: 50 vol. Vol. 4. B. 2.* Lviv: Vydavnytstvo «Svit». [in Ukrainian].
- Hrushevskyyi, M.** (2007). Kinets staromu lukavstvu [The end of the old cunning]. *Hrushevskyyi M. S. Tvory : u 50 t. T. 4. Kn. 1 – Hrushevskyyi M.S. Works: 50 vol. Vol. 4. B. 1.* Lviv: Vydavnytstvo «Svit». [in Ukrainian].
- Hrushevskyyi, M.** (2007). Na porozi Novoi Ukrainy: Hadky i mrii [On the threshold of New Ukraine: guesses and dreams]. *Hrushevskyyi M. S. Tvory : u 50 t. T. 4. Kn. 1 – Hrushevskyyi M.S. Works: 50 vol. Vol. 4. B. 1.* Lviv: Vydavnytstvo «Svit». [in Ukrainian].
- Hrushevskyyi, M.** (2007). Promova holovy Tsentralnoi Rady prof. M. S. Hrushevskoho, vyholoshena na Kyivskomu selianskomu povitovomu zizdi 7 kvitnia [1918 p.] [Speech of the Chairman of the Central Council prof. MS Hrushevsky, pronounced at the Kyiv Peasant County Congress on April 7 [1918]]. *Hrushevskyyi M. S. Tvory : u 50 t. T. 4. Kn. 1 – Hrushevskyyi M.S. Works: 50 vol. Vol. 4. B. 1.* Lviv: Vydavnytstvo «Svit». [in Ukrainian].
- Hrushevskyyi, M.** (2007). Promova M. S. Hrushevskoho vid imeni ukrainskykh orhanizatsii, proholoshena 10 veresnia [1917 r. na z zizdi narodiv u Kyievi] [Speech by M.S. Hrushevsky on behalf of Ukrainian organizations, delivered on September 10 [1917 at the Congress of Peoples in Kyiv]]. *Hrushevskyyi M. S. Tvory : u 50 t. T. 4. Kn. 1 – Hrushevskyyi M.S. Works: 50 vol. Vol. 4. B. 1.* Lviv: Vydavnytstvo «Svit». [in Ukrainian].
- Hrushevskyyi, M.** (2007). Promovy na I vseukrainskomu selianskomu zizdi u Kyievi... [Speeches at the First All-Ukrainian Peasant Congress in Kyiv ...]. *Hrushevskyyi M. S. Tvory : u 50 t. T. 4. Kn. 1 – Hrushevskyyi M.S. Works: 50 vol. Vol. 4. B. 1.* Lviv: Vydavnytstvo «Svit». [in Ukrainian].
- Hrushevskyyi, M.** (2007). Stara istoriia [The old story]. *Hrushevskyyi M. S. Tvory : u 50 t. T. 4. Kn. 1 – Hrushevskyyi M.S. Works: 50 vol. Vol. 4. B. 1.* Lviv: Vydavnytstvo «Svit». [in Ukrainian].
- Hrushevskyyi, M.** (2007). Treba yasnish! [We need clarity!]. *Hrushevskyyi M. S. Tvory : u 50 t. T. 4. Kn. 1 – Hrushevskyyi M.S. Works: 50 vol. Vol. 4. B. 1.* Lviv: Vydavnytstvo «Svit». [in Ukrainian].
- Hrushevskyyi, M.** (2007). Velyke dilo [Great deed]. *Hrushevskyyi M. S. Tvory : u 50 t. T. 4. Kn. 1 – Hrushevskyyi M.S. Works: 50 vol. Vol. 4. B. 1.* Lviv: Vydavnytstvo «Svit». [in Ukrainian].
- Hrushevskyyi, M.** (2007). Zvidky pishlo ukrainstvo i do choho vono yde [Where did Ukrainianness come from and where it goes?]. *Hrushevskyyi M. S. Tvory : u 50 t. T. 4. Kn. 1 – Hrushevskyyi M.S. Works: 50 vol. Vol. 4. B. 1.* Lviv: Vydavnytstvo «Svit». [in Ukrainian].
- Hrushevskyyi, M.** (2013). Ozdorovlennia hromadskoho zhyttia [Rehabilitation of public life]. *Hrushevskyyi M. S. Tvory : u 50 t. T. 4. Kn. 2 – Hrushevskyyi M.S. Works: 50 vol. Vol. 4. B. 2.* Lviv: Vydavnytstvo «Svit». [in Ukrainian].
- Hrushevskyyi, M.** (2013). V dvanadtsiatu hodynu [At twelve o'clock] *Hrushevskyyi M. S. Tvory : u 50 t. T. 4. Kn. 2 – Hrushevskyyi M.S. Works: 50 vol. Vol. 4. B. 2.* Lviv: Vydavnytstvo «Svit». [in Ukrainian].
- Hrushevskyyi, M.** (2013). Vidrozhennia Ukrainskoi Respubliki [Revival of Ukrainian Republic]. *Hrushevskyyi M. S. Tvory : u 50 t. T. 4. Kn. 2 – Hrushevskyyi M.S. Works: 50 vol. Vol. 4. B. 2.* Lviv: Vydavnytstvo «Svit». [in Ukrainian].
- Ieremiiv, M.** (1968). Za lashtunkamy Tsentralnoi Rady [Behind the scenes of the Central Council]. *Ukrainskyi istoryk – Ukrainian Historian*, 1–4, 94–104. [in Ukrainian].
- Khmil, I. V.** (1992). Pershyi vseukrainskyi selianskyi zizd (28 travnia–2 chervnia 1917 r.) [First All-Ukrainian Peasants' Congress (May 28–June 2, 1917)]. *Istorychni zoshyty – Historical notebooks*, 4, 43–59. [in Ukrainian].
- Knyhar** (1918). *Knyhar – Bookstore*, 5 (Sichen), 246. [in Ukrainian].
- Masnenko, V. V.** (2004). Selianstvo v istorychnii kontseptsii Mykhaila Hrushevskoho [The peasantry in the historical concept of Mikhail Hrushevsky]. *Ukrainskyi selianyn – Ukrainian peasant*, 8, 47–50. [in Ukrainian].

- Pankova, S.** (2013). «...Ni khvyli ne vvazhav sebe emihrantom, tilky zakordonnym robitnykom na nashii natsionalnii nyvi» (Publitsystyka Mykhaila Hrushevskoho doby emihratsii: kviten 1919 r. – liutyi 1924 r.) [«...At no time did he consider himself an emigrant, only a foreign worker in our national field» (Journalism of Mykhailo Hrushevsky of the time of emigration: April 1919 – February 1924.)]. *Hrushevskiyi M. S. Tvory : u 50 t. T. 4. Kn. 2 – Hrushevsky M.S. Works: 50 vol. Vol. 4. B. 2.* Lviv: Vydavnytstvo «Svit». [in Ukrainian].
- Pershyi** (1917). Pershyi vseukrainskyi selianskyi zizd [The first All-Ukrainian Peasants' Congress]. *Nova rada – New advice*, 55, 2. [in Ukrainian].
- Pyrih, R. Ya. & Telvak, V. V.** (2016). *Mykhailo Hrushevskiyi: bihrafichnyi narys [Mykhailo Hrushevsky: biographical essay]*. K.: Lybid. [in Ukrainian].
- Robynson, M. A.** (2004). *Sudby akademicheskoi elyite: otechestvennoe slavianovedenye (1917 – nachalo 1930-kh hodov) [The Fate of the Academic Elite: Domestic Slavonic Studies (1917 – early 1930s)]*. M.: Yzdatelstvo «Yndryk». [in Russian].
- Tel`vak, V.** (2008). *Tvorcha spadshhy`na My`xajla Grushevs`kogo v ocinkax suchasny`kiv (kinecz` XIX – 30-ti roky` XX stolittya) [Creative heritage of Mykhailo Hrushevsky in the estimations of his contemporaries (the end of the 19th and the 30th years of the 20th century)]*. Kyiv–Drohobych. 494 s. [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2018). Kulturna polityka Mykhaila Hrushevskoho yak redaktora selianskykh hazet [Mykhailo Hrushevsky's cultural policy as an editor of peasant newspapers]. *Ukrainskyi selianyn – Ukrainian peasant*, 19, 127-133. [in Ukrainian].
- Telvak, V. P. & Kornovenko, S. V.** (2020). «U nas usia nadiia, vsia syla tilky v selianskomu, muzhytskomu narodi»: ahrarystskyi dyskurs dorevoliutsiinoi publitsystyky M. Hrushevskoho [«Peasantry is our hope and strength»: the agrarian discourse of pre-revolutionary journalism of M. Hrushevsky]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriya Istorii – Problems of Humanities. History Series: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University*, 5/47, 180–198. [in Ukrainian].
- Verstiuk, V.** (2007). Doba Tsentralnoi Rady v publitsystychnii spadshchyni M.Hrushevskoho [The era of the Central Council in the journalistic heritage of M. Hrushevsky]. *Hrushevskiyi M. S. Tvory : u 50 t. T. 4. Kn. 1. – Hrushevsky M.S. Works: 50 vol. Vol. 4. B. 1.* Lviv: Vydavnytstvo «Svit». [in Ukrainian].
- Volokh, S.** (1917). Review: Mykh. Hrushevskiyi. Yakoi my khochemo avtonomii i federatsii. – Vilna Ukraina, stati z ostannikh dnev. – Khto taki ukrainsi i choho vony khochut. – zvidky pishlo ukrainstvo i do choho vono yde... Kyiv, 1917 [Volokh S. : Mykh. Hrushevsky. What kind of autonomy and federation do we want? – Free Ukraine, articles from the last days. – Who are Ukrainians and what do they want. – where did Ukrainianness come from and what is it going to... Kyiv, 1917]. *Literaturno naukovyi vistnyk – Literary Scientific Bulletin*, LXVII, 155–156. [in Ukrainian].
- Zhyttia** (1920). Zhyttia profesora Mykhaila Hrushevskoho vid vybukhu svitovoi viiny [The life of Professor Mykhailo Hrushevsky since the outbreak of World War II]. *Zemlia i Volia – Land and Freedom*, 25, 2–3. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 04.07.2021 р.
Статтю рекомендовано до друку 08.08.2021 р.

Ярослав Цецик

Національний університет водного господарства та природокористування

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: slavatsetsik@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2527-2155>

Researcher ID : <http://www.researcherid.com/rid/E-8054-2019>

Архівні документи про роль органів влади і православного кліру у формуванні позитивного іміджу чорносотенців на Волині на початку ХХ ст.

Анотація. Метою статті є дослідження ролі органів влади та православного духовенства у формуванні позитивного іміджу Союзу російського народу на Волині на початку ХХ ст. Автором проаналізовано комплекси архівних документів, в яких висвітлено ключові напрями діяльності органів імперської влади та православного духовенства у формуванні позитивного іміджу Почаївського відділу Союзу російського народу у досліджуваній період. **Методологія дослідження** ґрунтується на використанні спеціальних історичних методів (хронологічного та порівняльно-історичного) та загальнонаукових (аналізу, синтезу й узагальнення), статистичного методу, що у поєднанні з принципами історизму, об'єктивності та поліфакторності створили необхідні умови для неупередженого висвітлення поставлених завдань. **Наукова новизна роботи** полягає у тому, що автор на основі архівних документів та матеріалів періодичної преси з'ясував роль органів влади та православного духовенства у формуванні позитивного іміджу чорносотенців. Значна частина архівних документів цією роботою вводиться у науковий обіг уперше. **Висновки.** Унаслідок подій першої російської революції імперська влада пішла на ряд безпрецедентних поступок, відповідно до маніфесту від 17 жовтня 1905 р. дозволено діяльність політичних партій. Восени того ж року після об'єднання ряду монархічних структур утворено Союз російського народу. Незабаром Волинська губернія стала одним із провідних центрів чорносотенного руху в імперії. Чорносотенці користувалися підтримкою органів імперської влади, а на Волині біля витоків організації стояло православне духовенство, яке відіграло ключову роль у формуванні організаційної мережі СРН. Перебувавши на засадах непорушності основ самодержавства та православної церкви й одночасно здійснивши активну діяльність, спрямовану на дискредитацію своїх опонентів, чорносотенці приділяли увагу формуванню свого позитивного іміджу. Активну участь у цьому брало й православне духовенство регіону. Завдяки підтримці органів влади їм за досить короткий проміжок часу вдалося сформувати імідж «захисників селян та православної віри», звинувачуючи у всіх суспільних негараздах опонентів іногородців та іновірців. З одного боку, це сприяло зростанню авторитету СРН, а з іншого – загострювало і так складні міжконфесійні та міжнаціональні взаємовідносини на Волині.

Ключові слова: чорносотенці, архівні документи, Волинь, імідж, органи влади, православне духовенство.

Постановка проблеми. Об'єктивне дослідження ролі органів імперської влади і православного духовенства у формуванні організаційної мережі, пропаганди ідеології та іміджу чорносотенців дають змогу визначити їхню роль у суспільно-політичному житті Волині, проаналізувати ключові принципи імперської політики, висвітлити ставлення до представників інших конфесій та етногруп, з'ясувати, які заходи вживалися для протидії опонентам організації з боку силових структур, дослідити еволюцію ставлення органів влади до досліджуваного політичного угруповання.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Незважаючи на те, що в останні десятиліття в українській та зарубіжній історіографії з'явилася значна кількість наукових робіт, присвячених дослідженню чорносотенного руху, особливості їхньої діяльності у Волинській губернії досліджені недостатньо. Участь православного духовенства у монархічних політичних структурах розглянув А. О. Іванов (Іванов : 2021). В іншій праці вченого розглянуто проблематику російського націоналізму на основі статей і проповідей архієпископа Антонія (Іванов : 2019). Значний обсяг інформації про діяльність російських монархістів вміщено й у праці Ю. І. Кір'янова (Кір'янов : 2001). Проте, попри наявність значного фактологічного й аналітичного матеріалу, у названих вище працях досліджено діяльність чорносотенців у межах

імперії, а діяльність Почаївського відділу СРН практично не розглянуто Зародження та початок чорносотенців на Волині проаналізував Я. Цецик (Цецик : 2020) та інші науковці.

Для об'єктивного розкриття ролі органів влади і православного духовенства у формуванні позитивного іміджу чорносотенців на Волині у досліджуваній період автором використано комплекс архівних документів, що зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (далі – ЦДІАК України) (Ф. 442. Канцелярія київського генерал-губернатора, Ф. 1335. Волинське губернське жандармське управління, м. Житомир, Волинської губернії). У цих документах міститься значний обсяг інформації про ставлення органів влади до СРН, переслідування опонентів організації, про інформування чорносотенцями силових структур про начебто «антиурядові» висловлювання опонентів СРН. Великий масив таких же документів зберігається у фондах Державного архіву Житомирської області (далі – ДАЖО) (Ф. 70. Канцелярія волинського губернатора, Ф. 79. Житомирська жіноча гімназія «святої Анастасії»). Ці документи яскраво висвітлюють те, як переслідувалися опоненти організації, як вони каралися за висловлювання проти чорносотенців, а також дають змогу проаналізувати діяльність жіночої гімназії імені «святої Анастасії», відкритої завдяки старанням союзників. Документи Державного архіву Тернопільської області (далі – ДАТО) (Ф. 258. Духовний Собор Почаївської Успенської лаври) дозволяють детально проаналізувати ключові напрями діяльності Почаївського відділу СРН, довести їхню співпрацю з органами імперської влади, показати роль у цьому православного духовенства.

Окрему й надзвичайно важливу групу документів складають матеріали періодичної преси, що видавалася чорносотенцями на Волині – насамперед «Почаевского листка», на сторінках якого надруковано багато статей, які поширювали ідеологію організації, де зображали «Союз» захисником інтересів селян, і так формували в їхній свідомості імідж захисника самодержавства, православної віри й селян.

Мета статті. У запропонованому дослідженні автор поставив за мету на основі архівних документів з'ясувати роль органів влади і православного духовенства у формуванні позитивного іміджу чорносотенців на Волині на початку ХХ ст., задля отримання певних політичних дивідендів.

Виклад основного матеріалу. Відразу ж після утворення СРН православне духовенство брало активну участь у діяльності чорносотенних структур. Значна кількість церковних ієрархів імперії були почесними членами чорносотенних організацій, а окремі з них стали почесними головами відділів «Союзу», як, зокрема, архієпископ Волинський і Житомирський Антоній (Іванов, 2021 : 252). На Волині біля витоків чорносотенного руху стояло православне духовенство, а його ідейним натхненником був єпископ Волинський і Житомирський Антоній. Ідеологію організації також пропагували пресові органи, що видавалися РПЦ, а провідним центром чорносотенців стала Почаївська Лавра (Цецик, 2020 : 36).

Намагаючись підняти свій авторитет, союзники в одній із статей наголошували на тому, що Константинопольський патріарх, ознайомившись із цілями та завданнями «Союзу», благословив їх, побажавши досягнути поставленої мети (Патриаршее, 1906 : 322).

Аналіз архівних документів свідчить, що чорносотенні видання не потребували додаткових затрат. Так, архіандрит Віталій інформував Лаврський собор, що за 1907 р. прибуток від випуску «Почаевского листка» складав 5 751 крб. 31 коп., а від «Почаевских известий» – 4 314 крб. 93 коп. Сумарно – 10 076 крб. 24 коп., що повністю покрило собівартість випуску обох видань (ДАТО. Ф. 258. Оп. 1. Спр. 4655. Арк. 110).

З огляду на те, що названі вище видання друкувалися Почаївською Лаврою, їх цензором могла бути лише духовна особа. 6 листопада 1908 р. Синод призначив цензором надвірного радника О. Зубова (ДАТО. Ф. 258. Оп. 1. Спр. 4684. Арк. 1). Незабаром між архіандритом Віталієм і ним розпочалося протистояння. О. Зубов був противником публікації статей про доцільність виселення євреїв, що жили поза межами «смуги осілости», його позицію підтримав і Собор Лаври (ДАТО. Ф. 258. Оп. 1. Спр. 4684. Арк. 5-6). Принагідно слід зауважити, що, називаючи іудеїв «ворогами христової віри», архієпископ Антоній водночас закликав православних вчитися у них «вірності своєму закону, працелюбності, ставленню до родини» (Іванов, 2019 : 62).

Ситуація з «Почаевскими известиями» була складною. Відповідно до указу Миколи II від 14 червня 1909 р. Синод РПЦ розглянув пропозицію обер-прокурора та лист П. А. Столипіна про публікацію в «Почаевских известиях» «образливих для посадових осіб статей і заміток». Зокрема, 20 травня 1909 р. опубліковано статтю з «образливими» для військового міністра зауваженнями. До цього редакція отримала низку коментарів за публікацію статей подібного змісту. Тому прем'єр-міністр вимагав вжити «рішучих заходів», зобов'язати дотримуватися «рамки пристойності та законності». Синод прийняв рішення заборонити видання «Почаевских известий» (ДАТО. Ф. 258. Оп. 1. Спр. 4736. Арк. 1–2).

Незабаром замість «Почаевских известий» розпочали видавати журнал «Русский инок», а редактора – архімандрита Віталія – зобов'язали отримати дозвіл для його видання й у МВС (ДАТО. Ф. 258. Оп. 1. Спр. 4763. Арк. 8-9зв.).

Чорносотенці важливу увагу приділяли тим пресовим органам, які підтримували їхню ідеологію. На Волині до них належали «Почаевский листок», «Почаевский инок» та «Волинская жизнь» (ДАТО. Ф. 258. Оп. 1. Спр. 4700. Арк. 11 зв. – 13 зв.).

Лише 13 серпня 1910 р архієпископ Антоній затвердив «Положення про друкарню Почаєво-Успенської Лаври». Її очолював архімандрит, а помічниками були ієромонахи. Щоб не допускати фінансових зловживань, прибутки надходили у Лаврську скарбницю й «записувалися в особливу друкарську прибуткову книгу», а про видатки доповідали Духовному собору (ДАТО. Ф. 258. Оп. 1. Спр. 4796. Арк. 6–6зв.). Архімандрит Віталій інформував архієпископа Антонія, що книги, надруковані у Лаврській друкарні, користувалися підвищеним попитом, і пропонував усі прибутки залишати в розпорядженні друкарні (ДАТО. Ф. 258. Оп. 1. Спр. 4796. Арк. 18).

Так, незважаючи на заборону одного видання СРН за критику уряду їм вдалося досить швидко розпочати випуск іншого. Однак вони вже не ризикували критикувати вищих посадовців імперії. Їх головним редактором був архімандрит Віталій, який, користуючись підтримкою архієпископа Антонія, відігравав провідну роль у наповненні номерів чорносотенних видань.

Діяльність керівників волинських чорносотенців не залишалася непоміченою імперською владою. Так, у 1908 р. архієпископа Антонія нагороджено орденом святого Володимира II ступеня, а архімандрита Віталія – тим же орденом IV ступеня (ДАТО. Ф. 258. Оп. 1. Спр. 4627. Арк. 1–10).

Керівництво РПЦ також регулярно відзначало діячів СРН. Так, у 1910 р. з нагоди дня народження Миколи II декілька функціонерів СРН отримали від Синоду нагороди. Ієромонах Почаївської Лаври Михайло отримав наперсний хрест, священники з Кременецького повіту І. Чайковський та В. Борщевський – камилавки (Союзныя в, 1910 : 14–15).

Отже, нагородження провідних та відомих діячів чорносотенного руху, (а це відбувалося неодноразово) сприяло зростанню їхнього авторитету серед населення. Інформація про це регулярно друкувалася у союзній пресі.

Восени 1906 міністру внутрішніх справ імперії скерували клопотання про надання дозволу на проведення у Києві позапартійного з'їзду російських людей з Київської, Подільської та Волинської губерній, для їх об'єднання навколо спільної політичної платформи під час виборів до Думи (ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 636. Спр. 545. Арк. 1–2). Це клопотання підтримав київський-генерал губернатор В. О. Сухомлинов, а вже 25 жовтня дозволили його провести (ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 636. Спр. 545. Арк. 4-6). Незабаром з'їзд відбувся.

11 березня 1907 р. в Овруцькій народній чайній Товариства народної тверезості заступник керівника місцевого відділу СРН Тютін інформував присутніх про цілі й завдання організації. Місцеві євреї, В. Юсим і Л. Розенберг, вступили з ним у суперечку, «намагаючись зганьбити діяльність Союзу» (ДАЖО Ф. 70. Оп. 2. Спр. 44. Арк. 1–2). Невдовзі їх затримано поліцією й покарано.

11 червня 1907 р. у Житомирі чорносотенці, очолювані Красильниковим, з нагоди освячення їхнього прапора у кафедральному соборі організували врочисту ходу з корогами, портретами імператорської родини, під час якої співали «Боже, царя бережи». Перехожі незалежно від конфесії знімали перед ними шапки. Коли процесія підійшла до готелю «Франція», на балконі якого перебував заступник прокурора Житомирського окружного суду Бедров, той не зняв головного убору, що викликало обурення. Лише після повторної вимоги він його зняв і лише тоді процесія рушила далі (ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 857. Спр. 253. Арк. 1–2).

Поведінка заступника прокурора викликала обурення чорносотенців, які висунули вимогу «очистити лави чиновників від осіб, що ображають все російське», а керівник Житомирського відділу СРН Красильников звернувся до губернатора з вимогою про його відставку (ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 857. Спр. 253. Арк. 3).

16 червня 1907 р. волинський губернатор інформував київського генерал-губернатора про те, що «сторонні особи легко» отримували дозвіл на побачення з «політичними в'язнями» у Житомирській в'язниці, про що він повідомив прокурора Житомирського окружного суду. Останній звільнив Бедрова із займаної посади (ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 857. Спр. 253. Арк. 3).

4 січня 1908 р. волинський губернатор інформував київського генерал-губернатора про те, що 10 жовтня 1907 р. у будинок союзного старости (с. Гаїв-Дев'ятинськ, Кременецького повіту) І. Довбета зайшов солдат прикордонної варті – К. Т. Сердюченко. Він заявив, що Біблію друкували з метою «задурити голови простим людям», а «правда є лише у жидівському талмуді»; обурювався, що духовенство мало землю, отримувало заробітну плату й «нічого не робило». Розслідування цього випадку доручили командирю бригади прикордонної варті (ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 858. Спр. 75. Арк. 1). Про цей факт союзник повідомив священника, а той, цілком ймовірно, проінформував поліцію.

Отже, аналіз наведених документів свідчить про те, що чорносотенці користувалися підтримкою органів влади, а тих, хто відкрито протидіяв організації, затримувала поліція. Високопосадовці, які, на думку союзників, «ображали» їхні цінності, могли бути звільнені із займаних посад. Це сприяло формуванню іміджу чорносотенців як надзвичайно впливової структури. Ототожнюючи себе як захисників самодержавства і православної церкви, союзники не цуралися інформувати силові структури про антиурядові розмови, виступи.

Дивіденди від підтримки органами влади та православним духовенством не забарилися. Станом на 1908 р. на Волині функціонувало 1408 осередків СРН. Щодо їх чисельності, то у документах немає інформації про склад низки сільських відділів. Окремі налічували понад тисячу осіб, а деякі – 1–7. Значну кількість очолювали служителі культу (ДАТО. Ф. 258. Оп. 1. Спр. 4624. Арк. 2–15 зв.).

Союзними окружними старостами на Волині були лише священники РПЦ (ДАТО. Ф. 258. Оп. 1. Спр. 4624. Арк. 16-16зв.).

Для порівняння, у Липовецькому повіті Київської губернії функціонувало 5 відділів СРН, Радомисльському і Таращанському повітах – по 1, Уманському – 10 відділів СРН. У Подільській губернії діяло 123 відділи і підвідділи СРН. Чисельність багатьох із них не вказана у документі (ДАТО. Ф. 258. Оп. 1. Спр. 4624. Арк. 20 зв.–22).

На Волині таке становище зберігалося й у наступні роки. Так, окружним союзним старостою 1-го округу Ковельського повіту у 1910 р. затвердили священника О. Рафальського, а членами ради священників – Г. Лобачевського та С. Сингалевича. Керівництвом 4-го округу Рівненського повіту (союзним старостою та членами ради) переобрали священника І.Вакуловича, а ради – С. Бичковського, та С. Шаравського (Союзныя а. 1910 : 14).

У 3-му окрузі Володимир-Волинського повіту головою окружної ради СРН обрали благочинного 3-го округу Володимир-Волинського повіту А. Бордюговського, його заступником – священника Д. Мироновича, а членами ради – священників В. Львовича, М. Журковського, А. Михалевича, М. Рафальського, союзним старостою священника – Г. Юркевича (Вновь , 1910 : 15).

Але потрібно враховувати, що у межах імперії після 1907 р. за наступні п'ять років російські монархісти поступово втратили свої впливи (Кір'янов, 2001 : 108).

Ці тенденції не оминули й Волинь. Це наочно ілюструє таємне листування між волинським губернатором та київським генерал-губернатором. Напередодні виборів до IV Думи волинський губернатор запропонував заручитися підтримкою СРН за умови об'єднання з «російськими землевласниками». Генерал-губернатор вважав цю ідею не лише небажаною, але й нездійсненною. Архімандрит Віталій завдяки підтримці архієпископа Антонія був надзвичайно популярним на Волині, а його усунення від участі у виборах було не лише «неможливе, а навіть небезпечне». У зв'язку з цим пропозицію волинського губернатора спертися під час виборів на СРН (за умови усунення Віталія) вважали неприпустимою. Генерал-губернатор вважав за доцільне не усувати Віталія від виборчого процесу, а навпаки, розпочати з ним та архієпископом Антонієм переговори щодо кандидатур майбутніх депутатів. Наявність блоку з духовенством та СРН могло сприяти обранню до Думи всіх 13 депутатів, які «відстоювали б російські державні інтереси» (ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 642. Спр. 494. Арк. 1).

Щодо впливів СРН, то у багатьох місцевостях Волині спостерігалось послаблення його позицій, і не лише серед селян, а й частини духовенства, незадоволеного політикою єпископа Никона й архімандрита Віталія. Головною причиною була «земельна політика» Віталія, яка вплинула на взаємовідносини між священниками і парафіянами. Селяни обґрунтовували позицію, що не лише земля «панів» мала перейти до них, а також і церковна. Найбільші антагонізми викликало проведення розверстування, заохочуване Віталієм втручання селян у фінансові справи притчів, зобов'язання їх брати участь в організації союзних крамниць, вкладати кошти в організований ним банк тощо. Багато священників не бажали займатися політичною діяльністю вважаючи, що політична діяльність союзників не «відповідала їхньому духовному сану». Вони навіть були готові «негайно розірвати свої стосунки з Почаївським відділом СРН», якби не покровительство з боку архієпископа Антонія, змушування ним брати участь у роботі союзу «всіма доступними засобами» (ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 642. Спр. 494. Арк. 6 зв.–7).

Порівнюючи ситуацію з 1907 р., констатувалося, що завдяки енергійній діяльності архімандрита Віталія у Волинській губернії вдалося нейтралізувати вплив іногородців і «провести у Думу російських людей». Ключову роль у цьому відіграло духовенство, а більшість «російських землевласників співчували їхній агітації». У зв'язку з цим вдалося «нейтралізувати вплив поляків і євреїв».

Під час виборів до IV Думи розстановка політичних сил виглядала дещо по-іншому. Позиції чорносотенців не були такими міцними, органи влади вважали, що волинське духовенство без адміністративного впливу архієпископа Антонія «з попередньою жвавістю не

.....
підтримуватиме його кандидатів». Єпископ Никон і архімандрит Віталій завдяки «своїм грубим витівкам» проти поміщиків як класу, а особливо проти окремих осіб здобули загальну ненависть у губернії. Під час виборів вони могли розраховувати лише на підтримку з боку окремих поміщиків в Острозькому, Кременецькому та Луцькому повітах. Щодо «непопулярності архімандрита» серед євреїв і поляків мова взагалі не йшла. Це й викликало побоювання за результати виборів (ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 642. Спр. 494. Арк. 9–9зв.).

Аналіз низки архівних документів свідчить про те, що частина волинських священників була незадоволена діяльністю «Союзу» й відкрито висловлювала свою позицію. Так, у заяві селян-союзників стверджувалося, що восени 1910 р. від священника с. Верещаки, Кременецького повіту, Л. Коркушка після молебня чули «антиурядові висловлювання» (ЦДІАК України. Ф. 1600. Оп. 1. Спр. 392. Арк. 1). Лише 10 січня 1912 р. жандармський ротмістр Жилін прийняв рішення розпочати слідство за висловлювання Л. Коркушка, що мали ознаки закликів до «повалення існуючого ладу». Окрема увага акцентувалася на тому, що він стверджував, що члени СРН були «першими революціонерами» й радив селянам «не записуватися в організацію» (ЦДІАК України. Ф. 1600. Оп. 1. Спр. 392. Арк. 3). На початку 1912 р. про висловлювання Л. Коркушка проінформували й волинського і житомирського архієпископа Антонія (ЦДІАК України. Ф. 1600. Оп. 1. Спр. 392. Арк. 38). 21 березня 1912 р. начальник Волинського губернського жандармського управління висловив думку про доцільність проведення «обережного» розслідування щодо священника Л. Коркушка, адже його слова «могли підірвати авторитет» усього волинського духовенства (ЦДІАК України. Ф. 1600. Оп. 1. Спр. 392. Арк. 43–43зв.).

Так, органи влади робили усе можливе, щоб зберегти впливи СРН у краї, і тим самим підтримували створений організацією та православним духовенством позитивний імідж чорносотенців. Однак значна частина православного кліру була незадоволена діяльністю очільників «Союзу», а окремі з них відкрити переконували селян не вступати до нього.

16 травня 1911 р. попечитель Київського навчального округу повідомив керівника житомирського відділу СРН генерал-майора у відставці Красильникова, що 28 квітня 1911 р. імператор дозволив відкрити у місті жіночу гімназію відповідно до положення 26 травня 1869 р., а обер-прокурор Синоду не заперечував проти присвоєння їй назви імені «Святої Анастасії». Гімназія відкривалася за кошти СРН, передбачався 7-річний курс навчання з платою 60 крб. на рік і додатково 5 крб. за вивчення необов'язкових предметів (К открытию, 1911 : 24). Незабаром цей навчальний заклад розпочав свою діяльність.

Упродовж 1912–1913 навчального року Житомирська жіноча гімназія імені святої Анастасії за навчання учнів 1–6 класу отримала 9 885 крб., а для утримання навчального закладу необхідно 14 520 руб., тобто на 4 635 крб. більше від отриманого прибутку. Це вважалося «непосильним для Житомирського відділу» СРН (ДАЖО. Ф. 79. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 4).

13 грудня 1912 р. рада Житомирського відділу СРН прийняла рішення «кошторис з утримання гімназії святої Анастасії прийняти», залишивши у силі «обіцяне при відкритті гімназії своє зобов'язання» (ДАЖО. Ф. 79. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 6).

До цього навчального закладу союзники обмежили вступ полькам, поставивши перед собою мету «виховання осіб російської національності» (ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 862. Спр. 90. Арк. 17).

Отже, відкриття у Житомирі жіночої гімназії чорносотенці використовували також і для того, щоб продемонструвати своє ставлення до освіти і ще раз засвідчити підтримку росіян.

Щодо діяльності союзників на Волині, то тут активно діяв Житомирський відділ СРН, який пропагував «все російське» й об'єднував росіян різних станів, Керував відділом генерал-майор у відставці Красильников. Для пропаганди своєї ідеології СРН видавав газету «Жизнь Волини». Також створено благодійну організацію, яка надавала «посильну допомогу» найбільшим росіянам. У Кременецькому повіті при Почаївській Лаврі функціонував відділ СРН, який проводив активну та цілеспрямовану роботу з протидії польським впливам. Почаївський відділ СРН очолював архімандрит Віталій, який надавав «матеріальну допомогу» православним селянам, її головною метою була боротьба з «єврейським економічним засиллям» (ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 862. Спр. 90. Арк. 16–17).

Важливу увагу при формуванні свого іміджу волинські чорносотенці приділяли зустрічам членів організації з російським імператором. В одній із статей писалося, що 23 листопада 1911 р. у Царському Селі імператор Микола II прийняв делегацію з 23-х діячів СРН, очолювану А. І. Дубровіним, який виголосив вірнопідданську промову. У своїй відповіді імператор подякував тим, хто приєднався до СРН. Інші члени делегації одностайно засвідчили про повну підтримку державної політики та запевнили, що її підтримують усі чорносотенці (Союзныя с, 1911 : 18–22).

Одним із важливих напрямів діяльності СРН було проведення місіонерських курсів. Так, відповідно до розпорядження архієпископа Антонія з 19 до 26 вересня 1910 р. відбулися

місіонерські курси для 40 священників Волинської єпархії та ревнителів СРН, яких він розпорядився поселити в лаврському готелі та забезпечити харчуванням (ДАТО. Ф. 258. Оп. 1. Спр. 4760. Арк. 1).

Напередодні для них коштом архієпископа Антонія надрукували чимало союзних брошур (ДАТО. Ф. 258. Оп. 1. Спр. 4760. Арк. 14). Частина виділених ієрархом коштів Духовний собор використав на «утримання слухачів місіонерських курсів», про що й проінформував консисторію (ДАТО. Ф. 258. Оп. 1. Спр. 4760. Арк. 18).

Пропагуючи свою ідеологію, чорносотенці напередодні Першої світової війни детально інформували про відкриття нових відділів СРН, які, як правило, очолювали служителі культури. Так, 10 лютого 1913 р. у с. Рудки, Луцького повіту, створили відділ СРН на чолі зі священником В. Ясинським, а його члени мали захищати православну віру та самодержавне правління від посягань інославців та іновірців (Гутовский, 1913 : 10). Того ж дня у с. Дідичі, Дубенського повіту, завдяки цілеспрямованій роботі місцевого священника Т. Семенюка розпочав роботу відділ СРН. Упродовж кількох місяців після богослужінь парафіяни відвідували школу, де слухали «патріотичні промови», завдяки яким вдалося розбудити у «недовірливих і неосвічених парафіян патріотичні почуття до держави та самодержавства» (Голоскевич, 1913 : 11–12).

Важливу роль чорносотенці відводили й інформуванню про різні напрями роботи чинних відділів СРН та висвітлення ролі у цьому священників. В одній зі статей з цього приводу писалося, що хоча Милютинський відділ (Острозький повіт) був багаточисельним, але «дуже-дуже сонним». Він не мав ні свого прапора, ні споживчого кооперативу. Його керівник – священник А. Лотоцький – прийняв рішення активізувати діяльність осередку, «провівши розмови» з місцевими селянами, й заручився їх підтримкою щодо відкриття торговельного закладу та збору коштів на «союзний прапор». Під приміщення магазину мали використовувати приміщення школи, що знаходилася у центрі села, після будівництва нового (Священник, 1910 : 23).

Отже, як бачимо, чорносотенці важливу роль приділяли інформуванню про утворення нових відділів, висвітлювали позитивні моменти роботи вже наявних. Це робилося з чітко окресленою метою: сформуванню в очах широких верств суспільства образ надпотужної і впливової організації, що активно розвивалася, залучаючи до своїх лав усе більше й більше нових членів.

Висновки. Так, з моменту свого утворення чорносотенці поряд з поширенням ідеології, формуванням організаційної мережі велику увагу приділяли формуванню іміджу організації. Як свідчить проведений аналіз документів, головну роль у цьому відігравало православне духовенство, а органи влади їх всіляко підтримували. Переслідування опонентів організації, звільнення з посад високопоставлених чиновників за «неповагу» в очах широких верств суспільства створювали образ всесильної структури. Одним із елементів, який вдало використовували у цьому напрямі діяльності союзники, була публікація статей про зустріч імператора з членами організації. Це показувало, що вони користувалися його підтримкою. Одночасно з цим органи влади використовували волинських лідерів чорносотенців, щоб досягти потрібного результату на виборах до Думи. Але попри всі потуги позиції Почаївського відділу СРН поступово послаблювалися, а частина духовенства була незадоволена діяльністю його очільників. Органи влади намагалися не надавати розголосу цьому, щоб не підірвати авторитет цього політичного угруповання.

Подяка. Висловлюю вдячність членам редакційної колегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримував фінансової підтримки для дослідження та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Вновь...** (1910). Вновь избранные окружные союзные советы. *Почаевский листок*, 22. 17 июня. 15.
- Гутовский, В.** (1913). Гутовский В. Акт об открытии отдела С. Р. Н. в с. Рудках, Луцкого уезда. *Почаевский листок*, 12. 30 марта. 12.
- Голоскевич, О. Н.** (1913). Голоскевич О. Н. Открытие отдела Союза Русского Народа в с. Дидычах, Дубенского уезда. *Почаевский листок*, 12. 30 марта. 11–12.
- ДАЖО** – Державний архів Житомирської області.
- ДАТО** – Державний архів Тернопільської області.
- Иванов, А.А.** (2021). Иванов А. А. Православное духовенство и правые политические движения в России начала XX века (по материалам периодической прессы). *Научный диалог*. 1. 250–269. DOI: 10.24224/2227-1295-2021-1-250-269 .
- Иванов, А.** (2020). Иванов А. А. Проблематика русского национализма в статьях и проповедях митрополита Антония (Храповицкого). *Русин*. 2019. Т. 58. 58-78. DOI: 10.17223/18572685/58/5.

- Кириянов, Ю. (2001) Кириянов Ю. И. (2001). Правые партии в России. 1911-1917 гг. М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН). 2001. 464 с.
- К открытию** (1911). К открытию в г. Житомир женской гимназии св. Анастасии. *Почаевский листок*. 1911. 4 июня. 19. 24.
- Патриаршее** (1906). Патриаршее благословение союзу русского народа. *Прибавление к Почаевскому листку за 1906 год*. 29. 322.
- Священник** (1910). Священник Лотоцкий А. Милятинский Отдел С.Р.Н. *Почаевский листок*, 36–37. 28 сентября. 23.
- Союзная... а** (1910). Союзная дела. Вновь избранные по Союзу. *Почаевский листок*, 22. 3 июля. 1910. 14.
- Союзная... б** (1910). Союзная дела. Награждение союзников. *Почаевский листок*, 24. 17 июня. 1910. 14–15.
- Союзная... с** (1911). Союзная дела. Счастливый день. *Почаевский листок*. 47–48. 16 декабря. 18–22.
- ЦДІАК України** – Центральний державний історичний архів України в м. Києві.
- Цецик, Я** (2020). Цецик Я. Зародження та початок діяльності чорносотенців на Волині. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Серія : Історія. Збірник наукових праць. Вип. 33. Вінниця, 2020. 35–43. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2020-33-35-43>.*

Ярослав Цецик

Национальный университет водного хозяйства и природопользования
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

**Архивные документы о роли органов власти и православного клира в формировании
положительного имиджа черносотенцев на Волини в начале XX в.**

Аннотация. Целью статьи является исследование роли органов власти и православного духовенства в формировании положительного имиджа Союза русского народа на Волини в начале XX в. Автором исследованы комплексы архивных документов, в которых отражены ключевые направления деятельности органов имперской власти и православного духовенства в формировании положительного имиджа Почаевского отдела Союза русского народа в исследуемый период. **Методология исследования** основана на использовании специальных исторических методов (хронологического и сравнительно-исторического) и общенаучных (анализа, синтеза и обобщения), статистического метода, в сочетании с принципами историзма, объективности и полифакторности создали необходимые условия для беспристрастного освещения поставленных задач. **Научная новизна работы** заключается в том, что автор на основе архивных документов и материалов периодической печати выяснил роль органов власти и православного духовенства в формировании положительного имиджа черносотенцев. Значительная часть архивных документов данной работой вводится в научный оборот впервые. **Выводы.** В результате событий первой русской революции имперская власть пошла на ряд беспрецедентных уступок, в соответствии с манифестом от 17 октября 1905 была разрешена деятельность политических партий. Осенью того же года в результате объединения ряда монархических структур был создан Союз русского народа. Вскоре Волынская губерния стала одним из ведущих центров черносотенного движения в империи. Черносотенцы пользовались поддержкой органов имперской власти, а на Волини у истоков организации стояло православное духовенство, которое сыграло ключевую роль в формировании организационной сети СРН. Находясь на основе незыблемости основ самодержавия и православной церкви и одновременно проводя активную деятельность, направленную на дискредитацию своих оппонентов, черносотенцы важное внимание уделяли формированию своего положительного имиджа. Активное участие в этом принимали и православное духовенство региона. Благодаря поддержке органов власти им за достаточно короткий промежуток времени удалось сформировать имидж «защитников крестьян и православной веры», при этом обвиняя во всех общественных бедах оппонентов инородцев и иноверцев. С одной стороны, это способствовало росту авторитета СРН, а с другой – обостряло и без того сложные межконфессиональные и межнациональные взаимоотношения на Волини.

Ключевые слова: черносотенцы, архивные документы, Волинь, имидж, органы власти, православное духовенство.

Yaroslav P. Tsetsyk

National University of Water and Environmental Engineering (Ukraine)
(PhD) History, Associate Professor

Archival Documents About the Role of the Authorities and the Orthodox Clergy in the Formation of the Positive Image of the Black Hundreds in Volhyn at the Beginning of the 20th century

The aim of the article is to study the role of the authorities and the Orthodox clergy in the formation of a positive image of the Union of the Russian people in Volhyn at the beginning of the 20th century. The author studies a set of archival documents which highlight the key activities of the imperial authorities and the Orthodox clergy in the formation of a positive image of the Pochaiv branch of the Union of the Russian people in the period under study. The research methodology is based on the use of special historical methods (chronological and comparative-historical) and general scientific (analysis, synthesis, and generalization), statistical method, which in combination with the principles of historicism, objectivity, and multifactoriality created the necessary conditions for unbiased coverage. The scientific novelty of the work is that the author, on the basis of archival documents and periodicals, clarified the role of the authorities and the Orthodox clergy in forming a positive image of the Black Hundreds. Much of the archival documents of this work are introduced into scientific circulation for the first time. Conclusions. As a result of the events of the first Russian revolution, the imperial government made a number of unprecedented concessions, and in accordance with the manifesto of October 17, 1905, the activities of political parties were allowed. In the autumn of the same year, as a result of the unification of a number of monarchical structures, the Union of the Russian People was formed. Soon Volyn province became one of the leading centers of the Black Hundred movement in the empire. The Black Hundreds enjoyed the support of the imperial authorities, and in Volhynia at the origins of the organization stood the Orthodox clergy, who played a key role in forming the organizational network of the URP. Being on the foundations of the inviolability of the foundations of the autocracy and the Orthodox Church and at the same time carrying out active activities aimed at discrediting their opponents, the Black Hundreds paid important attention to the formation of their positive image. The Orthodox clergy of the region also took an active part in this. Thanks to the support of the authorities, they managed to form the image of 'defenders of the peasants and the Orthodox faith' in a relatively short period of time, while blaming opponents of foreigners and non-believers for all the public troubles. On the one hand, this contributed to the growth of the URP's authority, and on the other hand, it exacerbated the already complex interfaith and interethnic relations in Volyn.

Key words: Black Hundreds, archival documents, Volyn, image, authorities, Orthodox clergy.

References:

- Vnov** (1910). Vnov izbrannyye okruzhnyie soyuznyie sovetyi [Newly elected district union councils] *Pochaevskiy listok*, № 22. 1910. 17 iyunya. 15. [in Russian].
- Gutovskiy** (1913). Gutovskiy V. Akt ob otkrytii otdela S. R. N. v s. Rudkakh, Lutskago uezda [The act of opening the department of S.R.N. in the village. Rudkakh, Lutskago district]. *Pochaevskiy listok*, № 12. 1913. 30 marta. 12. 10. [in Russian].
- Goloskevich** (1913). Goloskevich O. N. Otkrytie otdela Soyuza Russkago Naroda v s. Didychah, Dubenskogo uezda [Opening of the department of the Union of the Russian People in the village. Didychakh, Dubensky district]. *Pochaevskiy listok*, № 12. 1913. 30 marta. 11–12. [in Russian].
- DAZO** – Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti [State Archive of Zhytomyr Region]. [in Ukrainian].
- ДАТО** – Derzhavnyi arhiv Ternopltskoi oblasti [State Archives of Ternopil region]. [in Ukrainian].
- Ivanov** (2021). Ivanov A. A. Pravoslavnoe duhovenstvo i pravyye politicheskie dvizheniya v Rossii nachala XX veka (po materialam periodicheskoy pressyi) [Orthodox clergy and right-wing political movements in Russia at the beginning of the twentieth century (based on materials from periodicals)]/ *Nauchnyy dialog*. 1. 250–269. DOI: 10.24224/2227-1295-2021-1-250-269. [in Russian].
- Ivanov** (2021). Ivanov A. A. Problematika russkogo natsionalizma v statyah i propovedyah mitropolita Antoniya (Hrapovitskogo) [The Problems of Russian Nationalism in the Articles and Sermons of Metropolitan Anthony (Hrapovitsky)]. *Rusin*. 2019. T. 58. S. 58–78. DOI: 10.17223/18572685/58/5. [in Russian].
- Kiryanov** (2001) Kiryanov Yu. I. Pravyie partii v Rossii. 1911–1917 gg. [Right-wing parties in Russia. 1911–1917] M. : Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya (ROSSPEN). 2001. 464 s. [in Russian].
- K otkryitiyu** (1911) K otkryitiyu v g. Zhitomir zhenskoy gimnazii sv. Anastasii [To the opening of the women's gymnasium of St. Anastasia]. *Pochaevskiy listok*. № 19 1911. 4 iyunya. 24. [in Russian].

.....
Patriarshee (1906). Patriarshee blagoslovenie soyuzu russkago naroda [Patriarchal Blessing to the Union of the Russian People]. *Pribavlenie k Pochaevskomu listku za 1906 god. № 29. 322.* [in Russian].

Svyaschennik (1910). Svyaschennik Lototskiy A. Milyatinskiy Otdel S.R.N [Milyatinsky Department S.R.N.]. *Pochaevskiy listok, № 36–37. 28 sentyabrya. 23.* [in Russian].

Soyuznyiya a (1910). Soyuznyiya dela. Vnov izbrannyye po Soyuzu [Allied affairs. Newly elected in the Union]. *Pochaevskiy listok, № 22. 3 iyulya. 1910. 14.* [in Russian].

Soyuznyiya b (1910). Soyuznyiya dela. Nagrazhdenie soyuznikov [Allied affairs. Rewarding allies]. *Pochaevskiy listok, № 24. 17 iyunya. 1910. 14–15.* [in Russian].

(Soyuznyiya c) (1911). Soyuznyiya dela. Schastlivyy den [Allied affairs. Happy day]. *Pochaevskiy listok. № 47–48. 16 dekabrya. 18–22.* [in Russian].

TSDIAK Ukrayini – Tsentralniy derzhavniy Istorichniy arhiv UkraYini v m. Kievi [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv]. [in Ukrainian].

Tsetsik (2020). Tsetsik Ya. Zarodzhennya ta pochatok dlyalnosti chornosotentslv na Volini [Origin and beginning of the Black Hundreds in Volhynia] *Naukovl zapiski VInnitskogo derzhavnogo pedagoglchnogo unlvrsitetu im. Mihayla Kotsyubinskogo. Serlya : Istorlya. Zbirnik naukovih prats. Vip. 33. VInnitsya, 2020. 35–43. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2020-33-35-43>.* [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 04.07.2021 р.
Статтю рекомендовано до друку 11.08.2021 р.

Руслана Маньковська

Інститут історії України Національної академії наук України
доктор історичних наук, провідний науковий співробітник (Україна)
e-mail: ruslana_man@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4581-2128>

Світлана Гаврилюк

Волинський національний університет імені Лесі Українки
доктор історичних наук, професор (Україна)
e-mail: romir1991@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5142-7464>
ResearcherID: ABD-1806-2020 (<http://www.researcherid.com/rid/ABD-1806-2020>)

Теоретичні засади музейної візуальності

Анотація. У статті на основі сучасного візуального дискурсу висвітлюються питання теоретико-методологічного змісту щодо музейної візуальності, проаналізовано наукові підходи і методи, задіяні у візуальній культурі, приділено увагу особливостям візуалізації та декодування музейного простору, специфіці його моделювання та інтерпретації візуальних конструкцій. **Метою статті** є аналіз теоретичних основ музейної візуальності, що передбачає вирішення завдання з виокремлення специфіки теоретико-методологічного інструментарію з дослідження візуальності в музейництві, обумовленої розвитком сучасного міждисциплінарного напрямку візуальних студій (visual studio), в контексті яких музейна візуальність, як особлива форма візуальної культури, набуває нових ознак. **Методологію дослідження** склали наукові підходи і методи соціогуманітарного напрямку: герменевтичний, культурологічний, семантичний, семіотичний, соціальний та психоаналітичний, зосереджено увагу на міждисциплінарному підході, як ключовому в візуальних студіях. Комплексна теоретична аналітика музейної візуальності дозволила глибше розкрити її можливості. **Наукова новизна** полягає у представленні актуальних теоретико-методологічних засад через культурологічну концепцію синергії візуальності та музейництва. Уперше, виділяючи з візуальної культури музейну візуальність, аналізується її методологічна база та специфіка функціонування теоретичного механізму в музейному просторі. **Висновки.** Теоретичні засади візуальних студій значно розширили наукові можливості музейництва як наукової галузі, а ті, що задіяні в сучасних музейних практиках, помітно трансформували музейний простір. Дослідження теоретичного блоку музейної візуальності доводить важливість міждисциплінарного підходу, як ключового, в розвитку візуальних технологій, застосованих в музейних практиках.

Ключові слова: візуальні студії, візуальна культура, музейна візуальність, наукові підходи і методи, міждисциплінарний підхід.

Постановка проблеми. У соціогуманітаристиці другої половини ХХ ст. помітно активізувалися трансформаційні процеси міждисциплінарного характеру, що спричинило появу низки новітніх дослідницьких парадигм. Сучасне наукове поле перебуває також під впливом стрімкого розвитку інформаційних технологій. Такі зрушення спостерігаються, зокрема, в напрямі візуальних студій (visual studio), які кардинально вплинули на підхід до візуалій. Розглядаючи музейництво, як специфічний сегмент візуальності та візуальної культури, важливо проаналізувати теоретичні засади нового бачення музейних візуалій, виділити особливості функціонування теоретико-методологічного інструментарію в музейному просторі, застосування його в музейних практиках. Музейна візуальність концептуально лежить в міждисциплінарному полі новітніх дослідницьких парадигм, і, як частина візуальної культури, базується на теоретичних засадах доволі широкого наукового простору. Втім специфіка музейництва, його візуальних технологій та соціокультурних спрямувань, доповнює цей простір оригінальними та своєрідними особливостями.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Наукові дослідження з візуальних студій охоплюють праці зарубіжних та українських науковців. Теоретичним питанням ґенези теорії візуальності, формуванню візуального повороту, візуальної культури, ставленню людини до предмета, взаємодії об'єкта та спостерігача за допомогою візуальних технологій, візуальній антропології, впливу музейних візуалій на людину присвячені роботи зарубіжних вчених Д. Левіна [1999], Ж.-П. Сартра [2000], С. Пінк [2006], М. Ямпольського [2007], А. Усманової [2007];

.....
2017], М. Стеркен і Л. Картрайт [2009], Б. Сендівела [2011], Л. де Каро [2015]. Теоретичні засади взаємодії візуального з людиною, перебування відвідувача в семіотичній системі музейного простору досліджують через музейні практики науковиця І. Мальковська [2008], культурологиня М. Баль [2012], мистецтвознавиця А. Бойлен [2021].

Український дискурс візуальних студій представлений роботами дослідниць О. Маланчук-Рибак [2013], П. Вербицької [2016], О. Ковалевської [2016; 2018], Г. Ільїної [2018], науковців В. Кременя та В. Ільїна [2020]. Вони розглядають основні проблеми: методологічні підходи до візуальної культури, теоретичні складові культури мислення, візуального сприйняття візуалій та ін. Останніми роками спостерігається розширення дослідницького поля щодо проблематики візуальних студій, втім на специфіці музейної візуальності, зокрема, її теоретичних засадах, увага дослідників спеціально не акцентувалась.

Метою статті є дослідження теоретико-методологічної бази музейної візуальності в контексті візуальних студій, виділення особливості функціонування наукового апарату в музейному просторі.

Виклад основного матеріалу. У другій половині ХХ ст. звернення до зорових структур та спроби їх інтерпретацій вчені – з подачі теоретика візуальних досліджень У. Мітчела – означили «візуальним поворотом» («pictorial turn») в науці. Дослідники, окрім вербальної форми відтворення власних ідей та бачень, почали залучати зорові образи, вибудовуючи новий напрям досліджень. За останні десятиріччя під впливом діяльності в першій половині ХХ ст. представників школи «Анналів» та появи концептуальних праць французького філософа Г. Дебора «Супільство спектаклю» (1967), англійського мистецтвознавця Дж. Бергера «Способи бачення» (1972) та французького філософа, теоретика культури М. Фуко «Наглядати і карати: народження в'язниці» (1975) історіографічна база з візуальних студій помітно збагатилася публікаціями українських та зарубіжних науковців.

Введення до дослідницького поля візуальної інформації окреслило низку проблем теоретичного та практичного характеру. Певна річ, що центром теоретико-методологічної лабораторії візуального напрямку став міждисциплінарний підхід, який дає можливість висвітлити нові грані візуальних образів, переосмислити їх сенси, віднайти приховані змісти та розкрити їхній джерелознавчий ресурс. Застосовуючи такий підхід своєрідного перехресного дослідження, фахівці крізь призму різних наук синергують актуальні смисли, комплексну аналітику та системні зрушення в наукознанні. Нині для дослідження візуальних джерел використовуються теоретико-методологічні досягнення з іконографії, семіотики, психоаналізу, постструктуралізму, соціології. Британський дослідник П. Берк виділяє іконологічний, психоаналітичний, семіотичний (структуралістський) та соціальний наукові підходи. Український науковець Є. Рачков [2015 : 29] стверджує, що, поєднуючись, ці підходи утворюють комплекс принципів роботи з візуальним матеріалом. Загалом дослідники візуального середовища виділяють низку наукових підходів, які демонструють міждисциплінарний характер візуальних студій: психоаналітичний, соціально-критичний, герменевтичний, семіотичний, структуралістський, дискурсивний [Ковалевська, 2018 : 170].

Визначаючи візуальні студії як напрям наукових досліджень історичного, соціологічного, культурологічного, політологічного та психологічного характеру, науковиця О. Ковалевська [2018 : 182] розглядає візуальну культуру як об'єкт візуального напрямку. Це комплексне поняття охоплює історію, історію культури, культурологію, антропологію, соціологію та через зорові образи, а останнім часом здебільшого за допомогою інформаційних технологій, відображає соціокультурні процеси в житті людини та суспільства.

Виокремлення в дослідницькому полі напрямку візуальної культури, його багатовекторність та міжгалузеві можливості, обумовлено цілковитим поглинанням соціуму візуалізацією з її видовищами, діями, представленнями, фесеріями. Візуальна культура – це новий міждисциплінарний напрям, центральною проблемою якого є дослідження культурної логіки «постмодерністського», «мас-медійного», «візуального» повороту. Як домінуюча форма вона охоплює різні за засобами вираження та своєю «ідеологією» культурні феномени [Дубовая, 2010].

Традиційно візуальність пов'язують з кіно-, відео-, фотозображеннями, мистецькими творами, також останнім часом додалися реклама, дизайнерські проекти, перформанси, міське середовище. Виділяючи музейну експозицію, як форму візуальної культури, де музейний концепт виступає ключовим елементом візуалій, розглянемо музейну візуальність у контексті окреслених науковцями наукових парадигм натуралізму (реальне відображення), структуралізму (система взаємопов'язаних частин), конструктивізму (моделювання) та феноменології (сприйняття, відчуття).

Своєрідним викликом для класичних наукових підходів стали візуальні студії. Музейна експозиція спрямована значною мірою на синергію пізнавального і чуттєвого. Історичний документ із важливою інформацією на поживклому папері має візуально зацікавити відвідувача

на рівні чуттєвого сприйняття. Вочевидь, що художня візуалізація історичних подій чи фактів, реконструкція та створення образів відомих постатей («візуальна антропологія»), атмосфери певної історичної епохи, повсякденного життя різних соціальних груп сприймаються, як об'єкт наукового дослідження, не всіма вченими.

Однак в музейництві, яке органічно поєднує історичне документування та образну екстраполяцію, вже сформувалася власна методологічна база та напрацьовані своєрідні візуальні технології. За концептуальними положеннями візуальних студій музейні матеріали, зокрема, документи, світлини, аудіо-, відеозаписи, речові предмети, долучені до наукової джерельної бази. Кожен із видів візуальної інформації передбачає свої специфічні методи опрацювання. Для вивчення музейних візуалій, як засобів художньої виразності, дослідниця Д. Загайська [2016 : 66–67] пропонує застосовувати культурологічний, соціологічний, семантичний, семіотичний, психологічний, антропологічний, мистецтвознавчий теоретично-практичні підходи.

Такий комплексний підхід із залученням міждисциплінарного теоретико-методологічного інструментарію визначає методику дослідника візуальних джерел. До прикладу, метод спостереження в музейництві пов'язаний з відтворенням подій за візуальною інформацією, яку вдалось відшукати, зібрати, або зафіксувати через конкретні документальні свідчення – музейні предмети – та інтерпретувати через музейний наратив.

Розглядаючи музейні предмети в контексті візуальних досліджень, наголосимо на їхніх основних характеристиках: автентичність, достовірність, наглядність, синкретичність, інформаційність, емоційність, аксіологічність. Окрім того, музейний раритет набуває джерелознавчого змісту з тією особливістю, що носієм інформації є безпосередньо він, а також вся історія його музеєфікації, зокрема, шлях потрапляння до музейної колекції, що значно урізноманітнює його джерельну цінність. Дослідник отримує не лише інформацію, яка закладена в реліквії, але й відкриває приховану. Тобто він інтерпретує і моделює видобуту із джерела інформацію, створює нову історичну реальність. Такий підхід активно застосовується в дослідженнях соціальної історії, повсякденності, інтелектуальної історії, просопографічних публікаціях.

Музей як соціокультурний інститут динамічно реагує на зміни в сучасному світі. Нідерландська дослідниця М. Баль [2012 : 249] у контексті візуальних практик розглядає сучасний музей як модерністський, з його енциклопедичністю, таксономічною організацією, прозорою риторикою, називає це візуальним есенціалізмом, наголошуючи на подальшій його трансформації в постмодерністський, коли не розділяється візуальний продукт з його вивченням. Музейна експозиція, де історичне минуле, сучасні реалії відтворюються через образи, створені комплексом музейних предметів, є виразним проявом нових тенденцій, що характеризують візуальну культуру. Завдання музейників – забезпечити об'єктивність історичних реконструкцій. Візуальна композиція в музеї, як слушно зауважує дослідниця А. Усманова [2013], включає онтологічний (походження та реалізація концепції), гносеологічний (знання про історичну реальність) та соціологічний (соціокультурний вплив на соціум) аспекти інформації.

У музейній практиці візуальне джерело, перш ніж потрапити до музейної колекції і стати музейним предметом, проходить спеціальну процедуру відбору, де враховуються його історична цінність, унікальність та стан збереження. Також фіксується історія його створення, приналежність, умови потрапляння до музею – «легенда пам'ятки». Важливо відзначити змістове наповнення, особливості та експозиційні можливості музейного предмету для реконструкції історичних подій та фактів. Варто зауважити, що загальноприйнята методика формування музейних фондів, коли фондова комісія закладу у складі представників усіх підрозділів музею аналізує, оцінює, співставляє усі властивості пам'ятки, дозволяє забезпечити об'єктивність та високий рівень фаховості в процесі відбору візуальних джерел.

Як візуальна форма реконструйованої історичної реальності, музейна експозиція через музейні предмети володіє значним потенціалом документально відображати події та факти суспільних процесів та явищ, а також життєві ситуації окремої особистості. Безперечно, достовірність конструйованого образу історичної епохи чи світогляду людини значною мірою залежить від різноманітності музейного матеріалу та фаховості експозиціонерів, де досить важливу роль відіграє робота художника-оформлювача.

Завдання музейної візуальності не лише донести певний історичний факт, але й викликати емоційні та чуттєві переживання у відвідувача, торкаючись його свідомості та ментальних рівнів. Акцентуючи увагу на особливостях інтерпретації музейних візуалізацій, необхідно враховувати низку важливих аспектів. Музей створює тематичну візуальність, обумовлену його профілем та змістом колекцій, яка спрямована на відвідувача, як головного співбесідника. Тому правила створення музейної візуальності передбачають врахування вікових, соціальних, професійних, тепер й інклюзивних, характеристик аудиторії. Важливим для

музейників залишається питання про співвідношення подачі вербального та візуального матеріалу.

Ще у 1960-х рр. канадський теоретик музейних комунікацій із значним практичним досвідом, директор музею в м. Калгарі Д. Камерон виділив такі особливості комунікативної системи музею, як візуальність та просторовість. Музеолог наголошує, що предметне поле музею має бути зрозумілим для відвідувача. Експозиціонери створюють такий невербальний простір, щоб глядач збагнув мову предметів, побачив і дешифрував інформацію, закодовану в музеаліях. У процес сприйняття експозиції аудиторією задіяний музейний працівник (екскурсовод), а, на думку Д. Камерона, це має бути музейний психолог, музейний соціолог, завдання якого «не перевести візуальні висловлювання у вербальну форму, а навчати відвідувачів мови предметів, незалежно від їхнього віку» [Вербицька, 2016 : 22].

Перебування відвідувача в музейному середовищі, пізнання останнього через візуальне сприйняття, емпатію активізує в нього розмаїття інтелектуальних, емоційних та чуттєвих каналів. Торкаючись питання про залучення органів чуття людини при спілкуванні з музейними предметами, професорка зі Львова П. Вербицька наголошує на переважанні у цьому процесі невербальної мови над акустичною та тактильною. Тому науковиця не випадково акцентує увагу на нових викликах для музеїв, коли їхня привабливість досягається не стільки змістом експозиції, скільки її вдалим візуальним представленням [2016 : 23–24].

Відвідувач, потрапляючи в музейне середовище, занурюється у тематично-образний візуальний простір. Цей метод у музейництві називається субмерсивний (метод занурення), а музейні візуалії створюються за типом реконструкції, коли застосовуються додаткові предмети для відтворення не лише історичних подій, але й суспільно-культурної атмосфери епохи. Також у музейних практиках використовують такі типи експозиційних візуалій, як транспозиція з фіксацією усіх деталей і взаємозв'язків та стилізація з моделюванням явищ без автентичних музейних експонатів [Новікова, 2019 : 23, 25]. У сучасних музейних практиках напрацьовано різні підходи до створення музейних експозицій. Відомий музейник з Росії Т. Поляков виділяє, як перспективні, образно-сюжетний та художньо-міфологічний методи [2003 : 22].

Музейна візуальність конструює історичну реальність за допомогою візуальних образів та створює нові змісти і сенси, чим увиразнює проблему формування музейної культури, розвитку здатності бачити та оволодіння певними знаннями, уміннями сприймати і розуміти мову образів та символів у музейній експозиції. Відвідувач через візуальні образи конструює зміст інформації, закладеної експозиціонерами, від яких великою мірою залежить налагодження успішної музейної комунікації з глядачем.

Про роль візуальної мови, яка стає знаками пропорції, оптичної ілюзії, гри світла та тіні, пустоти та обсягів, кольору та масштабу, мова йде у роботі дослідниці С.-Р. Дудки [2016 : 53–54]. Водночас до таких компонентів вона долучає також поняття «форма». Образ для нього наділений ідеєю змісту та формою, що об'єднана виражальними засобами.

Висновки. Отже, музейна візуальність є особливою формою візуальної культури з власною теоретико-методологічною, джерелознавчою, технологічною специфікою. Візуалізація музеалій, яка комплексно представлена музейною експозицією, поєднує образну репрезентацію, інтерпретацію символів та емоційно-ментальне сприйняття. Застосування міждисциплінарного підходу до музейної візуальності увиразнило музейну візуальність, як невід'ємну складову візуальної культури, та відкрило нові перспективи її теоретичного й практичного вдосконалення, зокрема залучення методологічних засад інших наук та аналіз специфіки їхнього функціонування в музейному просторі.

Подяка. Висловлюємо вдячність членам редакційної колегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримували фінансової підтримки для дослідження та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Баль, М.** (2012). Візуальний есенціалізм и объект визуальных исследований. *Логос*, 1 [85], 212–249. URL: http://www.logosjournal.ru/arch/23/art_124.pdf.
- Бойлен, А. Л.** (2021). *Візуальна культура (пер. з англ. Г. Левіє)*. Київ : ArtHuss, 208 с.
- Вербицька, П. В.** (2016). Музейна комунікація в умовах викликів глобалізації. *Historical and Cultural Studies*, 3, 1, 21–24.
- Дубовая, Н. В.** (2010). Візуальная культура в аспекте современности. URL: https://sibac.info/conf/pedagog/iii/35579_
- Дудка, С.-Р. О.** (2016). Питання «образу» в інтер'єрному дизайні. *Актуальні питання мистецтвознавства: виклики XXI століття: зб. статей міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої 95-річчю заснування вищої художньої школи Харкова, 13 жовт. 2016 р. Харків : ХДАДМ*, 53–54.

- Загайська, Д. Л.** (2016). Співвідношення символу та метафори, алегорії, образу, знаку як засобів художньої виразності. *Актуальні питання мистецтвознавства: виклики XXI століття: зб. статей міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої 95-річчю заснування вищої художньої школи Харкова, 13 жовт. 2016 р. Харків : ХДАДМ, 66–68.*
- Ільїна, Г. В.** (2018). *Генеза культури мислення: логос, раціо, візіо : монографія.* Київ-Ніжин : Видавець Лисенко М. М., 368 с.
- Ковалевська, О.** (2016). Візуальні студії в системі сучасного соціогуманітарного знання. *Історіографічні дослідження в Україні, 26.* Київ, 208–237.
- Ковалевська, О.** (2018). Візуальні студії. *Нариси з соціокультурної історії українського історієписання / за загал. ред. В. Смолія.* Київ : Генеза, 119–183.
- Кремень, В. Г., Ільїн, В. В.** (2020). Презентація візуальної грамотності в освітньому процесі та її експлікація в культурі мислення. *Інформаційні технології і засоби навчання, 75.* URL: <https://www.researchgate.net/publication/339589190> DOI: 10.33407/itlt.v75i1.3660.
- Маланчук-Рибак, О.** (2013). Візуальна культура як дослідницький об'єкт. *Мистецтвознавчий автограф, 6–8, 99–106.* URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/mznav_2013_6-8_8.
- Мальковская, И. А.** (2008). Визуальная культура: проблема самоидентичности. *Гуманитарные науки: теория и методология, 4.* URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/vizualnaya-kulturaproblema-samoidentichnosti>.
- Новікова, Г. Ю.** (2019). *Середовищний музей як феномен сучасних креативних індустрій: дисертація кандидата культурології: 26.00.05.* Харків, 236 с.
- Поляков, Т. П.** (2003). *Мифология музейного проектирования или «Как делать музей?».* Москва : Рос. ин-т культурологи, 456 с.
- Рачков, Є. С.** (2015). Методи та підходи візуальної історії: аналіз історіографії. *Харківський історіографічний збірник, 14, 27–41.*
- Сартр, Ж.-П.** (2000). *Взгляд. Бытие и Ничто: опыт феноменологической онтологии (пер. с фр. В. И. Колядко).* Москва : Республика, 324 с. URL: http://yanko.lib.ru/books/philosoph/sartre=butie_i_nichto=ann.htm#_Toc130721409.
- Усманова, А.** (2007). Визуальные исследования как исследовательская парадигма. URL: <http://viscult.ehu.lt/article.php?id=108>.
- Усманова, А.** (2017). Визуальная культура – это наша повседневность. URL: <https://ru.ehu.lt/novosti/almira-usmanovaa-vizualnaja-kultura-jeto-nasha-povsednevnost/>.
- Ямпольский, М.** *Ткач и визионер: Очерки истории репрезентации, или О материальном и идеальном в культуре.* Москва : Новое литературное обозрение, 616 с.
- De Caro, L.** (2015). Moulding the Museum Medium: Explorations on Embodied and Multisensory Experience in Contemporary Museum Environments. *New Trends in Museology. Nouvelles tendances de la muséologie, 43B, 55–70.* DOI: <https://doi.org/10.4000/iss.397>.
- Levin, D. M.** (1999). *The Philosopher's Gaze: Modernity in the Shadows of Enlightenment.* Berkeley; Los-Angeles; Oxford, 1999. 502 p.
- Pink, S.** (2006). *Future of Visual Anthropology: Engaging the Senses.* London; New York : Routledge, 2006. 166 p.
- Sandywell, B.** (2011). *Dictionary of Visual Discourse: a Dialectical Lexicon of Terms.* New York : Ashgate, 702 p.
- Sturken, M., Cartwright, L.** (2009). *Practices of Looking: An Introduction in Visual Culture.* New York : Oxford University Press, 345 p.

Руслана Маньковская

Институт истории Украины Национальной академии наук Украины
доктор исторических наук, ведущий научный сотрудник (Украина)

Светлана Гаврилюк

Волынский национальный университет имени Леси Украинки
доктор исторических наук, профессор (Украина)

Теоретические основы музейной визуальности

Аннотация. В статье на основании современного визуального дискурса освещаются вопросы теоретико-методологического содержания относительно музейной визуальности, проанализированы научные подходы и методы, задействованные в визуальной культуре, уделено внимание особенностям визуализации и декодирования музейного пространства, специфике его моделирования и интерпретации визуальных конструкций. **Целью статьи** является анализ теоретических основ музейной визуальности, что предусматривает решение задачи выделения специфики теоретико-методологического инструментария по исследованию визуальности в музейном деле, обусловленной развитием современного междисциплинарного направления визуальных исследований (*visual studio*), в контексте которых музейная визуальность, как особенная форма визуальной культуры, приобретает новые признаки. **Методологию исследования** составили научные подходы и методы социогуманитарного направления: герменевтический, культурологический, семантический, семиотический, социальный и психоаналитический, сосредоточено внимание на междисциплинарном подходе как ведущему в визуальных исследованиях. Комплексная теоретическая аналитика музейной визуальности позволила глубже раскрыть ее возможности. **Научная новизна** состоит в представлении актуальных теоретико-методологических основ через культурологическую концепцию синергии визуальности и музейного дела. Впервые, выделяя из визуальной культуры музейную визуальность, анализируется ее методологическая база, выделяется специфика функционирования теоретического механизма в музейном пространстве. **Выводы.** Теоретические основы визуальных исследований существенно расширили научные возможности музейного дела как научной отрасли, и, задействованные в современных музейных практиках, заметно трансформировали музейное пространство. Исследование теоретического блока музейной визуальности доказывает важность междисциплинарного подхода, как ключевого, в развитии визуальных технологий, применяющихся в музейных практиках.

Ключевые слова: визуальные исследования, визуальная культура, музейная визуальность, научные подходы и методы, междисциплинарный подход.

Ruslana V. Mankovska

Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine
Dr (History), Leading Researcher (Ukraine)

Svitlana V. Havryliuk

Lesya Ukrainka Volyn National University
Dr(History), Professor (Ukraine)

Theoretical Fundamentals of Museum Visuality

Abstract. Based on modern visual discourse, the article views the issues of theoretical and methodological content related to museum visuality, analyzes scientific approaches and methods involved in visual culture, focuses on the features of visualization and decoding of museum space, the specifics of its modeling and interpretation of visual structures. **The article aims** to analyze the theoretical foundations of museum visuality, which involves solving the problem of identifying the specifics of theoretical and methodological tools for the study of visuality in museology and necessitated by the development of the modern interdisciplinary subject of visual studios – in the context of which museum visuality as a specific form of visual culture, acquires new features. **The research methodology** consists of scientific approaches and methods of socio-humanitarian direction, such as hermeneutical, cultural, semantic, semiotic, social, and psychoanalytical. The attention is drawn to the interdisciplinary approach as a major in visual studies. Comprehensive theoretical analysis of museum visuality enabled a more profound understanding of its possibilities. **The scientific novelty** lies in relevant theoretical and methodological principles through the cultural concept of the visuality's synergy and museology. The article analyzes the methodological basis of

museum visuality, for the first time distinguishing it from visual culture, and identifies the specifics of the theoretical mechanism functioning in museum space. **Conclusions.** The theoretical foundations of visual studies have significantly expanded the possibilities of museology as a scientific field and involved in modern museum practices, which have significantly transformed the museum space. The study of the theoretical chapter of museum visuality proves the significance of an interdisciplinary approach as a major one, especially in the development of visual technologies used in museum practices.

Key words: visual studies, visual culture, museum visuality, scientific approaches and methods, interdisciplinary approach.

References:

- Bal, M.** (2012). Vizualnyy essentsializm i obekt vizualnykh issledovaniy [Visual Essentialism and the Object of Visual Research]. *Logos – Logos*, 1 [85], 212–249. [in Russian].
- Boilen, A. L.** (2021). *Vizualna kultura (per. z ang. H. Leviv) [Visual Culture (Trans. from English by H. Leviv)]*. Kyiv : ArtHuss, 208 p. [in Ukrainian].
- De Caro, L.** (2015). Moulding the Museum Medium: Explorations on Embodied and Multisensory Experience in Contemporary Museum Environments. *New Trends in Museology. Nouvelles tendances de la muséologie*. 43B, 55–70. DOI: <https://doi.org/10.4000/iss.397>. [in English].
- Dubovaya, N. V.** (2010). *Vizualnaya kultura v aspekte sovremennosti [Visual Culture in the Aspect of Modernity]*. URL: https://sibac.info/conf/pedagog/iii/35579_ [in Russian].
- Dudka, S.-R. O.** (2016). Pytannia «obrazu» v interiernomu dyzaini [The Question of «Image» in Interior Design]. In: *Aktualni pytannia mystetstvoznavstva: vyklyky XXI stolittia: zb. statei mizhnar. nauk.-prakt. konf., prysviachenoj 95-richchju zasnovannia vyshchoi khudozhnoi shkoly Kharkova, 13 zhovt. 2016 r.*, 53–54. [in Ukrainian].
- Iliina, H. V.** (2018). *Geneza kultury myslennia: logos, ratsio, vizio : monohrafiia [Genesis of the Culture of Thinking: Logos, Ratio, Vision : Monograph]*. Kyiv-Nizhyn: Vydavets Lysenko M. M., 368 p. [in Ukrainian].
- Kovalevska, O.** (2016). Vizualni studii v systemi suchasnogo sotsiogumanitarnoho znannia [Visual Studies in the System of Modern Socio-Humanitarian Knowledge]. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini – Historiographical Research in Ukraine*, 26, 208–237. [in Ukrainian].
- Kovalevska, O.** (2018). Vizualni studii [Visual Studies]. In: *Narysy z sotsiokulturnoi istorii ukrainskoho istoriepysannia / za zag. red. V. Smolii – Essays on the Socio-Cultural history of Ukrainian Historiography / Ed. V Smoliiy*. Kyiv : Geneza, 119–183. [in Ukrainian].
- Kremen, V. G., Ilin, V. V.** (2020). Prezentatsiia vizualnoi hramotnosti v osvithnomu protsesi ta ii eksplikatsiia v kulturi myslennia [Presentation of Visual Literacy in the Educational Process and Its Explication in the Culture of Thinking]. *Informatsiini tekhnologii i zasoby navchannia – Information Technologies and Teaching Aids*, 75. Kyiv: URL: <https://www.researchgate.net/publication/339589190> DOI: 10.33407/itlt.v75i1.3660. [in Ukrainian].
- Levin, D. M.** (1999). *The Philosopher's Gaze: Modernity in the Shadows of Enlightenment*. Berkeley; Los-Angeles; Oxford, 502 p. [in English].
- Malanchuk-Rybak, O.** (2013). Vizualna kultura yak doslidnytskyi obekt [Visual Culture as an Object of Research]. *Mystetstvoznavchyi avtohrاف – Art Autograph*, 6–8, 99–106. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/mznav_2013_6-8_8. [in Ukrainian].
- Malkovskaya, I. A.** (2008). Vizualnaya kultura: problema samoidentichnosti [Visual Culture: the Problem of Self-Identity]. *Gumanitarnye nauki; teoriya i metodologiya – Humanitarian Studies: Theory and Methodology*, 4, URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/vizualnaya-kulturaproblema-samoidentichnosti>. [in Russian].
- Novikova, G. Yu.** (2019). *Seredovyshchnyi muzei yak fenomen suchasnykh kreatyvnykh industrii: dys. ... kand. kulturologii : 26.00.05 [Environmental Museum as a Phenomenon of Modern Creative Industries: Candidate's thesis of cultural studies]*. Kharkiv, 236 p. [in Ukrainian].
- Pink, S.** (2006). *Future of Visual Anthropology: Engaging the Senses*. London; New York : Routledge, 166 p. [in English].
- Polyakov, T. P.** (2003). *Mifologiya muzeynogo proektirovaniya ili «Kak delat muzey»? [The Mythology of Museum Design or «How to Make a Museum?»]*. Moskva : Ros. in-t kulturologii, 456 p. [in Russian].
- Rachkov, Ye. S.** (2015). Metody ta pidchody vizualnoi istorii: analiz istoriografii [Methods and Approaches of Visual History: Analysis of Historiography]. *Kharkivskiy istoriografichnyi zbirnyk – Kharkiv Historiographical Collection*, 14, 27–41. [in Ukrainian].
- Sandywell, B.** (2011). *Dictionary of Visual Discourse: a Dialectical Lexicon of Terms*. New York : Ashgate, 702 p. [in English].
- Sartr, Zh.-P. (2000).** *Vzglyad. Bytie i Nichto: opyt fenomenologicheskoy ontologii (per. s fr. V. I. Kolyadko) [The Look. Being and Nothing: the Experience of Phenomenological Ontology. (Trans. from*

-
French by V. I. Kolyadko]. Moskva : Respublika, 324 p. URL: http://yanko.lib.ru/books/philosoph/sartre=butie_i_nichto=ann.htm#_Toc130721409. [in Russian].
- Sturken, M., Cartwright, L.** (2009). *Practices of Looking: An Introduction in Visual Culture*. New York : Oxford University Press, 345 p. [in English].
- Usmanova, A.** (2013). *Vizualnye issledovaniya kak issledovatel'skaya paradigma [Visual Research as a Research Paradigm]*. URL: <http://viscult.ehu.lt/article.php?id=108>. [in Russian].
- Usmanova, A.** (2017). *Vizualnaya kultura – eto nasha povsednevnost [Visual Culture – Our Daily Routine]*. URL: <https://ru.ehu.lt/novosti/almira-usmanovaa-vizualnaja-kultura-jeto-nasha-povsednevnost/>. [in Russian].
- Verbytska, P. V.** (2016). Muzeina komunikatsiia v umovakh vyklykiv hlobalizatsii [Museum Communication in the Face of the Globalization Challenges]. *Historical and Cultural Studies*, 3, 1, 21–24. [in Ukrainian].
- Yampolskiy, M.** (2007). *Tkach i vizioner: Ocherki istorii reprezentatsii, ili O materialnom i idealnom v culture [Weaver and Visionary: Essays on the History of Representation, or on the Material and the Ideal in Culture]*. Moskva : Novoe literaturnoe obozrenie, 616 p. [in Russian].
- Zagaiska, D. L.** (2016). Spivvidnoshennia symvolu ta metafory, alehorii, obrazu, znaku yak zasobiv khudozhnoi vyraznosti [The Ratio of Symbol and Metaphor, Allegory, Image, and Sign as a Means of Artistic Expression]. In: *Aktualni pytannia mystetstvoznavstva: vyklyky XXI stolittia: zb. statei mizhnar. nauk.-prakt. konf., prysviachenoї 95-richchiu zasnovannia vyshchoї khudozhnoi shkoly Kharkova, 13 zhovt. 2016 r.*, 66–68. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 12.07.2021 р.
Статтю рекомендовано до друку 13.08.2021 р.

Олександр Неприцький

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
e-mail: neprytskyi@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9536-2538>

Лукаш Донай

Університет Адама Міцкевича в Познані, доктор політичних наук, професор (Польща)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7720-1260>
Scopus ID: 57200917845
Researcher ID: <http://www.researcherid.com/rid/ABE-2718-2020>
e-mail: lukasz.donaj@amu.edu.pl

Олег Романов

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
аспірант (Україна)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3552-3728>
e-mail: olherd.romanov@gmail.com

**Репутація Польщі в громадській думці країн Європи на початку XXI ст.
у дослідженнях Інституту Публічних Справ**

Анотація. *Актуальність теми дослідження зумовлена необхідністю систематизувати праці з вивчення репутації Республіки Польщі періоду завершення трансформації і ведення переговорів щодо вступу до Європейського Союзу, що дасть можливість надалі використовувати їх як для науково-дослідницької роботи, так і з метою застосування кращих практик національного брендингу в Україні. Мета статті – дослідити зміст і значення досліджень Інституту Публічних Справ, присвячених вивченню репутації Польщі в країнах Європи на початку XXI століття. Методологія дослідження ґрунтується на поєднанні загальнонаукових (аналізу, синтезу, узагальнення) та спеціальних (історико-генетичного, історико-типологічного, історико-системного, соціокультурного) методів з принципами історизму, системності, науковості та верифікації. Інститут Публічних Справ – один із провідних аналітичних центрів Республіки Польщі. Дослідження, проведені інститутом, показали, яку репутацію мала Польща і поляки в громадській думці країн Європи під час ведення активних переговорів про вступ країни до ЄС. Експерти ІПС проаналізували, яку інформацію про Польщу подають європейські медіа. Дослідники надали розлогий емпіричний матеріал і аналіз теоретичних аспектів формування репутації та показали функціонування і зміни історичних стереотипів. Висновки. Відповідно до результатів досліджень Інституту Публічних Справ у перші роки XXI століття під час переговорного процесу щодо вступу Польщі до Європейського Союзу, країна мала репутацію, зумовлену негативними стереотипами. Така ситуація могла бути виправлена (зрештою, і була виправлена), оскільки історичні стереотипи усуваються повільно, але змінюються під впливом подій сучасності. Значну роль у цьому відіграють засоби масової комунікації як дзеркало суспільних настроїв і як інструмент їх зміни. Водночас був сформований позитивний образ Польщі в громадській думці України, але сама Україна мала погану репутацію серед населення Польщі, що мало би наштовхнути представників українських владних еліт на прийняття відповідних рішень.*

Ключові слова: *Польща, поляки, репутація, образ, історіографія, Європейський Союз.*

Постановка проблеми. Репутація країни та її мешканців за кордоном – це одна з відправних точок формування зовнішньої політики держави. Вона впливає на економічні відносини, визначає напрямки соціально-культурної взаємодії, публічної дипломатії, політики національного брендингу тощо [Wang, 2004]. Актуальність теми дослідження зумовлена необхідністю систематизувати праці з вивчення репутації Республіки Польщі періоду завершення трансформації і ведення переговорів щодо вступу до Європейського Союзу, що дасть можливість використовувати їх як для науково-дослідної роботи, так і з метою застосування кращих практик національного брендингу в Україні.

Аналіз джерел та останніх досліджень. На початку XXI століття Польща активно вела переговори про вступ до Європейського Союзу. Інститут Публічних Справ (ІПС) [Instytut Spraw

Publicznuch, 2021] як один із провідних аналітичних центрів Республіки Польщі здійснював вивчення образу Польщі і поляків за кордоном, що важливо для здійснення промоції держави і формування успішної зовнішньої політики. ІПС залучав до співпраці провідних фахівців із польських наукових центрів та політичних і громадських діячів-практиків. Результати проведених досліджень широко розповсюджуються в середовищі депутатів Сейму і Сенату, міністрів та співробітників виконавчої влади, журналістів, науковців, представників громадських організацій. Так, публікації ІПС мали безпосередній вплив на формування польської політики, а не лише відслідковували її реалізацію.

Значна частина дослідницьких проєктів Інституту Публічних Справ на початку XXI століття була спрямована на вивчення репутації Польщі і поляків у громадській думці країн західної Європи – Франції, Німеччини, Великій Британії, Австрії, Швеції, Іспанії [Kolarska-Bobińska, 2003; Fałkowski, Dolińska, 2001; Fałkowski, Popko, 2006; Kolarska-Bobińska, 2008, Warchala, 2006] та Україні [Konieczna, 2001], а також дослідження формування образу країни в європейських засобах масової інформації [Fałkowski, Grabowska-Cordova, Poprzęcki, Warchala, 2000; Warchala, 2002; Fomina, Frelak, 2007].

Джерельною базою для нашого дослідження стали книги і доповіді експертів Інституту Публічних Справ, що присвячені вивченню репутації Польщі в країнах Європи у період завершення трансформації та ведення переговорів про вступ до Європейського Союзу.

Мета статті. Метою статті є дослідити зміст і значення досліджень Інституту Публічних Справ, присвячених вивченню репутації Польщі в країнах Європи на початку XXI століття.

Виклад основного матеріалу. Інститут Публічних Справ розпочав свою діяльність у 1995 році і на початку 2000-х уже був одним із найпотужніших мозкових центрів Республіки Польщі. Авторитет установи і залучене міжнародне та внутрішнє фінансування дозволяло брати висококваліфікованих фахівців для реалізації проєктів. (Діяльність Інституту фінансувалася, зокрема, Фондом Конрада Аденауера, Фондом Роберта Шумана, Посольством Франції, Урядом Федеративної Республіки Німеччини, Національною Торговою Палатою, Міністерством Закордонних Справ Польщі тощо.)

Починаючи з 1998 року, Інститут Публічних Справ вивчав образ Польщі і поляків за кордоном. Перші дослідження були реалізовані протягом 1998–2001 рр. та об'єднувалися у спільний проєкт «Образ Польщі і поляків у Європі». Проєкт втілювався під керівництвом професорки Лени Колярської-Бобінської і стосувався Німеччини, Франції, Іспанії, Швеції, Австрії, України та Великої Британії [Instytut Spraw Publicznuch, 2021]. Був унікальний з огляду на широке міжнародне охоплення і системність дослідження. До того ж він відповідав тодішньому тренду польської європейської політики. Тому оприлюднені результати проєкту були широко розтиражовані та викликали жвавий інтерес як в Польщі, так і за кордоном. Вони стали каталізатором дискусії щодо тематики і завдань просування образу Польщі в Європі в контексті вступу країни до ЄС. Результати були зібрані і видані в 2003 році в монографії [Kolarska-Bobińska, 2003], що здобула схвальну реакцію наукового світу [Свупар, 2005].

Проєкти, що стосувалися вивчення іміджу Польщі в Німеччині та Франції, знайшли своє продовження в 2005–2006 роках, а в 2006–2007 рр. підсумовано результати досліджень попередніх років, що стосувалися взаємних уявлень про мешканців цих трьох країн [Instytut Spraw Publicznuch, 2021].

Паралельно започатковано серію досліджень, що мали на меті вивчення репутації Польщі і поляків, що поширювалася в австрійських, французьких, іспанських, німецьких та шведських ЗМІ в 2000–2001 роках, і польської політики вступу до ЄС в німецьких, французьких, іспанських і британських медіа в 2003–2004 рр. [Instytut Spraw Publicznuch, 2021].

Дослідження Інституту Публічних Справ були сконцентровані на вивченні репутації Польщі і поляків в країнах Європи, містили значну аналітичну частину, окрім надзвичайно цінної фактологічної бази, висвітлювали теоретичні питання щодо формування репутації та функціонування стереотипів, вплив історичних контактів на взаємне сприйняття народів, джерела формування громадської думки тощо.

У монографії [Kolarska-Bobińska, 2003] перша частина книги «Соціологічні аспекти національних стереотипів» [Kolarska-Bobińska, 2003: 19–66.] присвячена теоретичним засадам і концепціям, що пояснюють результати польових досліджень. Автори (Александра Ясінська-Каня, Здзіслав Краснодембські, Збігнев Бокшаньські) розкривають психологічні особливості та фактори культурно-історичної спадщини, що впливали на суспільне життя і формували стійкі стереотипи, які вдалося виявити і охарактеризувати під час проведення опитувань респондентів у Польщі та країнах Європи. Акцентувалася увага на ідеологічній функції стереотипів, що безпосередньо впливає на публічну політику і створює підґрунтя, визначає тенденції сприйняття мешканцями різних країн одні одних. Але феномен стереотипізації ставлення мешканців одних держав до населення іншої країни не зафіксовано в історичній спадщині. «Сучасність, – пише Міхал Вархала в уже згаданій монографії (стаття «Польща і Європейський Союз – знання,

стереотипи, симпатії та антипатії» [Kolarska-Bobińska, 2003: 67–84]), – може підтримати існуючі стереотипи, а може і вплинути на зміну репутації. Попри те, що сформовані стереотипи змінюються надзвичайно важко, вони можуть підлягати змінам. І політика Польщі щодо входження до Європейського Союзу була одним із чинників сучасності, що впливав на покращення репутації країни в свідомості мешканців інших європейських держав.

Автори досліджень наголошують, що на початку XXI століття головною проблемою в формуванні репутації Польщі і поляків у населення держав Західної Європи був брак знань про країну. Загалом 50–70 % респондентів у шести країнах Європи (Австрія, Велика Британія, Іспанія, Німеччина, Франція, Швеція) не мали визначеного уявлення щодо сучасної Польщі [Kolarska-Bobińska, 2003: 10]. Найменш чітке бачення Польщі і поляків мали мешканці Швеції та Іспанії, а найбільш сформована думка була у німців та австрійців. І в усіх досліджуваних країнах (більшою чи меншою мірою) спостерігався досить схожий образ Польщі, що абсолютно не працював на користь репутації держави та її мешканців. Польща в уяві респондентів була не схожа на їхню батьківщину. Уявлялася, як країна «католицька, відстала і традиційна, з високим рівнем корупції, не найкращою організацією праці та економікою не подібною до тієї, яка діє в державах Європейського Союзу». [Kolarska-Bobińska, 2003: 10].

Наприклад, у німців найбільш поширеною асоціацією, пов'язаною з Польщею і поляками, на початку 2000-х років була злочинність і викрадення автомобілів [Fałkowski M. Popko, 2006: 25], а у французів – «біда, злидні, відсутність роботи» [Warchala, 2006: 16]. Лише 15 % німців, австрійців та іспанців і 18 % французів вважали, що в Польщі діє ринкова економіка. Це легко пояснюється специфікою отримання інформації про Польщу і поляків мешканцями країн Західної Європи. Насамперед, вони керувалися думкою, що Польща – це постсоціалістична країна, кандидатка на вступ до ЄС, відтак вона має гіршу економіку, ніж країни ЄС, і прагне покращити своє економічне становище за рахунок вступу до Європейського Союзу. Водночас, знайомлячись із поляками, переважно, як з представниками спільноти трудових мігрантів у своїх країнах – людьми, що змушені у пошуку роботи і заробітків покинути свою батьківщину, і виконувати, зазвичай, некваліфіковану роботу в чужій країні, щоб утримати себе і свою родину. У такий спосіб не могла сформуватися репутація Польщі як демократичної держави, що швидко економічно розвивається.

Політичний образ Польщі не відрізняється в кращу сторону від економічного. Лише 16 % респондентів з Німеччини, Австрії та Франції вважали, що в Польщі поважають громадянські свободи [Kolarska-Bobińska, 2003: 11]. Мешканці західних країн мали уявлення, що Польща позбавилася будівництва комунізму, але ще не пройшла дорогу становлення демократії. Польська політична система не вважалася аналогічною до тієї, що функціонувала в країнах Західної Європи, але рухалася в цьому напрямку. Такому уявленню сприяли два чинники. Перший – це очікуваний вступ Польщі до Європейського Союзу (а держава, яка прагне вступити до ЄС, повинна бути або вже демократичною, або прагнути нею стати). І другий – це історичні асоціації з Лехом Валенсою і рухом «Солідарність», що надзвичайно сильно вплинули на формування позитивної репутації Польщі в країнах Європи.

Загалом напередодні вступу Польщі до Європейського Союзу в мешканців Західної Європи сформувався схожий образ польської держави, але знаходилися і відмінності. Якщо проаналізувати різницю в сприйнятті Польщі респондентами з різних країн, то очевидним стає висновок, що сформований образ залежить від наявності спільної історії, інтенсивності контактів та характеру минулих взаємин і теперішньої взаємодії між суспільствами та елітами країн [Kolarska-Bobińska, 2003: 13-14].

Характерною особливістю досліджень, проведених Інститутом Публічних Справ, стало вивчення образу «Польщі і поляків», тобто окремими об'єктами дослідження були репутація польської держави (як інституції і суб'єкта міжнародних економічних і політичних відносин) та її мешканців (людей, громадян, представників польського народу). Як показали опитування, образ поляка (аналогічно, як і Польщі) не був чітко викристалізований у свідомості мешканців країн Західної Європи і мав на собі відбиток загальних стереотипів сприйняття країни. Респонденти вважали, що поляки були людьми «більш моральними, ніж ефективними», щирими і толерантними, але зовсім не сучасними.

Для мешканців країн Західної Європи Польща була Сходом – «відсталим і варварським», який протиставлявся «цивілізованому» Заходу. Причому зневага до Сходу і захоплення Заходом спостерігається при просуванні далі на Схід. Взаємні стереотипи щодо відносин схід-захід, що спостерігаються, наприклад, у ставленні німців до поляків і, навпаки, поляків до німців, так само переносилися на формування ставлень між поляками і українцями, тільки з тією різницею, що у цьому випадку Польща – це Захід (розвинений, сучасний і успішний), а Україна – це Схід. [Kolarska-Bobińska, 2003: 275]. В Україні був сформований значно більш позитивний образ поляка (освіченого, сучасного, ефективного, підприємливого, гостинного, концентрованого на спільній цілі – інтеграції із Заходом), ніж серед мешканців держав Західної Європи. Проте

українські респонденти наділяли поляків такими рисами, як пихатість, хтивість, надмірна прив'язаність до матеріальних цінностей і зловживання алкоголем (поляки, між іншим, відзначали останню особливість в українців). Єдина риса, яка збігалася у характеристиці поляків, що панувала в громадській думці західних країн і України, це – релігійність [Konieczna, 2001: 8].

У дослідженнях образу Польщі і поляків у країнах Європи неодноразово наголошується на ролі медіа у формуванні репутації країни і її мешканців. Дослідження образу Польщі в західноєвропейській пресі [Warchala, 2002] показало, що він не істотно відрізняється від того, що панував у громадській думці. Вірогідно, це стало наслідком того, що засоби масової інформації намагаються відповідати очікуванням реципієнта, і разом медіа формують світогляд аудиторії. Тому схожість репутації Польщі і поляків, що була виявлена під час опитувань та при вивченні іноземної преси, виглядає цілком логічною.

У західних ЗМІ Польща подавалася «досить амбівалентно: з однієї сторони – як країна, що динамічно розвивається в різних напрямках (приватизація, закордонні інвестиції), а з іншої – певні ситуативні аспекти надалі розміщують Польщу в групу глибоко відсталих країн», – пишуть автори кварталної доповіді ІСП в 2001 році [Grabowska-Córdova, Popko, Skrobotówna, Warchala, 2001: 5]. Головною проблемою Польщі на шляху до набуття членства в ЄС подавалася проблема польського сільського господарства [Fałkowski, Grabowska-Córdova, Skrobotówna, Warchala, 2001: 6] – великий і технологічно відсталий агропромисловий комплекс становив загрозу системі виробництва сільськогосподарської продукції в ЄС і потенційно міг претендувати на непомірно великі дотації з бюджету Євросоюзу через механізм Спільної агрокультурної політики. Відомий «Польський сантехнік», що виник на сторінках французького сатиричного журналу «Charlie Hebdo» а згодом розійшовся по всіх західноєвропейських ЗМІ символом загрози напливу дешевої робочої сили з країн Центрально-східної Європи, став уособленням того, як стереотипи можуть відігравати істотну роль у формуванні міжнародної співпраці [Raport Roczny, 2005: 7]. Польща постійно зазнавала критики за «нахабну» манеру ведення переговорів під час вступу до Європейського Союзу [Fałkowski, Grabowska-Córdova, Skrobotówna, Warchala, 2001: 6].

Позитивно впливали на репутацію Польщі в країнах Західної Європи публікації, що стосувалися польської культурної спадщини (як частини європейської) та успішної політико-економічної трансформації [Warchala, 2002: 7].

Висновки. Відповідно до результатів досліджень Інституту Публічних Справ у перші роки ХХІ століття, під час переговорного процесу щодо вступу Польщі до Європейського Союзу, країна мала репутацію, зумовлену негативними історичними стереотипами. Серед мешканців країн Західної Європи було уявлення, що Польща – це бідна країна з посткомуністичною економікою і засиллям традиціоналізму та католицизму. Така ситуація могла бути виправлена (зрештою, і була виправлена), оскільки історично сформовані стереотипи усуваються повільно, але змінюються під впливом сучасності. І значну роль у цьому відіграють засоби масової комунікації: як дзеркало суспільних настроїв і як інструмент їх зміни.

Дослідження, проведені Інститутом Публічних Справ, показали реальну ситуацію із репутацією Польщі і поляків у країнах Європи під час переговорного процесу і вступу до Європейського Союзу, і стали частиною підґрунтя формування зовнішньої політики держави та промоційної кампанії Республіки Польщі.

Якщо для мешканців західних держав Польща була уособленням «дикого і варварського» Сходу, то для громадян України вона була «шматочком Заходу» і уособленням успіху політичної та економічної трансформації. Натомість Україна і українці у громадській думці поляків були тим самим «диким і відсталим» Сходом. Тож відповідні корективи зовнішньої та внутрішньої політики могли зробити не лише у Варшаві, але й у Києві. Адже результати досліджень Інституту Публічних Справ знаходилися і продовжують знаходитися у відкритому доступі.

Подяка. Висловлюємо щире вдячність членам редколегії журналу за конструктивні поради, надані в процесі підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримували фінансової підтримки для проведення дослідження і публікації цієї статті.

Джерела та література:

Cwynar K. M. (2005) «Obraz Polski i Polaków w Europie», Lena Kolarska-Bobińska (red.), Warszawa 2003: [recenzja] *Polityka i Społeczeństwo*, № 2. S 226–231.

Fałkowski M., Dolińska X. (2001) *Polska – Niemcy. Wzajemny wizerunek w okresie rozszerzania Unii Europejskiej*. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych. 89 s.

Fałkowski M., Grabowska-Córdova B., Popręcki D., Warchala M. (2000) *Obraz Polski w prasie krajów członkowskich Unii Europejskiej*. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych. 126 s.

- Fałkowski M., Grabowska-Górdova B., Grabowska-Cordova B. Skrobotówna I., Warchala M.** (2001) *Wizerunek Polski w prasie krajów członkowskich Unii Europejskiej. Raport roczny 2000*. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych. 204 s.
- Fałkowski M., Popko A.** (2006) *Niemcy o Polsce i Polakach 2000–2006. Główne wnioski z badania*. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych. 16 s.
- Fałkowski M., Popko A.** (2006) *Polacy i Niemcy. Wzajemny wizerunek po rozszerzeniu Unii Europejskiej*. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych. 105 s.
- Fomina J., Frelak J.** (2007) *Next Stopski London. Wizerunek polskich imigrantów w prasie brytyjskiej*. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych. 87 s.
- Grabowska-Cordova B., Popko A., Skrobotówna I., Warchala M.** (2001) *Wizerunek Polski w prasie krajów członkowskich Unii Europejskiej. Raport kwartalny (kwiecień – czerwiec 2001)*. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych. 148 s.
- Instytut Spraw Publicznych** (2021) *Badania wizerunkowe (1998–2008)*. URL: <https://www.isp.org.pl/pl/projekty/badania-wizerunkowe-1998-2008>.
- Instytut Spraw Publicznych** (2021) *Instytut Spraw Publicznych*. URL: <https://www.isp.org.pl/pl/o-nas>
- Instytut Spraw Publicznych** (2021) *Obraz Polski i Polaków w Europie (1998–2001)*. URL: <https://www.isp.org.pl/pl/projekty/obraz-polski-i-polakow-w-europie-1998-2001>.
- Kolarska-Bobińska L, Fałkowski M. (red.)** (2008) *Polska–Niemcy–Francja. Wzajemne postrzeganie po rozszerzeniu UE*. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych. 155 s.
- Kolarska-Bobińska L. (red.)** (2003) *Obraz Polski i Polaków w Europie*. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych. 344 s.
- Konieczna J.** (2001) *Polska – Ukraina wzajemny wizerunek*. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych. 89 s.
- Raport Roczny** z działalności Instytutu Spraw Publicznych za okres styczeń – grudzień 2005. (2005) Warszawa: Instytut Spraw Publicznych. 31 grudnia 2005. 51 s.
- Wang J.** (2004) Effectively Managing National Reputation: Strategic Public Diplomacy Revisited. *Allacademic Research*. October. 22. P.7–8. URL: http://citation.allacademic.com/meta/p_mla_apa_research_citation/0/1/3/4/1/pages13418/p13418-1.php.
- Warchala M.** (2006) *Polacy i Francuzi Wzajemny wizerunek po rozszerzeniu Unii Europejskiej*. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych. 68 s.
- Warchala M. (red.)** (2002) *Wizerunek Polski w prasie krajów Unii Europejskiej*. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych. 77 s.

Александр Неприцкий

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

Лукаш Донай

Университет Адама Мицкевича в Познани, доктор политических наук, профессор (Польша)

Олег Романов

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского
аспирант (Украина)

Репутация Польши в общественном мнении стран Европы в начале XXI в. в исследованиях Института Общественных Дел

Аннотация. Актуальность темы исследования обусловлена необходимостью систематизировать работы по изучению репутации Республики Польша в период завершения трансформации и ведения переговоров о вступлении в Европейский Союз, что даст возможность использовать их в дальнейшем как для научно-исследовательской работы, так и с целью применения лучших практик национального брэндинга в Украине. **Цель статьи** – исследовать содержание и значение исследований Института Общественных Дел, посвященных изучению репутации Польши в странах Европы в начале XXI века. **Методология исследования** базируется на сочетании общенаучных (анализа, синтеза, обобщения) и специальных (историко-генетического, историко-типологического, историко-системного, социокультурного) методов с принципами историзма, системности, научности и верификации. Институт общественных дел – один из ключевых аналитических центров Республики Польша. Исследования, проведенные институтом, показали, какую репутацию имела Польша и поляки в общественном мнении стран Европы во время ведения активных переговоров о вступлении страны в ЕС. Эксперты ИОД проанализировали, какую

.....
информацию о Польше подают европейские СМИ. Исследователи дали широкий эмпирический материал и анализ теоретических аспектов формирования репутации, а также показали функционирование и изменения исторических стереотипов. **Выводы.** В соответствии с результатами исследований Института Общественных Дел, в первые годы XXI века во время переговорного процесса о вступлении Польши в Европейский Союз, страна имела репутацию, обусловленную негативными стереотипами. Ситуация могла быть исправлена (что и было сделано), поскольку исторические стереотипы элиминируются медленно, но подлежат изменениям под влиянием современности. И значительную роль в этом играют средства массовой коммуникации, как зеркало общественных процессов и инструмент их изменений. В то же время был сформирован положительный образ Польши в общественном мнении Украины, но сама Украина имела плохую репутацию среди населения Польши, что должно было бы подтолкнуть представителей украинских элит, пребывающих при власти, к принятию соответствующих решений.

Ключевые слова: Польша, поляки, репутация, образ, историография, Европейский Союз.

Oleksandr A. Neprytskyi

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

Łukasz Donaj

Adam Mickiewicz University in Poznań
PhD (Political Science), Associate Professor (Poland)

Oleh V. Romanov

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
PHD Student (Ukraine)

Reputation of Poland in the Public Opinion of the Countries of Europe at the Beginning of the 21st Century in the Studies of the Institute of Public Affairs

Abstract. Relevance of the topic of the research is determined by the necessity to systemize the works on the study of the reputation of the Republic of Poland during the period of transformation finalization and negotiations on accession to the European Union, which will allow to use them in the future both for the scientific and research work as well as for the application of best practices of national branding in Ukraine. **The aim of the article** is to study the content and value of the studies of the Institute of Public Affairs dedicated to the topic of reputation of Poland in the countries of Europe at the beginning of the 21st century. **Methodology of the research** is based on the combination of general (analysis, synthesis, generalization) and specific (historical-genetic, historical-typological, historical-systemic, sociocultural) scientific methods with the principals of historicism, systematicity, scientificity and verification. The Institute of Public Affairs was one of the leading analytical centers of the Republic of Poland. The studies, conducted by the Institute, have shown what reputation Poland and the Polish had in the public opinion of the countries of Europe during the phase of active negotiations on the country's accession to the EU. The IPA's experts analysed the information about Poland provided by the European media. The researchers provided extensive empirical data as well as the analysis of the theoretical aspect of reputation formation and illustrated the functioning and shift of historical stereotypes. **Conclusions.** According to the results of the studies of the Institute of Public Affairs, at the very beginning of the 21st century the country had a reputation during the negotiations on the accession to the European Union, which was caused by negative stereotypes. This situation could have been rectified (and in the end, it was rectified), as the historical stereotypes are slowly eliminated, however, they are being changed under the influence of contemporary reality. Mass media play a significant role in this process, being the mirror of public mood and an instrument for shaping it. At the same time, a positive image of Poland was formed in the public opinion of Ukraine, however, Ukraine itself had a bad reputation among the population of Poland, which should have served as an implication for the representatives of the Ukrainian governing elites to take the necessary similar steps.

Key words: Poland, the Polish, reputation, image, historiography, the European Union.

References:

- Cwynar K. M.** (2005) «Obraz Polski i Polaków w Europie», Lena Kolarska-Bobińska (red.), Warszawa 2003: [recenzja] [Image of Poland and the Poles in Europe, Lena Kolarska-Bobińska (ed.), Warszawa 2003: [review]] *Polityka i Społeczeństwo*, № 2. S 226–231. [In Polish].
- Fałkowski M., Dolińska X.** (2001) *Polska–Niemcy. Wzajemny wizerunek w okresie rozszerzania Unii Europejskiej.* [Poland–Germany. Mutual image during the expansion of the European Union] Warszawa: Instytut Spraw Publicznych. 89 s. [In Polish].
- Fałkowski M., Grabowska-Cordova B., Poprzącki D., Warchala M.** (2000) *Obraz Polski w prasie krajów członkowskich Unii Europejskiej.* [An image of Poland in the press of the European Union member states] Warszawa: Instytut Spraw Publicznych. 126 s. [In Polish].
- Fałkowski M., Grabowska-Górdova B., Grabowska-Cordova B. Skrobotówna I., Warchala M.** (2001) *Wizerunek Polski w prasie krajów członkowskich Unii Europejskiej. Raport roczny 2000.* [Polish image in the press of the European Union member states. Annual Report 2000] Warszawa. Instytut Spraw Publicznych. 204 s.
- Fałkowski M., Popko A.** (2006) *Niemcy o Polsce i Polakach 2000–2006. Główne wnioski z badania.* [Germans about Poland and the Poles 2000–2006. Main conclusions of the research.] Warszawa: Instytut Spraw Publicznych. 16 s. [In Polish].
- Fałkowski M., Popko A.** (2006) *Polacy i Niemcy. Wzajemny wizerunek po rozszerzeniu Unii Europejskiej.* [Poles and Germans. Mutual image after the enlargement of the European Union] Warszawa: Instytut Spraw Publicznych. 105 s.
- Fomina J., Frelak J.** (2007) *Next Stopski London. Wizerunek polskich imigrantów w prasie brytyjskiej.* [Next stop London. The image of Polish immigrants in the British press.] Warszawa: Instytut Spraw Publicznych. 87 s. [In Polish].
- Grabowska-Cordova B., Popko A., Skrobotówna I., Warchala M.** (2001) *Wizerunek Polski w prasie krajów członkowskich Unii Europejskiej. Raport kwartalny (kwiecień – czerwiec 2001).* [Polish image in the press of the European Union member states. Quartial Report (April–June 2001)] Warszawa: Instytut Spraw Publicznych. 148 s. [In Polish].
- Instytut Spraw Publicznych** (2021) *Badania wizerunkowe (1998–2008).* [Studies of the image (1998–2008)] URL: <https://www.isp.org.pl/pl/projekty/badania-wizerunkowe-1998-2008> [In Polish].
- Instytut Spraw Publicznych** (2021) *Instytut Spraw Publicznych.* [Institute of Public Affairs] URL: <https://www.isp.org.pl/pl/o-nas> [In Polish].
- Instytut Spraw Publicznych** (2021) *Obraz Polski i Polaków w Europie (1998-2001).* [An image of Poland and the Poles in Europe (1998–2001)] URL: <https://www.isp.org.pl/pl/projekty/obraz-polski-i-polakow-w-europie-1998-2001> [In Polish].
- Kolarska-Bobińska L., Fałkowski M. (red.)** (2008) *Polska–Niemcy–Francja. Wzajemne postrzeganie po rozszerzeniu UE.* [Poland–Germany–France. Mutual perception after the EU enlargement] Warszawa: Instytut Spraw Publicznych. 155 s. [In Polish].
- Kolarska-Bobińska L. (red.)** (2003) *Obraz Polski i Polaków w Europie.* [Image of Poland and the Poles in Europe] Warszawa: Instytut Spraw Publicznych. 344 s. [In Polish].
- Konieczna J.** (2001) *Polska–Ukraina wzajemny wizerunek.* [Poland–Ukraine mutual image] Warszawa: Instytut Spraw Publicznych. 89 s. [In Polish].
- Raport Roczny** z działalności Instytutu Spraw Publicznych za okres styczeń – grudzień 2005. (2005) [Annual report on the activities of the Institute of Public Affairs for the period of January–December 2005.] Warszawa. Instytut Spraw Publicznych. 31 grudnia 2005. 51 s. [In Polish]
- Wang J.** (2004) Effectively Managing National Reputation: Strategic Public Diplomacy Revisited. *Allacademic Research*. October. 22. P. 7–8. URL: http://citation.allacademic.com/meta/p_mla_apa_research_citation/0/1/3/4/1/pages13418/p13418-1.php.
- Warchala M.** (2006) *Polacy i Francuzi Wzajemny wizerunek po rozszerzeniu Unii Europejskiej.* [The Poles and the French – mutual image after the enlargement of the European Union] Warszawa: Instytut Spraw Publicznych. 68 s. [In Polish].
- Warchala M. (red.)** (2002) *Wizerunek Polski w prasie krajów Unii Europejskiej.* [The image of Poland in the press of the European Union countries] Warszawa: Instytut Spraw Publicznych. 77 s. [In Polish].

Статтю надіслано до редколегії 05.07.2021 р.
Статтю рекомендовано до друку 08.08.2021 р.

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 94 (477.8) «19» (092)

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2021-37-108-110>

Ігор Мазило

Вінницький національний аграрний університет

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

E-mail: mazyloigor15@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-002-3752-2588>

Вегеш Микола, Віднянський Степан. Августин Волошин – «батько карпатоукраїнського народу». Київ: Парламентське видавництво, 2020. 469 с.

Анотація. У статті проаналізовано наукове видання «Августин Волошин – «батько карпатоукраїнського народу» авторів Віднянського С. В і Вегеша М. М. Вони є відомими спеціалістами в Україні з історії країн Центрально-Східної Європи і такого центральноєвропейського регіону, яким є Закарпаття. Тому досконало володіють матеріалом і знають предмет дослідження. На їхню думку, з особистістю А. Волошина, освітнього, громадсько-політичного і державного діяча, асоціюється процес національного відродження закарпатських українців у 30-х рр. ХХ ст. Автори книги зазначили, що фігура А. Волошина відноситься до великих людей Закарпаття і прирівнюють його до особистості О. Духновича, який своє життя присвятив боротьбі за кращу долю народу і закликав співвітчизників «залишити глибокий сон». Автори дослідження по-новому, комплексно описали особистість і охарактеризували діяльність А. Волошина.

Ключові слова: А. Волошин, національне відродження, Карпатська Україна.

Географічне і геополітичне розташування Закарпаття по-своєму унікальне. Його територія межує нині з 4-ма державами. Тому інтерес до його історії є закономірним. Історія Закарпаття є складовою частиною історії України і одночасно має свої особливості. Окремі сторінки минулого цього краю пов'язані з Поділлям. Місто Мукачеве розташоване в центральній частині Закарпатської області. Його окрасою є місцевий замок, який стоїть у передмісті Паланок. Замок визначають як військово-архітектурну пам'ятку середньовіччя, що збудована для охорони і контролю торговельних шляхів. У 1396 р. право на володіння замком від угорського короля Жигмонта отримав подільський князь, племінник великого князя литовського Вітовта, Федір Коріатович. Він відіграв чималу роль в історії Мукачева і розбудував фортецю.

Уродженець Закарпаття В. Г. Кукольник у 1820 році обіймав посаду першого директора Ніжинської гімназії імені Безбородька на Чернігівщині. А відомий вчений, уродженець Закарпаття І. С. Орлай у 1821–1826 рр. також був керівником цієї гімназії.

Тож дослідження присвячено А. Волошину, з ім'ям якого пов'язано піднесення національної свідомості закарпатців і який є видатною постаттю «Срібної землі».

У передньому слові автори справедливо наголошують, що з іменем А. Волошина (17 березня 1874 – 19 липня 1945) асоціюються найвизначніші політичні й культурні здобутки закарпатських українців у перших чотирьох десятиліттях ХХ ст. З його ім'ям пов'язані найяскравіші сторінки історії боротьби закарпатців за автономію в межах Чехословацької республіки, героїчний і водночас трагічний шлях становлення Карпатської України весною 1939 року. Тому не випадково він був удостоєний звання Герой України відповідно до Указу Президента України в березні 2002 року (с. 7, 8, 11). Ці та інші факти спростовують твердження, що «Закарпаття не мало спільної з Україною сторінок історії до 1944 року» (с. 7, 8, 9, 11).

У першому розділі книги «Земля без імені» автори констатують, що до Галицько-Волинського князівства була свого часу приєднана Західна частина Закарпаття, від нинішнього Берегово до гори Маковиця, і ці землі сорок років перебували у складі держави Лева Даниловича (с.19).

Значна частина першого розділу присвячена міжнародній ситуації кінця 1918–1919 рр., коли розпалася Австро-Угорська імперія, а на її руїнах унаслідок національно-демократичних революцій виникають нові держави, коли інтелектуальні еліти краю долучилися до зростання української національної свідомості серед закарпатців, а делегати Хустського з'їзду 22 січня 1919 р. висловилися за злуку з Україною. Надалі долю Закарпаття вирішували на міжнародному рівні, тому автори аналізують Сен-Жерменський договір від 10 вересня 1919 р., згідно з яким край був включений до Чехословаччини (с.34–53).

Велика частина першого розділу присвячена розгляду економічного становища Закарпаття, характеристикі сировинного і господарського потенціалу (с.71–86). Автори дають

аргументовану відповідь тим українським історикам, які стверджували, що після приєднання Закарпаття до ЧСР у 1919 р. її уряд ставився до цієї території, як до колоніальної провінції. Про активну господарську допомогу Закарпаттю свідчить той факт, що в розвиток краю вкладалися певні кошти. З 1919 до 1933 рр. з державних фондів виділено 1,6 млрд крон. Лише по лінії Міністерства громадських робіт ЧСР з 1920 до 1935 р. на розбудову Закарпаття вкладено 490 млн крон. Економічна криза 30-х рр. ХХ століття негативно вплинула на економіку краю, що спонукало місцевих мешканців виїжджати в пошуках роботи в інші регіони. За період 1928–1938 рр. завербовано на роботу в чеські землі понад 100 тис. осіб (с.85, 87).

У другому розділі «Родина і формування світогляду Августина Волошина» автори подають чимало його біографічних даних. Народився він у селі Келечині, нині Міжгірський район, Закарпатської області, в родині священника. Родина була великою, семеро дітей. Батько приділяв увагу навчанню дітей. Августин у 1892 р. закінчив 8-класну гімназію і вступив на богословський факультет Пазманського університету в Будапешті. Після року навчання переїхав і поступив у богословську академію в Ужгороді, яку закінчив у 1896 році. Цього ж року вступає на фізико-математичний факультет Вищої педагогічної школи в Будапешті, який закінчив у 1900 р. З того часу перебував на педагогічній роботі (с. 96). У 1902 був призначений директором півцеучительської семінарії в Ужгороді. Одружився у 1896 році на дочці професора ужгородської гімназії – Ірині Іванівні Петрик. У шлюбі з нею перебував 40 років. Подружжя не мало дітей. Опікувалися разом із сестрами василіанами місцевим сиротинцем для дітей священників і учителів (с.104). Його дружина започаткувала «Жіночий союз» і створила при ньому «Народну кухню», де бідним мешканцям безкоштовно видавали щодня 500–600 обідів (с.108).

Третій розділ має назву «Початок релігійної та громадсько-політичної діяльності». Початок його діяльності припадає на березень 1897 року, коли він почав служити капеланом Цегольнянської Преображенської церкви в м. Ужгород в умовах мадяризації владою Будапешта місцевого населення краю. Справедливим є висновок авторів, що «оборона кирилиці від угорського шовіністичного наступу – одна з великих заслуг А. Волошина перед своїм народом. Він не побоявся на всіх рівнях виступати проти тих священників, Єпископів і представників влади з Будапешта, які намагалися запровадити на Закарпатті богослужіння угорською мовою і руські книжки друкувати латинським алфавітом. Спільними зусиллями патріотів Закарпаття ця антиукраїнська акція не була проведена в життя (с.129).

Долучився А. Волошин до поширення освіти серед широких верств народу. З його ініціативи започатковано друковані видання «Буквар», газету «Наука» та інше.

Працюючи на розвиток освіти, А. Волошин писав книги та шкільні підручники. За його авторства вийшло 42 книги. Практикував написання політичних праць.

Автори книги справедливо зауважують, що відродження і розбудова незалежної України зняли «табу» з цілого ряду проблем нашої історії і, зокрема, діяльності товариства «Просвіта», серед засновників якого на Закарпатті у 1920 році був А. Волошин. Завдяки його зусиллям у 1928 році відкрито щойно збудований «Народний дім» цієї організації з читальнею.

Доволі цікавим для читача є розділ про педагогічну діяльність А. Волошина, якій не приділяється увага в навчальних підручниках з історії України. Звертає на себе увагу твердження просвітителя, що якість підготовки учнів залежить від багатьох чинників, але насамперед від високої компетентності особи вихователя. А загальнолюдським ідеалом у виховному процесі, на його думку, є Ісус Христос. Початки християнського виховання припадають на роки життя Ісуса Христа (7 до н. е. – 30), який «просвітив своїм приміром і своєю наукою людський рід і назначив нову ціль і нові середники для виховання», будучи при тому «правдивим вихователем» (с.180). Цікавою є його думка, що християнська культура розбила і розбиває інститути рабства, нерівності і несправедливості (с. 171), а християнство як вчення охоплює не тільки мету виховання людини, воно дає теорію удосконалення (с. 207).

У наступних розділах книги А. Волошин постає як політичний діяч, який за твердженням авторів «був причетний до всіх головних політичних подій в історії Закарпаття, починаючи з 1918 р., а з жовтня 1938 р. до березня 1939 р. був провідним політичним і державним діячем краю під час розбудови Карпато-Української держави (с. 221). Діяльність А. Волошина – політика – висвітлюється на фоні запровадження на Закарпатті конституційної системи демократичної ЧСР, що призвело до функціонування парламентаризму, виникнення та діяльності політичних партій, участі закарпатців у виборах до чехословацького парламенту, які у міжвоєнний період проводилися в 1924, 1925, 1929, 1935 роках. Авторі констатують, що А. Волошину як державному діячеві довелося діяти в умовах загострення міжнародної кризи кінця 30-х рр. ХХ ст. Тому багато із запланованого ним не вдалося здійснити. Аналізують автори процес підготовки і проведення Сойму Карпатської України, на якому проголошено Карпатську Україну державою-республікою з президентом на чолі, обраним Соймом. Але сталося так, що 15 березня 1939 року, в день проведення Сойму, угорські війська розпочали наступ на територію новопроголошеної республіки, який завершився окупацією 18 березня.

У наступному розділі описують діяльність А. Волошина за межами Закарпаття у Празі, до 11 травня 1945 року – часу затримання його органами НКВС і перевезення до Москви, і ув'язнення в Лефортовській тюрмі, де він був підданий допитах і тортурам, де і помер 19 липня 1945 року.

Игорь Мазыло

Винницкий национальный аграрный университет
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

Вегеш Николай, Виднянский Степан. Августин Волошин – «отец карпатоукраинского народа». Киев: Парламентское издание, 2020. 469 с.

Аннотация. В статье прорецензировано научное издание «Августин Волошин – «отец карпатоукраинского народа» авторов Виднянского С. В. и Вегеша Н. Н., известных специалистов в Украине по истории стран Центрально-Восточной Европы и такого центральноевропейского региона, как Закарпатье. Поэтому в совершенстве владеют материалом и знают предмет исследования. По их мнению, с личностью А. Волошина образовательного, общественно-политического и государственного деятеля ассоциируется процесс национального возрождения закарпатских украинцев в 30-х гг. XX века. Авторы книги отметили, что фигура А. Волошина относится к великим людям Закарпаття, и приравнивают его к личности О. Духновича, который свою жизнь посвятил борьбе за лучшую судьбу народа и призывал соотечественников «прекратить глубокий сон». Авторы исследования по-новому, комплексно описали личность и охарактеризовали деятельность А. Волошина.

Ключевые слова: А. Волошин, национальное возрождение, Карпатская Украина.

Igor V. Mazylo

Vinnitsia National Agrarian University
PhD(History), Associate Professor

Mykola Vegesh, Stepan Vidnianskyi. Augustyn Voloshin is the «Father of the Carpatho-Ukrainian People». Kyiv: Parliamentary Publishing House, 2020. 469 p.

Abstract. The article analyzes the scientific publication «Avgustin Voloshin – «the father of the Carpathian Ukrainian people» by the authors of S. V. Vidnyansky and N. N. Vegesha, well-known specialists in Ukraine on the history of the countries of Central - Eastern Europe and such a Central European region as Transcarpathia. Therefore, they are perfectly familiar with the material and know the subject of the research. In their opinion, the process of national revival of Transcarpathian Ukrainians in the 30s is associated with the personality of A. Voloshin as an educational, socio-political and statesman of the 20-th century. The authors of the book noted that the figure of A. Voloshin belongs to the great people of Transcarpathia and equates him with the personality of O. Dukhnovich, who devoted his life to the struggle for the better fate of his people and called on his compatriots to «put an end to deep sleep». The authors of the study described A. Voloshin's personality in a new complex way and characterized his activities.

Key words: A. Voloshin, national revival, Carpathian Ukraine.

Статтю надіслано до редколегії 12.07.2021 р.
Статтю рекомендовано до друку 23.08.2021 р.

КЕРІВНИЦТВА ДЛЯ АВТОРІВ

Збірник наукових праць “Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія” входить до категорії «Б» переліку фахових видань, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт. (Наказ МОН України № 409 від 17.03.2020 р.).

Журнал індексується в Index Copernicus та Google Scholar.

Періодичність виходу журналу – 4 рази на рік (березень, червень, вересень, грудень).

Галузь та проблематика: У журналі висвітлюються актуальні проблеми історії України, всесвітньої історії, історичного краєзнавства, етнології, історіографії, джерелознавства, теорії та методології історії, рецензуються найсучасніші монографічні праці в галузі історичних наук.

До друку приймаються статті, бібліографічні та джерелознавчі огляди, рецензії на нові видання українською, російською та англійською мовами, які відповідають профілю видання й сучасному стану науки та раніше не публікувалися. Авторами статей можуть бути: доктори та кандидати наук, молоді науковці (ад’юнкти, аспіранти, здобувачі), а також інші особи, які мають вищу освіту та займаються науковою діяльністю.

Редакційна колегія журналу не розглядає статті описові та оглядові, а також такі, що не становлять загального інтересу й не містять значущих висновків. Кожна стаття обов’язково проходить перевірку на плагіат та рецензування провідними фахівцями з відповідного наукового напрямку. Публікація відбувається з урахуванням дат подання статті та завершення рецензування. У результаті вона може бути рекомендована до друку, повернена для доопрацювання або відхилена. В одному випуску можна публікувати не більше однієї статті одного автора. Редколегія залишає за собою право на редагування та скорочення статей.

Виклад статті повинен бути стислим, логічним, з дотриманням наукового стилю. Текст має бути вичитаний на предмет орфографічних, граматичних та пунктуаційних помилок. **Наприкінці статті автор вміщує подяку особам, установам та організаціям, які сприяли підготовці статті, а також вказує джерела фінансування (чи виконувалася вона за грантові кошти).** Автор статті відповідає за достовірність викладеного матеріалу, за належність відповідного матеріалу йому особисто, за правильне цитування джерел та посилання на них. Статті, оформлення яких не відповідає вказаним вимогам, не приймаються до друку.

ВИМОГИ ДО РУКОПИСІВ:**Загальні вимоги:**

Наукові статті відповідно до постанови Президії Вищої атестаційної комісії України від 15 січня 2003 р. № 705/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» мають містити такі необхідні елементи:

- постановку проблеми у загальному вигляді та її зв’язок із важливими науковими чи практичними завданнями (актуальність теми дослідження);
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв’язання цієї проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у такому напрямку.

Усі структурні елементи у тексті статті мають бути позначені так:

Постановка проблеми.

Аналіз джерел та останніх досліджень.

Мета статті.

Виклад основного матеріалу.

Висновки.

Технічні вимоги:

- Наукові статті повинні включати: УДК (друкується зверху зліва звичайним шрифтом); через 1 інтервал посередині напівжирним курсивом друкуються ім’я та прізвище автора; у наступних

.....
стрічках звичайним шрифтом вказуються: навчальний заклад чи наукова установа, в якій працює автор; науковий ступінь та вчене звання (якщо немає – посада), країна (в дужках); електронна адреса (e-mail); номер **ORCID** (<http://orcid.org/>); номер **ResearcherID** (<http://www.researcherid.com/>); **Scopus-Author ID** (зазначається при наявності індексованих публікацій у Scopus). Усі відомості наводять у називному відмінку. Номери **ORCID, ResearcherID та Scopus-Author ID** визначає автор. Через 1 інтервал по центру – назва статті напівжирними літерами; через 2 інтервали симетрично до тексту звичайним курсивом – анотація (**не менше 1800 знаків**) і ключові слова українською мовою (чи мовою подання статті) (4–7 слів в алфавітному порядку); після цього через 2 інтервали – основний текст (**у тексті статті обов'язково виділяються напівжирним шрифтом подані вище структурні елементи**); в кінці статті через 2 інтервали симетрично до тексту – заголовок **“Джерела та література”**; формування списку здійснюється у стовпчик, в алфавітному порядку за поданим нижче зразком (**посилання на кожен позицію списку є обов'язковим; бажаним є посилання на статті журналу, статті іноземних авторів, а також статті, що мають індекс DOI**); через 2 інтервали подаються анотації (**не менше 1800 знаків кожна**) та ключові слова (4–7 слів) російською та англійською мовами (із зазначенням імені та прізвища автора (авторів), установи, наукового ступеня та вченого звання (за наявності), назви статті, перекладеної анотації). Завершується стаття транслітерацією списку використаних джерел та літератури (**References**). Анотації подаються згідно з вимогами наукометричних баз як структуровані реферати, що містять такі виділені елементи: **мета роботи, методологія, наукова новизна, висновки**. Анотації рецензій подаються у звичайній формі. Анотація подається одним абзацом з вирівнюванням по ширині. Звертаємо увагу на належний рівень англійської анотації чи статті англійською мовою. **Матеріали із низьким рівнем англійського перекладу не розглядатимуться і редакція не вестиме переписку з її автором.**

- обсяг авторських рукописів: статті – 12–24 сторінок (20–40 тис. знаків); рецензії – до 4 сторінок;

- формат аркуша А4; усі поля 2 см; шрифт Times New Roman, розмір шрифту – 14 кеглів, стиль “нормальний” (“звичайний”); міжрядковий інтервал – 1,5; абзацний відступ – 1 см (в автоматичному режимі); текст друкувати без переносів, вирівнюючи по ширині аркуша;

- посилання на літературу в тексті подаються за формою [Мерінов, 2015 : 62]. (перша частина – відповідна праця із списку літератури, через дві крапки – сторінка, на яку посилається автор). Посилання на архіви у тексті здійснюється за формою [ДАВіО. Ф.П-29. Оп.1. Спр.32. Арк.13]. (розшифрування абрєвіатури архіву здійснюється у списку літератури за алфавітом). Посилання на декілька джерел одночасно подаються так: [Мерінов, 2015 : 62; Стародубець, 2013 : 52]. **Пробіли в дужках мають бути нерозривними (Shift+Ctrl+пробіл)**. Авторські примітки оформлюються наприкінці сторінок із використанням символу * як знаку виноски;

- список використаних джерел та літератури **«Джерела та література»** подається наприкінці статті (розмір шрифту – 14, через 1,5 інтервала) **в алфавітному порядку**, відповідно до стандартів бібліографічного опису. Бібліографічні описи джерел мають обов'язково містити прізвище та ініціали авторів, назви їхніх праць, місто (повністю) та рік видання, видавництво, кількість сторінок видання;

- обов'язкове розрізнення знаків тире (–) і дефіс (-), використання лапок такого формату – «» («текст»); скорочення на зразок т. п., т. д., ініціали при прізвищах (напр., І. І. Іванов), указівки на сторінки (с. 34), назви населених пунктів (м. Київ), рр. – роки, перед квадратними чи круглими дужками, а також в них – **друкувати через нерозривний відступ** (одночасне натискання клавіш Ctrl+Shift+пробіл). Для запобігання потрібно використовувати функцію «Недруковані знаки»; гіперпосилання вилучати із списку літератури.

– кожен абрєвіатуру (або скорочення) слід вводити в текст у дужках після першого згадування відповідного повного словосполучення і лише потім нею можна користуватися;

– на всі таблиці й рисунки давати посилання в тексті статті;

– усі таблиці повинні мати заголовки (над таблицею, окремим абзацом тексту, без відступу, напівжирний);

– рисунки мають супроводжуватися підписами (під рисунком, окремим абзацом, напівжирний,

вирівнювання за центром, без відступу; підпис не має бути елементом рисунка); нумерувати рисунки за порядком посилань у тексті;

– між словами ставити тільки один пробіл;

– дати подавати через тире без пробілів. Перед скороченнями р., рр., ст. ставити нерозривний пробіл. Якщо дати наводити в дужках, то «рр.» не писати (1861 р., 1945–1947 рр., (1945–1947), XV–XVIII ст.). У сполученнях на означення десятиліть між датами ставити тире з пробілами: 40-х – 50-х рр., 1940-х – 60-х рр. Роки, що не збігаються з календарними, подавати через похилу риску (1997/98 навчальний рік; 2012/13 бюджетний рік);

– часові та числові інтервали оформляти через тире без пробілів (липень–серпень; 36–44);

– згідно з новими правилами, які враховують вимоги міжнародних систем цитування, автори статей повинні подавати список літератури у двох варіантах: один – мовою оригіналу, а також окремим блоком той же список літератури (**References**) в романському алфавіті, повторюючи в ньому в тому ж порядку всі позиції літератури, незалежно від того, чи є серед них іноземні. Назви робіт дублюються в квадратних дужках англійською мовою. Перекладаються англійською і назви періодичних видань. Наприкінці кожної позиції в квадратних дужках зазначається мова видання.

Онлайн-конвертер з української мови для транслітерації: <http://translit.kh.ua/?passport>

Онлайн-конвертер з російської мови для транслітерації: http://english-letter.ru/Sistema_transliterazii.html

Після автоматичного транслітерування необхідно перевірити правильність отриманого результату і внести необхідні корективи. Назви періодичних видань (журналів) слід подавати відповідно до офіційного латинського написання за номером реєстрації ISSN, які легко знайти на сайті журналу або в будь-якій науковій онлайн-базі.

Матеріали, подані без дотримання зазначених вимог, повертаються автору без розгляду.

ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ ТЕКСТУ СТАТТІ

УДК 94:[070.1(47+57):304.4](477)“1945/1953“

Валерій Кононенко

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
доктор історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: valeriy_kononenko@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5177-2885>

ResearcherID: M-5954-2018 (<http://www.researcherid.com/rid/M-5954-2018>)

Олег Мельничук

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
доктор історичних наук, професор (Україна)

e-mail: istpravo@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1901-3149>

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/C-9161-2019>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57212406873>

Роль радянської преси в культурно-ідеологічних процесах в УРСР (1945–1953)

Анотація. Метою статті є аналіз впливу радянської преси на суспільно-політичні, культурні процеси в роки ідеологічного наступу в СРСР та УРСР у повоєнний період сталінського тоталітарного режиму. Автори характеризують матеріали всесоюзної, республіканської та місцевої радянської преси 1945–1953 рр., досліджують форми та методи впливу преси на культурно-ідеологічні процеси та суспільно-політичну атмосферу в УРСР. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні загальнонаукових (аналізу, синтезу, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-генетичного, історико-типологічного, історико-системного) методів з принципами історизму, системності, науковості та верифікації. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що використовуючи методи контент-та дискурс-аналізу, автори аналізують вплив матеріалів всесоюзної, центральної республіканської та місцевої радянської преси на розгортання репресій проти представників науки, літератури, культури та мистецтва, на поведінку як партійно-державних органів, так і звичайних громадян, її роль у формуванні загальної суспільно-політичної атмосфери у суспільстві. **Висновки.** Радянська преса у повоєнний період стала основним інструментом

розкручування репресій серед діячів культури та науки. Підцензурна періодика УРСР повністю копіювала технології, методику та прийоми центральних газет і журналів. Вона наслідувала всесоюзну як за формою подачі матеріалів, так і за їх вмістом. З допомогою матеріалів центральної всесоюзної та республіканської партійної преси оголошувався старт різноманітних ідеологічних кампаній. Публікація основних нормативно-правових актів, які були спрямовані на культурно-ідеологічну сферу, визначала офіційну лінію партії, а різноманітні друковані матеріали газет та журналів формували відповідну суспільно-політичну атмосферу, корегували поведінку громадян, органів влади усіх рівнів.

Ключові слова: ждановщина, культурно-ідеологічні процеси, преса, УРСР.

Далі друкується текст через 1,5 мікрядковий інтервал. Посилання на літературу в тексті подаються за формою [Меринів, 2015 : 62].(перша частина – відповідна праця із списку літератури, через дві крапки – сторінка, на яку посилається автор). Посилання на архіви у тексті здійснюється за формою [ДАВіО. Ф.П-29. Оп.1. Спр.32. Арк.13]. (розшифрування абрєвіатури архіву здійснюється у списку літератури за алфавітом). **Пробіли в дужках мають бути нерозривними.(Shift+Ctrl+пробіл).**

Наприкінці статті подається подяка установам, організаціям та окремим особам за сприяння у підготовці статті, а також вказуються джерела її фінансування.

(Наприклад)

Подяка. Висловлюємо щирю вдячність усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

Рорр, R. (2018). Ideological-propaganda policy of the soviet system in the western region of Ukraine in 1944–1953 (according to the materials of Drohobych region). *Східноєвропейський історичний вісник*, 8, 142–152. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058x.8.143357>.

Виниченко, И. В. (2017). Исторические практики трансформации женского образа в советском обществе. *Современные исследования социальных проблем, том 9, № 3.* 162–177. DOI: 10.12731/2077-1770-2017-3-162-177.

ГДА СБУ – Галузевий державний архів Служби безпеки України.

ДАВіО – Державний архів Вінницької області

Згоровський, С. (1946). Деякі міркування про суспільні науки на Україні. *Радянська Україна*, 19 липня, 4.

Колісник, Ю. (2006). Дезінформаційна функція преси УРСР (міжнародний аспект). *Вісник Львівського університету. Серія журналістики*, 28, 225–238.

Валерий Кононенко

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
доктор історических наук, доцент (Україна)

Олег Мельничук

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
доктор історических наук, професор (Україна)

Роль советской прессы в культурно-идеологических процессах в УССР в послевоенный период (1945–1953)

Аннотация. Целью статьи является анализ влияния советской прессы на общественно-политические, культурные процессы в годы идеологического наступления в СССР и УССР в послевоенный период сталинского тоталитарного режима. Авторы характеризуют материалы всесоюзной, республиканской и местной советской прессы 1945–1953 гг. Исследуют формы и методы воздействия прессы на культурно-идеологические процессы и общественно-политическую атмосферу в УССР. **Методология исследования** основана на сочетании общенаучных (анализа, синтеза, обобщения) и специально-исторических (историко-генетического, историко-типологического, историко-системного) методов с принципами историзма, системности, научности и верификации. **Научная новизна** работы заключается в том, что используя методы контент и дискурс-анализа, авторы анализируют влияние материалов всесоюзной, центральной республиканской и местной советской прессы на развертывание репрессий против представителей науки, литературы, культуры и искусства, на поведение как партийно-государственных органов, так и обычных граждан, ее роль в формировании общей общественно-политической атмосферы в обществе. **Выводы.** Советская пресса в послевоенный период стала

основным инструментом раскрытия репрессий среди деятелей культуры и науки. Подцензурная периодика УССР полностью копировала технологии, методики и приемы центральных газет и журналов. Она последовала всесоюзную как по форме подачи материалов, так и за их содержанием. С помощью материалов центральной всесоюзной и республиканской партийной прессы объявлялся старт различных идеологических кампаний. Публикация основных нормативно-правовых актов, направленные на культурно-идеологическую сферу, определяла официальную линию партии, а различные печатные материалы газет и журналов формировали соответствующую общественно-политическую атмосферу, корректировали поведение граждан, органов власти всех уровней.

Ключевые слова: ждановщина, культурно-идеологические процессы, пресса, УССР.

Valerii V. Kononenko

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University,
Dr (History), Associate Professor (Ukraine)

Oleh A. Melnychuk

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University,
Dr (History), Professor (Ukraine)

The role of the soviet press in cultural-ideological processes in the Ukrainian SSR in the post-war period (1945–1953)

Abstract. *The purpose of the article is to analyze the role of the Soviet press in cultural-ideological processes in the USSR and the Ukrainian SSR in the post-Stalinist totalitarian regime. The authors characterize the materials of the All-Union, Republican, local Soviet press of 1945 – 1953, investigate the forms and methods of press influence on cultural-ideological processes and socio-political atmosphere in the Ukrainian SSR. The methodology of the research is based on a combination of general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special-historical (historical-genetic, historical-typological, historical-systematic) methods with the principles of historicism, systemicity, scientism and verification. Scientific novelty of the work is that using the methods of studying the contents of materials and the consequences of their publication, the authors analyse the influence of materials of the all-Union, central republican and local Soviet press on the deployment of repressions against representatives of science, literature, culture and art. They also research the influence of the press on the behaviour of both party-state bodies and ordinary citizens, and its role in shaping the general socio-political atmosphere in society. Conclusions. The Soviet press in the post-war period has become the main instrument for promoting repression among cultural and scientific workers. The printed periodicals of the Ukrainian SSR completely copied the technologies and techniques of the central newspapers and magazines. It imitated the all-union press both in the form of presentation of materials, and in its content. With the help of materials from central all-union and republican party newspapers and magazines, the start of the ideological campaigns were announced. The publication of the main legal acts aimed at the cultural and ideological sphere determined the official line of the party, and various printed materials of newspapers and magazines formed the appropriate socio-political atmosphere, adjusted the behaviour of citizens and authorities at all levels.*

Key words: zhdanovshchina, cultural-ideological processes, press, Ukrainian SSR.

References:

- DAViO** – Derzhavnyj arkhiv Vinnyckoji oblasti. [State Archives of Vinnytsia Region]. [in Ukrainian]
- GhDA SBU** – Ghaluzevyj derzhavnyj arkhiv Sluzhby bezpeky Ukraïny. Branch State Archive of the Security Service of Ukraine.
- Popp, R.** (2018). Ideological-propaganda policy of the soviet system in the western region of Ukraine in 1944 – 1953 (according to the materials of Drohobych region) // *Shidnoevropeyskiy Istorichniy visnik – East European Historical Bulletin* 8. 142–152. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058x.8.143357>. [in English].
- Vinichenko, I. V.** (2017). Istoricheskiye praktiki transformatsii zhenskogo obraza v sovetskom obshchestve [Historical practices of transformation of a female image in Soviet society] *Sovremennyye issledovaniya sotsialnykh problem – Modern research on social problems, tom 9, vol. 3*, 162–177. DOI: 10.12731/2077-1770-2017-3-162-177. [in Russian].
- Zghorovskyi, S.** (1946). Deiaki mirkuvannia pro suspilni nauky na Ukraini [Some thoughts about social science in Ukraine]. *Radianska Ukraina – Soviet Ukraine, 19 lypnia*, 4. [in Ukrainian].
- Kolisnyk, Yu.** (2006). Dezinformatsiina funktsiia presy URSR (mizhnarodnyi aspekt) [Disinformation function of the press of the Ukrainian SSR (international aspect)]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya zhurnalistyky – Bulletin of the University of Lviv. Journalism Series*, 28, 225–238. [in Ukrainian].

Наукове видання

УДК 93/94(06)
Н 35

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 37. Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. О. А. Мельничука. – Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2021. – 116 с.

DOI: 10.31652/2411-2143-2021-37

Збірник включений до переліку наукових фахових видань (категорія Б), в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з історичних наук (Наказ МОН України № 409 від 17.03.2020 р.)

*Видання індексується в **Index Copernicus** та **Google Scholar***

Головний редактор Мельничук О. А.
Заступник головного редактора Зінько Ю. А.
Відповідальний секретар Войнаровський А. В.

Технічний редактор Мурашова О. П.

Зважаючи на свободу наукової творчості, редколегія бере до публікації й статті тих авторів, думки яких не в усьому поділяє. Відповідальність за достовірність матеріалів, фактів і висновків несуть автори публікацій. Редакційна колегія має право редагувати та скорочувати текст.

Підписано до друку 26.09.2021 р. Формат 60x84/8.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Друк. арк.11,6. Умовн. друк. арк. 10,3. Обл.-видавн. арк. 9,0.
Наклад 300 прим. Зам. № 6165/1.

Віддруковано з оригіналів замовника.
ФОП Корзун Д. Ю.

Видавець ТОВ «ТВОРИ»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 6188 від 18.05.2018 р.
21027, а/с 8825 м. Вінниця, вул. Келецька, 51а.
Тел.: (0432) 603-000, (096) 97-30-934, (093) 89-13-852
e-mail: tvoru@tvoru.com.ua
<http://www.tvoru.com.ua>